

Алишер НАВОИЙ

ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР

(насрий баёни)

I

«Бисмиллоҳир-рахмонир раҳим»¹. Ушбу жумлада энг қимматбаҳо дурлар бир ипга тизилгандир. Бундаги ҳар бир дур жон жавҳаридан, қимматиға кўра эса, икки жаҳон нархидан ҳам ортиқ. Бунда ип икки жаҳонни бир-бириға боғлаб, икки жаҳоннигина эмас, жон ҳаёт ипларини ҳам туташтириб тургандек.

Кимки боқийлик хазинасига эришишни ўйлар экан, шу дур, шу ипни ўзига тасбиҳ қилиб олмоғи керак. Чунки бу оддий ип эмас. У шундай ажойиб сиртмоқдирким, дин ва давлатни овлаш - қўлга киритишда у бўғов вазифасини ўтай олади. У бўғов ҳам эмас, ҳеч қачон бўғовлик қилмаган. Бу - жаннат боғидаги кийикларни қўлга киритиш учун арқон.

Уни жон суви оқадиган ариқ, йўқ, жон суви оқадиган ариқ эмас, балки тириклик суви деса бўлади. Бу сув ёқасида алифдек бўлиб дарахтлар ўсиши билан бирга, шивитга ўхшаш хушбўй ўтлар, дарахтлар устида мевалари.

Шу билан бирга ўша гавҳардек қимматбаҳо иплар Илоҳий хазинаға аждаҳодек талабгор ёки бошқача қилиб айтганда, булар ҳаммаси осмоннинг энг юқори қисмида ўрнатилган қандилдир. Балки аниқлик киритиш учун бу қандил орасига у ерда ягоналик боғининг қумриси ўзига уя қургандир.

Йўқ, балки бу, ягоналик хазинасига олиб борадиган йўлдир. Йўлликка йўл-у, лекин қандай йўл - энг яқин йўлдир!

Бироқ бу ҳам машаққатли, ҳам хавфли йўл бўлиб, бундан, дейиш мумкиҳки, ҳар қандай воқифлар ҳам уни билишдан ожиз. Бу дашту сахрони босиб ўтишға майл кўрсатган кишилар икки иоиға - қабул қилувчилар ва рад этувчиларға бўлинадилар. Рад этувчилар уни босиб ўтишға қадам кўяр эканлар, мувофиқлик раҳбаридан мадад ололмағач, «Бо»си ибоға чорлаб нидо қилади². «Ё» дейилар экан, бу балодан бошқа нарса эмас. Бундаги «Син» наҳанг балиғининг орқа умуртқа суяги устидаги парраси аррадек эканини, ҳар бир кирраси юз кемаға офат эканини англатади. «Син» билан «Мим» ҳарфлари оралиғида машаққатлар кўп бўлиб, йўли машаққатдан иборат бўлса, ели иссиқ шамолдан иборатдир.

«Мим» илон нафасидек ўт сочиб, йўл бошида оғзини очган холда ётади. Бу жумладаги уч «алиф» ва уч «лом» ғавғо кўтариб, олти томондан қилич тортиб келмоқда. «Ҳе»лари эса қатл ишида моҳир бўлиб, ҳар бин найзанинг учидек қонхўр. «Ре»лари тўкнашишға рағбат билдирар эканлар, бундан чексиз зарар келиши аниқ. «Ҳе»си халок этиш учун қармоқ вазифасини ўтаётгандек, хавф-хатар марказида туриб чангак солмоқда.

Халқни кўрқитиш учун «Нун» камондек тортилган, янада тўғрироғи, абадий дехқончилик учун ўроғи шай. «Ё»си душманларға қарши нидо белгиси. Яъни бу, менинг учун олдимда ҳаётингни фидо қил! - демақдир.

Йўл-йўлакай бир қанча нуқталар бўлиб, улар бамисоли тошлар бўлиб, уларни тошлар эмас, кесилган бошлар, деса ҳам бўлади. «Мим»лар у ерда тугун-тугун бўлиб, ниятлар эса жингила-

¹ «Қуръон»даги биринчи - «Фотиҳа» сурасининг бошланғич жумласи. Мазмуни: «Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан».

² Бу ва буридан кейинги мисраларда «Қуръон»нинг бошланишидаги биринчи оят - «Бисмиллоҳ» сўзининг ёзилишиға тегишли ҳарфлар изоҳи берилмоқда.

жингила.

Ҳар ерида ундош ҳарфлар такрор-такрор келади ва бунинг саноғи кўп. Шиддат билан ўқилганда, кишилар буни дархол сезадилар. Кимнинг мақсади нималигини кузатиб турган назарлар қанча кўп бўлмасин, яхшироқ кўрувчилар уларни рад этар эди.

Лекин у йўлни босиб ўтишни хулқ-атвори яхши кишилар ният қилар эканлар ва у ерга қўнар эканлар, «Бо»си аввало башоратдан дарак берса, белгилар ичкарига киришга ишорадир. «Син»и саломатлик йўлининг зинаси, йўқ, зинаси эмас, балки саодат ойнасидир. «Мим»и мақсад манзилига йўл, янада тўғрироғи, бу манзилдаги булоқ бошидир. Бундаги ҳар бир «алиф», одатда (арабий алифбода) «жон» сўзининг ўртасида келса, бу ерда беғубор кечанинг шамъи вазифасини бажаради.

«Лом»лари зафар байроғи ўрнида бўлиб, унга зафар қучиш орзуси жилва бериб турибди. «Ҳо»сида моҳият жилвагоҳ бўлиб, «Лом»и билан «Подшоҳлик унингдир», дейилган.

«Ро»лари жаннат боғининг эшикларидир. «Ҳо»лари эса ваҳдат ғунчаларига бешиқдир.

«Мим»и «нун»дан ниҳоя топиб, ўз жонини чексиз қийнайди.

Карам денгизига ғарқ бўлиш учун «ё» билан «мим» ўзаро қўшилиб, дарёликни намоён этдилар. Бунда нуқта ва ундошларнинг ортиши юз бериб, чақмоқ ва тошга айланди.

Бу эса «алиф»нинг шамъидан ёруғлик чиқишига олиб келди.

Бундай қарор кўнгил бўйнига халқа солиб, нуқта эса боқийлик дуррини жон кўйнига жойлаштиради. Мазкур ҳаракатлардан ёрдам юз бериб, мақсадга етишмоқ учун интилиш янада кучайди.

Ҳам тўхташ осойишталик ошкор қилиб, бунда тек туришга йўл кўрсатилди. Қачонки сайр этувчи юришга қадам қўяр экан, унинг оёғидан кўтарилган чанг атрофга жонлар сочаётгандек эди. Бош-оёғи бошидан-охиригача жон бўлиб, бошдан-оёғи жон бўлдигина эмас, жонон бўлди.

Бу юришда ул қавмга иссиқдан доғ устига доғ юз бериб, бу йўлни босиб ўтишда бу гуруҳга боғ устига боғ учради. Бунинг ҳикматли томони ҳам қаҳрда, ҳам лутфда бўлиб, бу билан ушбу икки меҳмонхона (жаҳон) тўлди. У (Аллоҳ) улуғворлиги билан ўт ёқса, жамоли лутф билан жамолига сув сепиши мумкун эди.

Эй хаста Навоий, сен наво истаб, шундай бир йўлга отланадиган бўлсанг, йўл ёмон, яхши деб ташвиш чекма. «Бисмиллоҳ!» - дегин-у, қадам бос. «Яхши санолар бўлсин карамга!» Унинг карамидан одамлар ҳурматдалар-ку!

II

Барча яратилган жонли ва жонсиз нарсаларни тасаввур этиши учун қаламининг санъаткорлиги чехрасини очган ва ҳикматли қалами жамолини орттириши ҳамда ҳар бир кўнгул гунчасига бир ҳусн гули томон унинг шавқи занжирига боғлиқликни ва ҳар кўзининг юлдузига бир қоши ҳилол билан муҳаббат ипи орқали пайвасталикни юзага келтирган ул Холиқ ҳамди

Ҳамд бўлсин Аллоҳгаким, аслда бу Унга фарздир. Оламдаги ҳар бир зарра Унга ҳамд айтади. Унинг зотининг ягоналиги қуёшдек маълум. У заррадан кўп-у қуёшдан ҳам ёруғ. Жисм осмонини сайргоҳга айлантирган Удир. Рух қуёшини ёруғ қилган ҳам Удир. Осмоннинг фируза гулшанини баланд қилиб яратган ҳам У. Гуллари (юлдузлар)дан қуёшга гулдаста тутамини яратган ҳам Унинг ўзи.

Осмоннинг ҳар томонида юлдузлар тимсолида гуллар очилиб, унинг бу гулдастасидан кўк бўйлаб сочилганлари ҳам мавжуд.

Минтақа жиҳатидан ложувард осмон санъаткорлик бисотида икки тахтадан иборат нардининг

ўзи. Осмон тосига солиш учун Аллоҳ ой билан куёшдан иккита соққа ясаган. Мунаққаш осмон унга тахта ўрнида бўлиб, икки олтилик ўн икки бурж унинг ҳисобида. Туну кун юлдузлар билан садаф тахтада соққабозлик ўйини намойиши. Дунёда юз берган савоб ва

қусурнинг барча ранг-баранг кўриниши шу нарда зухур этгандек. Бунда азизлар ҳам, хасислар ҳам ўз хунарини намоён этиш пайида, икки душман - тасодиф ва тақдирдек.

Эрта тонг ўзининг гул юзини очиши билан тун сунбулини юзига зулф қилиб олгандек. Ул юз бутун оламга оппоқ ёруғлик таратар экари, у зулф эса, тепадан мушк сочаётган бўлади. Шу тарзда оқу қаро шуҳрат тутиб кеча ва кундуздан мушк ва кофур тарқала бошлаган.

Инсон ақлининг ҳужраси ясалар экан, Аллоҳ ақлдан у ҳужрага шамчироқ ёқди. Бу шамчироққа иноят пилиги қўйилиб, ундан ҳақиқат нури шуъла бера бошлади. Ундан кўнгул маскани нур олса, ишқ шабадаси билан у ўчирилар эди. Аллоҳ ишқ елини кучайтирганда ва тезлаштирганда, бундан ақл чайласи парча-парча бўларди. Бу ел ҳар қандай тоат-ибодат ва пархезкорлик хирманини учириб, ҳар қандай сабр ва осойишталикни созуриб юбора олади. Ақл боғининг ёш новдасини хашакка айлантириб, бало денгизининг мавжларидан тўлқинлар юзага келтирди. Дард ва бало ўтини янада тезлаштириб, тезлаштирибгина эмас, чарх (тақдир) уни ўз душмани қилди. Висол булутларини ёмғир. ёғадиган қилиб, буни эса ўша ўтларни ўчирадиган этди.

Хусн куёшини ҳаммаёқни куйдирадиган қилиб, унинг ёруғлик таъсирини эса оламини ёндирадиган этди.

Буни куёш дема - мамнуният боғи дегил. Уни боғ ичидаги очилган гул дейиш ҳам мумкин. Ҳар бир жилваси жон гулшанининг оройиши бўлиб, унинг назарига тушиш кўнгилга осойиш бағишлайди.

Унинг зоти асосида лутф ва сафодан ўзга нарса бўлмаган эса-да, лекин вафонинг иси унга бегона. У вафо рангидан холи бўлгани сабабли, вафо аҳллари жонига зулм қилади. Кимгаки вафо таъмини билиш насиб этилган экан, орадан бир нафас ўтмай, унинг кўзидан ёш оққани оққан. Кимки ҳаётида вафодан бошқа иш қилмаган холда, бунинг эвазига насибаси жафо чекишдан бошқа нарса эмас. Ишқни жон ипига боғлаб, васлни кўнгил ипига пайванд этиб, ҳажр водийсига кўп хатарлар солиб, тикан ва гиёҳларини ништарга айлантириб, лолаларидан ох шуълалари, кўкатларидан захарли ўтлар ясадилар. Лола билан сабзаси бу нав манзил бўлса, шабадаси халокатли шамолдан бошқа нима бўлиши мумкин! Бу ел - шабада эмасдир, бу - биёбон ўтидир! Бил, бу биёбон ўти - хижрон ўти!

Кимники бу шуъла билан куйдиришса, унинг кулини ушбу ел кўкка совуради. Бу халокатли шамол уни кулга айлантирса, дарду бало кўзгуси бу кулдан жило топади.

Қачонки ул кўзгуда илиқлик ва нур пайдо бўлса, унда ишқ унинг юзига ҳам шу хусусиятларни бахш этади.

Доира бундан бошқача қилиб тузилмасдан ҳамда тартиб-қоидалар бир-биридан узилмасдан, бекатлар бир-бири билан яқинлашмасдан силсила силсилалар билан яхши боғланмайди. Шундай бўлгандагина Ер курраси тиниб-тинчиб, айлана фалакларни сайр этаверади. Денгизлар фалаклар билан бирлашиб кетса ҳам, бунинг ҳаммасининг маркази Ер куррасидир. Аллоҳ лутфи туфайли барчага мавжудлик бўлсин! Унинг қаҳридан эса ҳамма нарса йўқ бўлиб кетиши мумкин.

III БИРИНЧИ МУНОЖОТ

Аллоҳ биринчи бўлиб, ақл унинг иккинчисини билмайди, ҳатто биринчи ва охириги инсонлар кимнидир ёки ниманидир мақтамоқчи бўлсалар, бунга лойиқ бошқаси топилмайди ва дунёдаги болиши мумкин бўлган гулшандаги гулларнинг йўқлик кечасидан борлиқ гулистонига келмоғининг сифати ва қоинот бозоридаги дурламнинг махфийлик булутидан зоҳирлик денгизига тушганининг маърифати

Эй Танграм, дунё бошланишиданок қадим абадий бўлиб, қадимлигинг, улуғворлигининг сўнги ҳам бўлмаган. Сенда ибтидо ҳам бўлмаган; охирида тугалланиш ҳам йўқ. Аввал ҳам ўзинг, охири ҳам, ўрталик ҳам. Барча-барчага яратувчи бўлганингдек, баннинг кўзи, кўз қорачиғи ҳам ўзингсан.

Қачонки бу дунё ниҳоний бир ҳолатда эди, «Ниҳон»нинг ўзи ҳам жаҳондек яширин эди. Ҳали куннинг юзи ёсмин япроқларини сочмаган, кечанинг соч ўримларидан Хўтан мушкининг бўйи келмас эди. Кўкда ҳам лолалар шафақ очмаган, на юлдузлардан уларга шудринг тўкилмаган эди. На ер бор эди, на ер юзида бирон киши. Кўкнинг ҳам, ернинг ҳам жабр-зулмдан бошқа иши йўқ эди.

Хусн ўти ҳам бирон йиғинни қизитмас, ишқ эгаларига ҳам куйиб-ёниш учун асос йўқ эди. Кошоналар ҳам шамъ ўти билан ёримас, бинобарин, парвона ҳам унинг ишқида куймас эди. Ҳалигача гул очилиб нозик жилвалар кўрсатмаган, булбул ҳам унга хониш қилмас эди.

Наргиснинг кўзи юмилиб турганидан уни ўлгудек маст, деб ўйламаслик лозим. У йўқлик гулшанида чуқур уйқуда. Майхонада хали хумнинг оғзи очилмаган. Тақводорлар эса май учун жандасини гаровга қўймаган. Майни куйиб ишва билан узатувчи бола зоҳидларни майнинг куйқасини ҳам ичиб қўйишга ўргатмаган бир даври.

Ҳали у денгизмисол Зот тинч ва ором олар, ўзининг мумкин бўлган мавжларини аён қилишга киришмаган эди.

- Эй Худо, сен бор эдинг-у бошқа бир нарса мавжуд эмас эди. Ўз хуснинг ўзингга жилва қилар эди, холос. Сенинг хуснинг ғойиб нарсаларни акс эттирувчи ойнада зоҳир бўлар эди. Унда шу билан бирга сирли хаёлот жилва қиларди. Бунда кўрувчи ҳам ўзинг эдинг, кўринувчи ҳам. Ишқинг ўзингга ёқиб, ўз хуснингдан ўзинг мағрур эдинг. Бирлик (1) бор эди-ю бошқа сонлар йўқ эди. «Бир»дан ўзга ягоналик мавжуд эмас эди. Ҳали ўзинг билан боғлиқ илмнинг асл моҳиятининг қисқача ифодаси, шунингдек, мартабалар ва ҳолатларнинг тафсилотларига монъеликлар ҳам йўқ эди.

Бироқ ўша ошиқларни ёндирадиган, ҳар бир шуъласи уфқларни куйдирадиган чехра ўзи зоҳир бўладиган ерда зухур бўлишни, унинг ушбу хусни камолининг бундан ҳам мукаммал бўлишини хаёл қиларди. Аллоҳнинг хусни жилвасига чек йўқ эди. Уни кўриш учун сон-саноксиз кўзгу керак бўлди. Бу ранг-баранг гулшанни очганда эса унда ҳар бир гул ўзи хитойи кўзгу экани билинди. Бу хусн жилваси равшан кўриниши учун ушбу кўзгу пайдо бўлган эди.

Ушбу воситани сен тўла амалга оширганинг туфайли тўққиз осмон тахта (лавҳ)си тиник ойнага айланди. Осмоннинг соф юзида ҳар бир юлдуз сени ўзида акс эттирувчи бир кўзгуга айланди. Қуёш юзини ҳам ойнаранг қилдинг. Қуёш тутилиши эса унинг занглагани белгисидир. Кўкни зангори вараққа ўхшатиб, ўша саҳифани эса кўзгуга айлантирдинг. Дунёнинг боғчасини тоза бир вараққа айлантариб, унга ясалган панжара олти тугунли бўлди. Сенинг куч-қудратинг туфайли конлардаги гавҳарлар ранг-баранглик касб этди. Сенинг буйруғинг билан қимматбаҳо тошларни тоғ белига камар қилиб боғлаб олгандир.

Ёмғир иплари соф денгиз сувлари билан туташгандан сўнг елнинг нозик бармоқлари иккисидан ипакли шойи тўқувчига айландилар. Қора чанглари сен шамол билан омухта

қилганингдан кейин, у чархдек дунё бўйича кезиб юрипти. Сен бу каби қанча ғаройиб нарсаларни яратган бўлсанг, уларнинг барчаси жамолнинг ойнасида акс этган нарсалардир.

Сенинг хазинангда бундай бойликлар жуда кўп эди. Лекин уларнинг барчасини яратишдан кузатилган асосий мақсад инсон эди. Сен қандай ажойиб гап гапирсанг - у тўла тушунар, яширин сириарингни эса ичида сақлар эди. Унинг кўнглини ўзингга яқин хазина билиб, унинг жисмини хазинангга тилсим этдинг.

(«Қуръон»да) уни мактаб, бошқа ҳамма махлуқлардан ортиқ кўриб, «Мукаррам қилдик!» дейилган. «Энг гўзал қад-қомат унга муносиб», дейилган. Ким сенинг сифатларинг билан боғлиқ билимларни била олмаётган бўлса, уни ушбу маърифатни биладиган қилдинг.

Аллоҳни билиш учун шахслардан гуруҳлар туздинг. Унинг моҳиятини билишга олам аҳлини йўналтирдинг.

Эй Худо, ўша хазина, қандайдир мавхум хазина эмас, фақат инсонгагина аниқ бўлган, бошқага насиб бўлмаган хазинадир.

Эй Худо, мени аввало шундай одам қилиб яратки, мен шу (Аллоҳ) ҳарамининг махрами бўла олай! Қанча сиринг бўлса, мени ишончли қил! Бошқа яна нима қилсанг, Ўзинг биласан!

IV ИККИНЧИ МУНОЖОТ

Аллоҳ яратган гўзал нарсаларнинг жилвалари зуҳури ҳақида лекин бундан ўша ашёларни яратганинг ўзининг улуг даргоҳига бирон фойда етмайди ва у мавжуд гўзаллар билан боғлиқ бузуғлиқ ҳодисалари тўғрисида бўлиб, бундан доноларнинг Ягонаси саройига бирон кимса зарар етказишни хаёлига ҳам келтирмайди

Эй, дунёда бор мавжудотга вужуд бўлган, вужуд аҳлига саховат файзини берган Аллоҳ! Сирли йўқликдан нима пайдо бўлган бўлса, бари сенга сажда қилади, сен эса уларга сиғиниш асусисан. Кимки оосни сажода бўлса, унинг масжудисен. Кимнинг юзи қиблада бўлса, сен унинг топинадиган Тангрисисен. Фалақларнинг мунча тез айланишининг сабабчиси ҳам ёки Ернинг қадимдан секин айланишининг сабабчиси ҳам Сен бўлиб, уларнинг жунбушга келиши ҳам, тинчлиги ҳам, шунингдек, яралиши ҳам, йўқ бўлиб кетиши ҳам Сендан. Ҳаворанг гумбаз билан Осмон тоқидаги юлдузлар - шаъм, Қуёш эса - нақшинкор кубба. Буларнинг ҳаммасини ақл муҳандислари кўздан кечирар экан, буни.идрок этишга хислари ожиздир.

Бундай меъморликни юзларча кишилар ҳавас қилган. Бироқ уларнинг устозларига ҳам бу қийин бўлган. Масалан, бу қурилманинг бузилишини хоҳлар экансан, бунинг учун Сен қахрингни намоён этсанг, шунинг ўзи кифоя. Сен хосил этган бир бўрон олдида булар ҳаммаси бир сиқим тупроқ, ёки шамол қаршисида бир тутам хашак мисолидир. Сенинг қахринг гўёки бир паҳлавон тошйўнарга айланиб, тоғлар булутлар каби кучли наъра тортгандек бўлади. Осмон бир этак кул каби совурилиб кетиши, юлдузлар бир ховуч гулдек кўзғалиши мумкин. Зухал эса елкасидан кўнғиз сингари пат чиқариб, адам даштига майл кўрсатиши мумкин. Муштарий ўз хаётини тугаган ҳисоблаб, ўлтирган минбари тахта ва тобутга айланиши турган гап. Баҳром³ ҳам ўзини ўлдириш учун тиғ тортиб, ўз аҳволига дод солиб йиғлагани йиғлаган. Бундай қора кунда ёруғ куёш қорайиб, куйган кулчага айланади. Зухра эса чирманда ва чангини синдириб, тақдирга мос куй тузиб, Аторуд қўлида на қалам, на рақам - уларнинг ўрнида «жаффал-қалам» ояти⁴ рақам этилади. Ой абадий ер ости шуълалари билан йўқлик аҳллари шомига зулматини оширгани оширган. Раҳмсиз шуълалар олов пурқаб, юлдузлар билан

³ Баҳром - бу ўринда Миррих (Марс) сайёраси кўзда тутилади.

⁴ «Жаффал-қалам» - «қалам (ёзишдан) тўхтаган».

осмонни ўраб олади.

Эл Осмон билан Ерни хароб қилиб, бинобарин, мазлумлар оҳ тортишда. Денгизларни тўлқинлар эгаллаб олган, ундан сачраган сув қатралари юлдузларнинг юзига урилади. Ер жойидан қўзғалиб, атрофга ҳамла қилар экан, лсжувард осмон унга йиқилиб тушгандай. Бу пайтда одамийлик шундай йўқликка юз ўгирадики, одамда ҳам вафо ва карамдан нишон қолмаган бўлади.

Ер баландга кўтарилган, фалак эса қуйига тушиб кетган, гоҳ у юқори кўтарилса, буниси пастга тушиб кетади.

Ўт денгизда ғаввослик қилаётган бўлса, тоғ осмонда раққослик этади. Булутлар осмон билан урилиб тўкнашганда жин урганлар девни кўргандек йиғлашади. Шу сабабли тоғларда ҳам, фалакларда ҳам тарақа-тарақ, бу тарақа-туруқлардан - «Алвидо!» деган овозлар эшитилади.

Бир неча вақт ҳамма шундай тўс-тўполонда - то қаттиқ шамол эса бошлагунга қадар. У янгидан эса бошлаб, эскиргунга қадар - маълум бир фурсат орасида «Қуръон»да «бўлгани бўлди», «бўлмагани йўқ!» дейилганидек, Тангрининг ўзи доимий қолиб, бошқа истиқомат қилувчилар йўқ, вор абадий нолиб, ағёр қолмагани маълум бўлади.

Еру осмоннинг борлиги ёки йўқлигидан, барча одамларнинг ўзини маҳфий тутиши ёки дили очиклигидан Унинг буюклигига ҳеч қандай фойда, на Унинг куч-қудратига ҳеч қандай зиён йўқдир.

«Мулк кимники?»⁵ деган ибора ўша дамда Унинг оғзидан чиққан бўлиб, мамлакат кимники бўлса, ўшанга бўйсунди.

Эй Худо, ўша кунга аниқ етсам ёки ўша томонга боришга олдинроқ азм қилсам, ўша дамда имонимни менга ҳамроҳ қил! Кўнглимда бошқа худога севгимни махв эт! Барчага бўлган раҳматингни менга нисор этиб, ҳаммага йўналтирилган лутфингни ҳам ёр қил!

V УЧИНЧИ МУНОЖОТ

Олам ва одамни вужуд қошонасидан йўқлик фаромушхонасига солмоқ вужуди мутлақдин ўзга вужуд турмаслиги ҳақида бўлиб, бу маънодаги фикрни вужуд аҳли (моддийонлар) бошқа вужудга мутлақо яқин келтирмас ва исён зулматида назардан қолганларга Олам яқунининг шафоати ёрдам кўрсатур ва ўша шафоат кўрсатганларга олам ва одамни яратган шафоат тилагай

Эй, қаҳр этишни ҳам, лутф қилишни ҳам ўзига одат қилиб олган! Борни ёқ ҳамда йўқни бор этдинг. Ҳеч нарса аввалда ёқ эди - бор қилдинг. Уларнинг ҳаммаларига ақл-заковатни дўст этдинг. Тўққиз осмонни ҳам кенг қилиб яратдинг. Ер юзини ҳам ёйиқ қилдинг. Сен яратган фалакиёт бўладими, унсур (сув, ҳаво, тупроқ, олов) бўладими, уларнинг барчалари энг қимматбаҳо жавоҳирлардир. Кон бўладими, ҳайвонот ёки ўсимликлар дунёси бўладими - уларнинг ҳар бири энг олий сифатли гавҳарлардир. Уларнинг ҳар бирини гарчи латиф қилиб яратган эсанг-да, аммо ҳаммасидан ҳам Инсонни энг шарофатли қилиб юзага келтирдинг. Бир қатра сувдан тортиб тўла денгизгача, зар сочувчи қуёшдан заррагача - унисини бунисига, бунисини униси билан боғлаб, уларнинг ҳаммасини бир-бирига пайванд қилиб, бунга воситалар қатма-қат, туклар-туклар билан туташгандир. То бу олий боргоҳ (Олам) тикилгунча, ундаги улуғ коргоҳ - дунё қурилиши ҳам муҳайё бўлди. Бу дунё кенг ва гўзал яратилган бўлиб, ҳатто унда ортиқеҳа соч толасига ҳам ўрин қолмагандир.

⁵ «Лиманил-мулк» - «Қуръон»дан.

Бироқ агар Сен буларнинг барчасини бузмоқчи, бошидан-охирига қадар остин-устун қилмоқчи бўлсанг - ақл учун ҳам бу кўрқинчлидир! Лекин бу Сенинг учун осондир. Сен ўз қудратингни кўрсатмоқчи бўлсанг. ундан бирон нишон қолдирмаслигинг мумкин.

Энди-чи, саховат денгизи жунбушга келган экан, йўқликдан жисмларни пайдо қила бошлайсан. Кимнингдир қачон ўлганини ҳисоб қилиб, бунга ўн бир минг йил бўлган бўлса ҳам, танасининг дафтари бўлак-бўлак бўлиб, бўлакларга бўлинмайдиган бўлади. Бундай ҳолатда («Қуръон»даги) «Қабрда нима бўлса, сочилади», «Кўкракда нима бўлса очилади» иборалари жилва қилади. Аллоҳ яратган ўша куни - «Ўша бир куни киши ўз биродаридан қочур»⁶.

Ўша оху надомат куни қандай кун бўлди?! Уни оху надомат куни эмас, қиёмат куни деса ҳам бўлади! Олдин ўтганлар ҳам, кейин ўтганлар ҳам чорасиз, банди холида, ҳар бири ўз аҳволидан афсус ва пушаймонда. Буниси ўз дарди учун вой-войласа, униси ўзи чекаётган қийинчиликдан хой-хойлаб йиғлагани йиғлаган.

Уларнинг оҳлари махшар кунидаги бетоқатликдан бўлиб, бу йиғи эмас, балки буюк дахшат содир бўлган соатдир.

Номаи Аъмоллар ёзилган қоғозлар одамлар орасида учиб юрар, уларни кўриб, ҳамманинг юраги қон эди. Уларнинг барчасида ўзбошимчалик билан бадхўйликлар, бадхўйликкина эмас, юзқароликлар ёзилган эди. Онаси қизига қарамасди, отаси ўғлига. Ҳаммаларининг оғзида хасрат нидолари!

Қаёққа қараманг, гуруҳ-гуруҳ гуноҳкорлар. Уларнинг гуноҳлари эса тоғ-тоғ эди.

Уларнинг ҳар бири кўрқинчли бир кўринишда бўлиб, халқа ва занжирлар билан боғланган. Уларга яна дўзах ўти ғавғо солиб, буни кўрганларнинг сўнгаклари майда-майда бўлиб кетарди. Бошқа бир томонда эса жаннат гуллари жилва қилиб, уларга бу дўзах ўтидан ҳам баттар таъсир этар эди.

Кун қизиғидан бош қайнар, қиёмат аҳлининг дод-фарёдлари осмон-фалаккача чиқар эди. У ерда хаёл торидек кўприк ҳам бўлиб, лекин бу хаёл амалга ошиши қийин бир хаёл эди.

Бу ерда панжа ва биллак кучга тўлган бўлиб, уни адолат тарозусининг тартиб-қоидаси ушлаб турарди.

У ерда одил ҳукмдор (Аллоҳ) ҳукмронлик қилар, бинобарин, «унинг подшолиги доимий бўлсин, ҳукм чиқариш ва шаън-шавкат унинг қўлида»дир.

Зулм шуъласи авжига миниб, қаҳр денгизи мавж ура бошлайди. Бундай, лаҳзаларда авлиёлар ҳам ўйланиб, пайғамбарлар ҳам ҳайратга ботишлари турган гап. Бундан араблардан чиққанигина (Муҳаммад с.а.в.) мустасно бўлиб, фақат у халқни химоя эта олади. Гоҳ у сирот кўприги устигача чиқиб, бир неча лаҳза (савоб ва гуноҳларни тортувчи) тарозу олдида елиб-югуради. Гоҳ унинг буюк ҳиммати оғзига куч бериб, ўзининг майин товуши билан: «Эй менинг умматларим, хой менинг умматларим!» - дейди.

У фақат гумроҳ умматларини эмас, балки Аллоҳ нимани яратган бўлса, ҳаммасини чақириб сўзлашарди. Пайғамбар нима деса, Тангри ҳамма деганим қабул қилар, унинг майли қайси мақсадга қаратиingan бўлса ҳам, унинг истаклари Аллоҳ ҳисобидан бажариларди.

Эй Худо, унинг қандай ҳаққи бўлган бўлса, сен насиб этиб, у Сенга дўст бўлишдек мартабага ҳам эришди. Шу билан бирга бу сифат ғамли анжуманда, ғам эмас, мотам йиғинида уни бутун Оламга шафеъ этиб, сўзларига эса лутфингни тобеъ этгайсен.

Келгусида гуноҳкор бандаларни сўроқ қилиш вақтида унинг истагию Ўзингнинг карамингни эгизак қилгайсен! Унинг умматларидан бирон гуруҳ олдинга келса, ҳаммасига жазо - чоҳ ва дўзах бўлса, умрида қўлидан бир иш келмаган, бундан ташқари йўл қўйган хатоси динга халал етказиш бўлган, ғам-андух ўтидан жонлари ташвишда қолган, итоатсизлик туфайли юзлари қаро бир қавмини у жазодан халос этишни истаса, унинг кўзига мен - осийни ҳам учратгайсен!

⁶ «Қуръон»нинг «Абаса» сурасидан.

VI ТҶРТИНЧИ МУНОЖОТ

Васф карам дарёси ҳақида бўлиб, июнат насими эсгач, мавжга кирса, итоатсизлик ҳас ва хашакларини қирғоқларга чиқариб ташлайди ва гуноҳ тоғидан лангар ташлаганларнинг суст юрадиган кемасини бир дона пат ёки сомон парчасидек мақсад соҳилига етказди

Эй Аллоҳ, караминг олдида гуноҳ тоғи бир дона пат ёки сомон парчасидек елга учгайдир. Сомон тоғ-тоғ қилиб уюлган бўлса ҳам, ел олдида қандай қилиб мақтаниши мумкин! Бутун дунё халқи агар бир хатога йўл қўйса, ёки бир айбли иш қилиб, тақдирини қора қилса, тақдирини оқ қилиш Сенга осон бўлиб, амрингда бирон нуқсон бўлиши мумкин эмас.

Тун тун бўйи ўзича ўйин хангомасини кўрсатиб, дунё кишиларининг аъмолларини ҳам қора қилади. Лутф қуёши чиқишига изн берганингдан кейин меҳринг билан бор зулматни нурга айлантирдинг. Эл адоватидан санам ясади. Гулни мушқин сунбулидан яширди. Элни юздаги пардани тез учуриб кетувчи қилиб, кеча қоронғилигида Ойни равшан қилдинг, итоатсизлик тунида бирон гуноҳ қилмаса, афв чироғи қачон ёруғ ёниши мумкин?! Агар жиноят ўти кучли ёнмаса, эҳсон булутлари қачон ўз томчиларини тўқади?! Хирқа кийган дарвеш кийимининг этаги кир бўлмаса, денгиздаги илиқ сувга унда хожат бўлмайди. Агар май кимларнингдир бошини айлантирмаса, кишидаги саховат қўли кимга ёрдам бериши мумкин? Зоҳидлик йўлига кириб, баъзилар тақводорликка бериладилар. Шу билан бирга бунинг учун ҳақ талаб қилишлари ҳам бор.

Киши хайр йўлида бир иш қилар экан, мақсади бунинг эвазига у дунёда жаннатни сайр қилишдир. Май билан лабини ҳеч хўл қилмаган одам у дунёда ўша куни кавсар ховузи сувларини талаб қилар экан, бу дунёда бирон гўзал билан бирга бўлишни истамаган киши эса у ерда хурлар жамолини ҳавас қилади. Чет бир вайронаиарда кун кечирган киши безатилган қасрда ором олишни хоҳлайди. Ўз холича еб-ичиб юрган одам ҳаққини юз хисса ортиқ олмоқчи бўлади. Художўйман деганлар ҳамма ҳақни олиб қўйса, пешонаси шўр кишилар нима қилади? Уларнинг хатолари бўлса, хатоларини афв этганинг қани? Бундайларга саховат кўрсатиб, уларга атаганларинг қани? Лутф ва эҳсон денгизи тўлиб-тошиб турганда, баъзиларнинг ташналикдан оғизлари қуриб, уларни шу ҳолатда ўлдирсанг ёки бу денгиз ёқасидан нарига суриб ташлар экансан, шундай ишга йўл қўйиш мумкинми? Ҳамма ишни қилишинг мумкин, лекин буни эмас. Ҳар бир одам қанча осий ва гуноҳкор бўлмасин, у шунча афв ҳамда мурувватга лойиқдир. Агар тақводорларга мукофот беҳишт бўлса, исёнчи эса дўзах ўтларида танаси куйса! Униси жаннат боғини топиб, фароғатда бўлса! Бунга эса дўзахда дард чекиб, куйиб-ёниш бўлса! Ихтиёрингдаги лутф ва карам хазинасини нима қиласан? Уни марҳамат қилиб кимларга берасан? Юзлари гуноҳлари туфайли еган шапалоқлардан қорайган муҳтожлар, асирлар ҳамда тиланчилар дастурхонингдаги неъматлардан тотинмаса! Наҳот сенинг лутфу караминг шундай бўлса!

Сен, ахир, дастурхон ёз очларга! Тўқлар ортиғини ея олмайдилар, акс холда қоринлари шишиб кетиши мумкин. Ахир булутлар чанқаб, қуриб ётган экинга ёғмай, денгиз устидан ўтаётганда ёғадими - бундан нима фойда! Кимки оч бўлса, лукма унинг насибасидир. Тўнни ким яланғоч бўлса, ўша кийгани дуруст-ку!

Бу гапларининг ҳаммаси афсонасифат гаплардир. Кимки Сенга умид боғлаган бўлса - у хотиржамдир.

Эй Танграм, Сенинг караминг денгизи жўш уриб тураркан, ўша муҳтожлар тўдаси оҳ-фиғон чекиб турган чоғларида гарчи уларнинг гуноҳларининг хадду поёни бўлмаса-да, Сенинг уларга

раҳм қилмаслигининг ҳам имкони йўқдир. Лутфининг шоҳона пардасини тортиб, уларнинг қилган-қилмаган гуноҳларидан кечганинда барчалари навозининг билан ҳурматга сазовор бўлганларида, бундан Навоийни ҳам махрум этмагайсен! Унга, яъни Навоийга ҳур ҳам керак эмас, жаннат ҳам. Унинг учун Сен ўзинг бўлсанг, унга шунинг ўзи етади.

VII БИРИНЧИ НАЪТ

(Мазкур мадҳ) ул ҳазрат (Муҳаммад с.а.в.) пайдо бўлган турнинг қадимийлиги ҳақида бўлиб, энг аввалги ҳаракатларидаёқ бу бебаҳо дурнинг ёлқини маҳфийлик ипини узди ва у ягона гавҳарнинг порлоқ нури шуъла кўргузди ва дурждан дуржга кўчиб, сафиюллоҳ (Одам а.с.)дан Абдуллоҳ⁷ гача етди

Сенинг миринг шуъласи зуҳур қилганда, унгача на соя бор эди, на нурнинг ўзи. Икки дунё пайдо бўлгунига қадар Сенинг нуринга тоб бера оладиган ҳеч нарса йўқ эди. Жисм (тана) қисмлари (бурчак)ига йиғилган, ҳар нарсанинг асл Зоти(дан намуналар) жойлаштирилган тоқчага руҳ шамъ ёқди. Азал субҳи базминг чироғини кўлга киритганда, бошқа юз мингларча чироғлар ҳам чарақлаб кетган бўлса ажаб эмас. Одам Ато Сенга нисбатан аввалгидай, аслида у сенга ўғил бўлди, сўнг инсонларга ота.

Ўз наслига кўра ҳар бир одам у билан пайванд, фарзандига барча фарзанддирлар. Кимки бунга хужжат даъво қилса, «Қуръон»даги «Мен пайғамбарман» ибораси етарли хужжатлардир. Табиати носоғ бирон киши яна бошқа бир далил талаб қилса, бунга «Одам» сўзидаги «алиф», «дол» ва «мим» ҳарфлари борлиги етарлидир. Чунки бу ҳарфларнинг ҳаммаси «Аҳмад» сўзида ҳам кадр-қиймат топган бўлиб, ўғлида (отасида бор) уч ҳарф отадан белгидир.

«Ҳо»си сенга муҳаббат насиб бўлганини англаиб, Аллоҳ сени ўзига «Ҳабиб»⁸ деди. Аллоҳ юзида нима яширинган бўлса, улар ҳаммаси ҳабиби юзида ҳам намоён дур. Бу кўзгуни унга гувоҳ қилиб, у не қилса, уни кўзгу акс эттириб турар эди.

Тупроқдан бўлган одам зуҳур этгандан кейин унга ул пок нур ўз ёлқинини жойлаштирди. Уни нур эмас, абадий яшин, яшин ҳам эмас, Аҳмад⁹нинг олдиндан маълум бўлган зўр шуъласи дейиш ҳам муркин.

Одам Атога шундай шуъла яширингандан кейин, ичида ниҳон, бироқ юзида аниқ кўзга ташланиб турадиган бўлди. Шундай қилиб, унинг елкасига шон-шараф тўни ёпилиб, бошидан шараф тожи ўрин олди. Шу йўл билан (Аллоҳга) элчилик тахтида у шоҳ, фаришталар гуруҳига эса паноҳ боиди.

Шундан кейин у Ҳавво билан бирлашиш пайига тушди. Шу йўсинда бу нур Ҳаввога ҳам кўчди. Ҳаввонинг юзини у поклаб, Худонинг нури ҳурларнинг юзини чиройли қилгандек бўлди.

Бу хусусиятлар Шисга¹⁰ кўчгандан сўнг, унинг юзи ҳатто Ойни уялтирадиган даражага етди. Авлодлари ипидан бир дона гавҳар камайса, қорнидан яна бошқа бир гавҳар ўрин оладиган бўлди. Отадан ота, онадан оналар юзага келиб, шундан кейин бунақа Она бошқа пайдо бўлмади. Шу равишда Муҳаммад (с.а.в.) элчилик дуррининг хазинаси, янада тўғрироғи, пайғамбарлик гулининг гулшани бўлди.

Дур пайдо бўлувчи садаф янги бир дурга пардапўш (икки-қат) бўлганда, жаҳон денгизларида ғулғула ва шовқин-сурон кўтарилди. Унинг юзидан ниқобни олинганда, бошқа

⁷ Абдуллоҳ - Муҳаммад а.с.нинг оталарининг исми.

⁸ «Муҳаббат», «Ҳабиб» сўзларида «х» ҳарфининг борлигига ишора қилинмоқда.

⁹ Аҳмад - Муҳаммад пайғамбаримизнинг номларидан бири.

¹⁰ Шис - Бу ўринда Одам а.с.нинг ўғли кўзда тутилади.

бир бундай Офтоб туғилмагани маълум бўлди. Тун қоронғилигини нур эгаллай бошлади. Бу Ер юзини эса беҳиштга айлантирди.

VIII ИККИНЧИ НАЪТ

Унинг¹¹ ҳаётининг ёш ниҳоли жаҳон гулшанини яшинатиб, ундан қирқ йилгача ҳаё ва адаб гуллари очилиб, сўнгра у пайгамбарлик мевасини бергани, шунингдек, шоҳи ва барглари жаннат дарахти шоҳидан ҳам яхши ўсиб, бундан икки олам аҳли унинг марҳамати соясига киргани

Эй туғилишданоқ янги чиққан Ойдек кўринган Зот! Йўлингнинг болалик чоғи қадимий осмон одатича эди. Инсонларнинг ҳам, фаришталарнинг ҳам жони, жононаси! Икки дунёнинг яккаю ягона гавҳари! Сенинг бешигинг фируза ранг тахтадан ишланган бўлиб, тўхтамай тебратиб туриларди.

Сен каби тоза бир япроғни бу Олам гулшанида кўпни кўрган бу фалак умрида кўрмаган эди.

Ташқи кўринишдан бола, лекин ақлли даҳо, сўзлаганингда баҳодирликдан бошқа нарса гапирилмасди.

Толеъ юлдузинг тукқан кечаси эса Осмон ўзи унга сажда қилган эди. Бу кўфрнинг буюк тоғига шикаст етказган бўлиб, шунда бутлар ҳам, бутпарастлар ҳам ерга тиз чўккан эдилар.

Шунда Маккада динимиз аҳлининг куч-қуввати ортиб, Уззо ва Лот бутлари узлатга чекинган. Қурайш аҳли зиддиятли бир аҳволга тушиб, баъзилари қайғуга ботган бўлсалар, баъзилари айш-ишрат қилдилар. Агар сен отадан баҳраманд бўла олмай қолган бўлсанг, бунинг таажжубланидиган ери ёқ. Сен ўгил бола бўлсанг, сенга ким ота бўлиши мумкин? Асл гавҳаринг садафсиз қолса, бунинг кўрқинчли ери йўқ. Садаф тарк этилган бўлса ҳам ундан энг қимматбаҳо дур чиқди-ку! Ўзининг аслида бу дур шарафга эга бўлган. У садафдан ор қилса ҳам, бунинг ажабланидиган ери йўқ. Гарчи бир садафдан мингта дур чиқса ҳам, мингта дур битта дур билан фахрланади. У қандай дур? Бу вафо қутисининг гавҳаридир. Гавҳар -қайси гавҳар? Бу ҳаё буржининг юлдузидир.

Бундай юлдуздан Куёш ҳам ўзини бахтиёр хис этади. Унга тоин Ой ҳам, янги Ой ҳам хизмат қилишга тайёр. Куёш унинг амрига мутеъ бўлиб, ундан намуна олса, тўлин Ой ҳилолга айланишга тайёр.

У гарчи тижорат ишлари учун дастмояга эга бўлса-да, ганж олдидаги қора тупроқ мисоли эди. У топган фойдага эл кўз тутиб, кўзлари кундан-кунга очилар, фойда ва тижоратда унга эргашар эдилар. У миниб кетаётган туя бундан ҳам хурсанд, гўёки фаришта устига нур ёғилаётгандай. Шундан келиб чиқиб савдо аҳли унга «Амин»¹² лақабини бериб, шу сабабдан у Жабраилга ҳамдам бўлиб қолди.

У чўпонликни ўз касби аилиб олиб. эчкилар арслон яшайдиган тўқайларни ўзларига ватан этдилар. Унга ақл пири эмукдош бўлиш билан бирга сутининг мазаси ширинликда ўта таъмли бўларди.

Лекин зулм захри унинг пиёласига кўп эзилган бўлса ҳам, бу унинг оғзига сут ва шакар таъмини берар эди. Бир неча аччиқ-аччиқ йиғлатадиган қийинчиликлар юз берган. Аммо буларнинг ҳаммасини у ширин муомала билан даф этган. Неча бор ўзаро ихтилоф тарафдорлари тунда уруш-жанжал қилиб, унинг бошига юлдузлар микдори қадар тошларни ёғдирдилар. Лекин у эрта тонгдек табассум қилиб, яхши дуолар билан одамларга панд-насиҳат қилар эди.

«Аллоҳ унинг қадрини кўтарди» - бу қандай улуғ ахлоқ ифодаси.

¹¹ Муҳаммад с.а.в. кўзда тутилади.

¹² Амин - сақловчи, омонатга хиёнат қилмовчи.

«Унинг юзи мунаввар» - бу нақадар ўзликнинг олижаноблиги! «Унинг иқбол бахти бизга йўл бошловчи!» «Унга ва унинг уй аъзоларига салавот айтинг!»

IX УЧИНЧИ НАЪТ

Ул пайғамбарлик Қуёшининг сояси йўқлигининг даражаси, тўғривоғи, Қуёш бўлмоқ унинг сояси эканини ва беш бармоғида қалам ушламаган ҳолда етти иқлимни қўлга олгани, ҳатто барча динларнинг дафтарлари варақларига маън этиши қаламини чеккани ҳақида

Эй шараф кўкида юзи қуёш шамъи бўлган, у шамъга кўк осмон соя сингаридир! Агар сенда соя солиш одати бўлмаганда, оёғинг остига тушиб ётармиди! Шамъинг даражасининг буюклигидан бу соядан сен ор қилдинг.

Чеҳрангдан Қуёшга ҳам нур таралиб, унинг атрофида сояси яқин келолмай, ажралиб юради. Аллоҳ сенга бундан юз хисса ортиқ нур берган бўлиб, агар сен соядан нафратлансанг ҳам ажабланарли ери йўқ.

Соя сенинг шахсингга ёр бўлмаса ҳам, аммо бутун борлиқ сенинг қадринг соясидадир. Шамъинг олдида қадимият нури - қоронғиликдан иборат бўлиб, нимаики унга ҳамсоя бўлса, ўша нурдир.

Барча ўтган пайғамбарлар сенга соя сифат бўлиб, бу дега-ним - улар Сенинг Қуёшингдан чиққан зиёлардир. Олижаноб Қуёш ўз хуснини турлича намоён этганда унинг дағал жуссаси ўша сояга сабабчи бўлади.

Сенинг зотинг энг олий насабнинг жавҳаридан бўлгани сабабли Ер сояси билан бирлашмади. Сенинг қўлинг умрида қалам тутмаган, бунинг учун у қандай қилиб қоғозни қора қилиши мумкин! Сен қаламнинг учини ўзинг очмаган бўлсанг ҳам, лекин бармоқларинг Ойнинг қаламини ёрган-ку!

Ушбу қаламинг қоғозга бир нуқта қўймаган бўлса ҳам, бошқа динларни бекор этиш масалалари бўйича кўп нарсалами битди. Кимки сен хатингда кўрсатган йўлдан чиққан бўлса, қалам каби улар ўзлари ўз юзларининг қоралигини фош этдилар. Кимки сен кўрсатган йўлдан бир қадам чиққан бўлса, қалам ўрнида жазо тиғи бошини кесди-ку.

Агар қалам йўқолиб кетса, бундан ташвишланишга хожат йўқ. Чунки жаҳон сенга бўйсуниб бўлган. Сенинг хатингга Ажамдан бошлаб Арабгача бош эгди. Шундай бўлгач, Сен қўлингга қалам тутмасанг, бунга ажабланишнинг ўрни йўқ. Қалам йиғлаб туриб қўлингни ўпмаган экан, бу аламли воқеа уни бир умр азадор қилди. Ким юзини қора қилиб, ғамда экан, бу - унинг юзи ёрилганини эмас, ёқаси чок эканини билдиради. Қаламни қўлга олмаганинг сабаби шундаки, бу қалам кўп тақдирларни қора қилган эди.

Қоғозларни қора қилишга берилиб кетдик. Лекин бахти қораларнинг химоячиси ўзингдирсен.

Сенинг қаламинг хат ёзишга ҳеч яқинлашмади. Қаламинг бўлмаса ҳам, сенинг номаларинг Аллоҳга қаратилган. Сен Аллоҳнинг қадимий ва абадий марҳамати, бахти қаро бўлган одамларнинг умидисен.

Кимнинг умид-истаги бахтсизликка юз ўгирган бўлса, Сен уларнинг бахтсиз жонига ора кивувчисан.

Кимки толеъи паст келиб адашган бўлса, уни фақат шариат қоидаларини тузувчилар қутқара олади. Кимда кофирлик зулмати тўпланган бўлса, (бу қонун-қоидалар ёзилишидаги) ҳар бир

«алиф»¹³ Исломни шамъдек ёритиб туради.

Сенинг олижаноблигинг барча динларга нисбатан бўлиб, «Лом» ва «т»¹⁴ дан ҳар бир динга зарар бордир.

«Лот»дан динга доим турли балолар юз берар эди. Сен унинг оёғини синдириб, «Ло»¹⁵си қолди, холос. .

Кофир халқининг «Манот» деган бути бўлиб, сен уни бўйнидан синдирганингдан сўнг у «мот» бўлди - енгилди. Сен куфр бошини кесиш билан ўз қаҳрингни кўрсатдинг. Боши шукуҳдан ажралганидан кейин, гавдаси бошсиз қолди.

Хаста Навоийни назарингдан четда тутмагайсен. Унда куфр ва худбинлик бўлса, бунинг чорасини ўзинг қилгайсен. Бундай иноятинг билан уни Ислом жамоасига киритгайсен.

X ТЎРТИНЧИ НАЪТ

*Мухаммад с.а.в.нинг пайгамбарлик осмонининг юксаклиги ва бутун Оламни Осмондек ўз,
ичига қамраб олишидаги куч-қудрати ва унинг саҳобалари ҳақидаким, уларнинг ҳар бирига
Осмонда бир ёруғ юлдуз садоқатда бўлган ҳамда «менинг саҳобаларим бамисоли юлдузлардир»
дейилгани шу мазмунда айтилган*

Эй нафасинг мўжизаларингга дастмова бўлган, муқаддас руҳлар ҳар гапингга сирдош бўлган! Гаплашган чоғингда фасоҳат билан сўзлайсан. Шеъринг нутқинг эса ҳайрон қоларли даражада тартибли. Маъноли ва қоидали гапиришингда сенга фасихлик хос бўлиб, бунга «Менда фасоҳат!» - деган даъво сенга ярашади. Соғлом ҳукм чиқаришда сўзларинг тўғри, фасоҳат ерида сўзларинг чиройли. Гапирганингда сендаги мўжиза айниқса яхши кўзга ташланади. Бундай пайтда ҳар қандай фасоҳат эгалари ўзларини ожиз сезадилар. Сенинг аслинг жавохирларга бой денгиз бўлиб, сўзлашганда бу денгизнинг кафи гавҳарлар сочади. Бу каф ҳам эмас, беш шохдан иборат баҳр бўлиб, етти осмонни етти пуфакчани ютгандек ютиб юбора олади.

Бешвақт намозга навбат келганда, Ислом панжаси янада кучайиб кетди. Куфрнинг қўлу панжалари эса дардга учраб, бу дарднинг сабабчиси ўша - Ислом панжаси эди, - дейиш мумкин. Муҳтожликда қолиб, у бармоқлар дард чекар экан, лекин ҳақиқатда эса бу Ислом учун қўлга киритилган беш хазина бўлди.

Ислом панжаси тобора мустаҳкам тортиб борар экан, куфрнинг етти қўрғонидан бешдан бир солиқ олар эди.

Буни оддий қўл дема, у бамисоли бир тиғ бўлиб, битта бармоғи бунга ишора бўлганда Ойни иккига бўлган қўл эди¹⁶.

Ажаб эмас, унинг мўжиза кўрсатувчи қўллари бир ишора билан ойни иккига бўлгани. Пайгамбар миниб юрган туя ербўйлаб қадам ташлаб борар экан, унинг ҳар бир изи ўша «Ойнинг иккига бўлингани»ни еслатар эди.

Пайгамбарнинг буйруғи билан ёш кўчат чиройли ҳаракатга келар, гўё ўжар санам юриб кетаётгандай бўларди.

Душманлар туфайли у ғорга беркинганда ғорнинг оғзидаги ўргимчакъ уни парда тўқиб тўсган. Ўша парда шамолда учиб кетмаслиги учун қушлар ўша пардага ўз тухумларидан тугма

¹³ «Алиф» тўғрилиқ, ҳалоллик белгиси.

¹⁴ «Лом» билан «т» қўшилгани «лат».

¹⁵ «Ло» - йўқ демақдир

¹⁶ Бунда Пайгамбаримиз билан Абу Жаҳл ўрталарида бўлиб ўтган машҳур можарога ишора қилинмоқда.

қилган эдилар. Парданинг иплари жон риштасидан тўқилган бўлиб, тугмалари гўё шоҳона гавҳардан эди.

У шу тақлидда тузоқ қўйиб, ғор олдига эса дон сочиб, қаранг, қандай бахт қушларини овлай олди. Ғорда ҳушёр дўсти (Абу Бакр Сиддиқ) билан беркиниб турар экан, гўё улар тоғ қатида ётган олтин билан кумуш эдилар.

Кофирлар байроғининг баландлиги вақтинча ортган пайтда у дини ғалаба қозонишини дуо қилар экан, икки тандан бирига тож муяссар бўлишини тилади. Буларнинг бири Абу Жаҳл бўлса, иккинчиси Умар эди. Абу Жаҳлнинг тақдири охири азоб-уқубат, иккинчиси ҳақидаги дуолар эса мустажоб бўлди. Худонинг китоби - «Каломуллоҳ» эса Муҳаммад с.а.в.га насиб бўлдики, дунёда бундан ортиқмўжиза юз бермагай.

Суралар ҳали (тўла маънода) сура эмас, «Қоф», «Нун» ёки «Сод» ҳарфларига оид қисмлар бўлиб, булар турли ҳарфларга оид қораламалар эди. Улар Пайғамбарнинг сочларидек тарқоқ эди. (Ҳазрати Умар)«Қуръон» боиакларини йиғиб жамлаган тўпловчи бўлди. У Муқаддас Маккани бутхонадан ажратиб, қиличининг суви билан уни бутпарастлардан тозалади. Кўринишдан бутлар тамом олиб чиқиб ташлангач, Пайғамбар Ҳақ уйида бутларни синдирувчи сифатида ўрин тутди. Унинг етигининг наъли шараф тожи сифатида енг юқорига қўйилган бўлса, Али бу наълга елкасини тутди.

Пайғамбарлик денгизининг дури - пайғамбар руҳ бўлса, тўрт рафиқи унинг танасининг тўрт унсури бўлди. У ўзи (дўкондаги) қимматбаҳо бойлик бўлса, Али унинг сотувчиси, гўё айрилик водийсида юрган бир муҳожир эди. Кофирлар томонидан динга дарз етказилганда, бу тўрт киши ғалаба йўлидаги девор бўлдилар. Уларнинг одамларини, авлодларини, унинг қўл остида бўлганларни, улуғлари, неваралари ва дўстларини Аллоҳ қоиласин! Улар Тангри таоло карамига яқин бўлиб, қиёмат кунигача уларга юзларча миннатдорлик тухфалари боисин!

XI БЕШИНЧИ НАЪТ

Меърож кечаси таърифиди; олижанобликдирким, «Ул зоти пок» садоқатли бўлиб, ўз бандаси (Муҳаммад с.а.в.)ни бир кечада Ҳарам¹⁷ масжидидан Ақсо¹⁸ масжидига олиб борди ва бунинг исботига икки содиқ гувоҳ бордир

Кечаларнинг бирида коинотни қоронғилик босиб, қуёш оби ҳаёт булоғидек яширинган эди. Гарчи у булоқ кўзга кўринмаса ҳам, Хизр кўк узра ундан қатралар сочарди. Тун чангларини анбарга айлантирган, уларни жаннат шабадалари Ер узра тарқатар эди. Ер юмалоқ шаклдаги хушбўй идишга айланиб, тун қоронғилигидан унда анбар тайёрланаётгандек эди. Ер идиши остида Қуёш ўт ёқаётган, идишни эса Осмон ўз етаги билан ёпиб тургандек кўзга ташланарди. Ором ва тинчлик ёмғири ёғиб, юз бераётган ҳодисалар тўзонини пасайтиришга интиларди.

Шу кеча дўстлик гулистонининг сарви дўстлик хонасининг шамъини янада равшанроқ қилди. Учрашув хаёли билан қўнгли хурсанд бўлиб, денгиздек жўш уриб ҳайқирди. Шу пайт олий мақомли сайёҳ етишиб, қўлида эса қушдек учадиган отнинг жиловини ушлаб турарди. Бу от кўкда сайр етишдан ором олиб, унга Ердан осмонгача чиқиш бир қадам бўлди. Аллоҳнинг пок хабарчиси унга салом қилиб, Аллоҳ номидан унга маълумот бериб дэди: «Эй шавқли сирларнинг хазинаси! Аллоҳ сени кўришга ўз шавқу истагини билдирмоқда. Чунки пайғамбар жонон хабарини топган экан, унинг жонон хабарини топгани янгидан жон топганидир».

Хабарчи унга ёрдам бериб, отга миндириб, отни ўзи келган томонга қайтариб олиб кетди.

¹⁷ Каъба.

¹⁸ Қуддуси Шарифдаги қадимги машҳур масжид номи.

Шу равишда бу олижаноб, очик юзли отлик сайр қилар, толеъи баланд оти кушдек учар эди. Бу тез чопишга ўрганган от чанг кўтариб, ақл кўзини кўрмайдиган ҳолатга соларди.

турарди. Бу от кўтарилиб кўк осмонга етганда, Ой ўтиш учун унга туйнук вазифасини ўтади. Қалам егаси Аторуд бунда ҳурмат қозонган, буқаламунлиғ - иккиюзламачиликка йўл қўймаётган эди. Зухра¹⁹ хурсандчилик барбатини²⁰ созлаб, у (Пайғамбар)ни замзама билан кўллаш бошлади.

Куёш ўз сояси билан унинг жамолини тўсиб турар, ҳилол эса шуъла остида беркингандек эди. Мехрида Баҳром (Миррих) бирсўз бўлиб, шараф тиғи юзига кўзгу каби эди. Унга яқин юришдан Муштарий янада мартабаси ортиб, йўлидаги бир зина унга минбар бўлди. Зухал шамъи қоронғиликни ёритиб, (Пайғамбар)нинг занги (негр)дек қора отини оқ қилиб кўрсатди. Унга Ҳамал ҳам, Савр ҳам жонларини бераётгандек, тоғрироғи, иккиси ҳам жонини қурбон этишга тайёр эдилар.

Ҳам олдида Жавзо камарини тортиб боғлаган, ҳам Саратон ўзини тик тутиб, жилва қилар эди. Шер (Асад) йўлидан бир гўшани эгаллаб, Сунбула унинг отига йўл озиғи бўлди. Палла йўли гардини қимматбаҳо иксирдай ўлчар, Ақраб орасида ичкизиш, даволаш, (нина) санчиш, оғритиш ишлари олиб боришмоқда. Қавс эса чиллага ўтириб, дуо қилиш пайида. Жадй (тоғ эчкиси) унга етиши учун (озиғ бўладиган) биринчи сутини келтиради. Далвга Юсуф каби назар солмай, Ҳутда Юнус каби тўхтаб ўлтирмади.. У елдек ҳамма буржларни кесиб ўтди ва Осмоннинг Арш қисмига кўтарила бошлади. Унга пояндоз Арш ҳамда Лавху Қалам бўлиб, унинг оти нақ ўшаларга қадам босиши керак эди.

У энди Рафрафга миниб, ҳамроҳи ва йўловчи билан хайрлашди. Энди бораётган йўлида ҳеч қандай макон қолмади. У йўқлик (ломакон)ъдаштини ўзига макон этди. Бунда у олти жиҳат²¹ бандидан ташқарига чиқиб, тўрт гавҳар²²ни тарк этиш унга тож кийишдек бўлди. Йўқлик оёғи билан қадам босар экан, аслида йўл ҳам йўқ эди, қадамнинг ўзи ҳам.

Ўзлигидан на нақш қолган эди, на бир кўриниш, ҳатто бу айтилган нарсалардан бирон асар ҳам. Шу йўл билан у ўзини ўзидан халос қилиб, шу равишда ўзини иззат пардасига хос, лойик деб топди.

У ерга етиб қараса, рўпарасида ҳеч нарса йўқ эди. Қанча қарамасин, боқийлик кўзгусини кўрар эди. Кўзгуга боққанда унда суратга ўхшаш бир нарсалар кўринар эди, холос. Нима ўткинчи (фано) бўлса, ташқарида қолган эди.

Унинг юлдузи шунча баланд кўтарилганда, марҳамат денгизида мавж пайдо бўлди. У Аллоҳ тилидан умматласининг ҳаммасини истай бошлади ва, Аллоҳдан барча мурод-мақсадига эришди.

Аллоҳга тупроқдан бўлган тана ҳамроҳлик қилди. Агар: «Шундай бўлди!» - дейилса, шундай, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чиндан ҳам унинг тани бошидан-охирига қадар жон эди. Лекин унинг жони Жононга етишган эди. У икки дунё раҳматини қўлга киритган бўлиб, нимага эришган бўлса, ҳаммасини ўзи билан бирга қайтанб олиб келган эди. Унинг юзидан у - Илоҳий даргоҳ қандай ёруғ бўлган бўлса, оёғидаги чангларни бу дунё ҳам ўзига сурма қилди.

У (Пайғамбар) Аршга ғунча бўлиб борган бўлса, Ерга тоза гулистон бўлиб қайтди; зарра бўлиб борган бўлса, порлаган Куёш бўлиб қайтди.

Унинг Меърожга чиққани ва қайтиб келгани бир онда юз берган бўлиб, ақл бундай тадбирдан хайронликда! Қайда ажойиботлар ва мўжизалар кўп бўлса, уларни идрок этишда ақл ожиз бўлади. У (Пайғамбар)нинг чиқиши ва қайтишига кетган вақт кичикнинг кичиги бўлиб, бу фурсат таҳлилга арзимайди.

¹⁹ Зухра - Венера сайёраси, санъат ишларининг хомийси.

²⁰ Барбат - танбурга ўхшаш чолғу асбоби номи.

²¹ Олти жиҳат - олти томон (Шарк, Ғарб, Шимол, Жануб ҳамда қуйи ва юқори)

²² Тўрт гавҳар - тўрт унсур.

Бу бахтли сафар шундай тугаб, қутлуғ йўлбошчи рухсат олди. Олам подшоҳи тахтида ўлтириб, Олам ишини интизомга солишда давом этди. Шариат тили кўчирилган дафтарни ўқиб, тириклик суви эса куфр қоралигини ювар эди.

ХII

Шеърят мулкида ўзининг забардаст билаги панжалари билан нақд тилла ва гавҳарлардан иборат беш хазинани қўлга киритган хазрати Шайх Низомий мадҳида ва ўша гавҳару тиллалар умидида унинг панжасига панжа урган Амир Хисрав таърифида

У сўз санъаткорларининг бошидаги тож, ҳатто баҳоси хазинага тенг ўша тожнинг гавҳаридир. У фазилат конидаги гавҳарларнинг кўриқчиси, камолот дарёсининг қимматбаҳо инжусидир.

Унинг ижодхонаси сувоқларидан анбар хиди келади. Хоханинг тўрт томонига эса саккиз жаннат яширинган. Гарчи унинг уйи кўнгил кулбасидек ихчам бўлса ҳам, унда икки жаҳон жилваланади. Баланд осмон унинг масжидига қандил, нур сочувчи кўёш эса ўша қандилдаги шам. Каъба уйдан доим унга бир эшик очиқ; намоз вақтида унга бу эшик меҳроб вазифасини ўтайди.

Ганжа - унинг ватани, кўнгли бойликлар кони бўлиб, фикри хазинаси, тили эса ўша бойликларни улашувчидир. Унинг фикр тарозуси «Хамса»ни, «Хамса» эмас, балки «Беш хазина»ни ўлчаркан, унга Осмон тарозуси палласи, Ер курраси эса ботмон тош бўлди. Ақл хазиначиси юз авлод умри давомида тарозуда тортса ҳам бари бир, унинг кичик бир қисмини тортиб улгуради, холос.

Унинг сўзлари латофат дастурхонида ёйиғлик; тили эса маъно дурларини ипга тизгани тизган. У бебаҳо сўз дурларини тартибга солгани учун тақдир унга «Низомий» деган тахаллусни муносиб кўрди. Унга нисбатан «Унинг сирлари пок бўлсин!» дейишнинг хожати йўқ, чунки поклик руҳининг ўзи унинг файзидан нишонидир. Беш ҳарф билан ёзиладиган ва чиқариладиган сон ҳисоби билан ҳисобласанг «минг бир» унинг исмини билдиради²³. Шу ҳисоб билан унинг гавҳарга тенг номи Худонинг минг бир исмига ҳамоҳанг бўлди. Бунда алиф ҳарфи унинг ўз исмини билдирса, қолган ҳарфлар унинг бир минг сифатини англатади.

У сочган дурлар ер юзини қоплаб, ҳатто осмон қутилари ҳам лиммо-лим тўлди. У сўзга шундай пардоз бердики, бошқаларга бу соҳада қиладиган иш қолмади.

Ундан кейин ҳинд чавандози ҳам ҳиндий ханжари билан сўзни саралаб, ханжарининг чакмоғидан учкунлар сачратиб, минган оти ҳам ўтдай тез ҳаракат қилиб, қаёққа ўзини ўтдек тез ва қаттиқ урмасин, ҳамма ерда тўполон кўтарди. Бу мамлакатда қандай сўз ободонлиги бўлса, имкони борича уларни ўз кўлига киритди. Уни шунчаки ҳинд чавандози деб бўлмайди, уни ҳинд султони деб аташ керак. Унинг қалами учи ҳинд мамлакатининг кўркидир. Шеърятдаги ҳар бир дoston Ҳиндистоннинг бир ўлкасига тенгдир.

Ганжа подшоси (Низомий) бойликларни сочувчи, у эса унга эргашувчидир, сўз иқлимида у шоҳ бўлса, ўз номи билан бу ҳам хусрав (подшоҳ)дир. Хусрав бўлиб, мамлакатни обод қилди. Уни Хусравгина эмас, Фарҳод деб атаса ҳам бўлади. Унинг хунари меҳнат-машаққат тоғини қазиш; бунда тоғ унинг шеърятти, теша эса унинг тилидир. Унинг жони ишқ ўтининг ўтхонасидир, ғам денгизи эса унинг кўзидан оққан ёшлардир. Шамъ каби у базмларга нур сочади, базмларни ёритади-ю, ўзи эса куйгани куйган.

Ганжа кўёши байроқ кўтариб, сўз мамлакатини бир ҳукмронлик остига бирлаштирганида, бу

²³ Арабча ёзувда Низомий беш харфдан иборат бўлиб, (нун) - 50, (изғи) - 900, (алиф) - 1, (мим) - 40, (ё) - 10 ни билдиради, жами - 1001.

ҳам кўз тикмаган, қўшин тортмаган мамлакат қплмади. Қайси бир майни ичиб, у кайф қилган бўлса, бу ҳам ўша майни ичиб маст бўлди. У қайси масканга йўл олган бўлса, бу ҳам ўша ерда базм қурди. Борган ерини у «Махзан ул-асрор»²⁴ билан беаган бўлса, у ерни бу «Матлаъ ул-анвор»²⁵ билан ёритди. У маснавий йўлини ўзига бўйсундирган бўлса, бу ҳам унга эргашди, унга монанд иш тутди.

Кўп кишилар уларга ўхшатмалар ёзишни ҳавас қилишди, бироқ улар сарв билан гул қаршисига хас келтиришди. Улардан фақат бир киши²⁶ бундан мустасноки, бундай одамни кўхна фалак шунча айлангани билан бошқа ярата олмади.

ХШ

Юксакликнинг узун сояси, шодлик жомининг соф сипқорувчиси мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий васфиким, васфга сизмас, таъриффиким, таърифга тўғри келмас ва ул ҳазрат илтифоти қуёши қора кунга колган мен оғизнинг аҳволига нур сочганининг баёни, ул қуёш тарбиясидан бу тупроқда оқ гуллар, оқ гулларгина эмас, ранг-баранг райҳонлар нишон бергани ва «Тухфат ул-аҳрор»²⁷ тухфаси мутолаасидан гамгин кўнгулнинг хурсандчилик топгани ва «Ҳайрат ул-аброр»нинг лаъл ва жавҳарларини назм ипига тизмоқнинг сабаби

У бугунги кунда сўфийлик маслагининг даҳоси, ҳақиқат сирларининг кашф этувчисидир. Унинг кўкси - ҳақиқат дурларининг хазинаси, кўнгли эса маъно юзларига оина.

Унинг ўрни етти қават осмондан ҳам юқорида: етти осмоннинг мушкул ишлари эса -унинг олдида хал. Унинг маскани - софлик мадрасаси; унинг учун энг тинч жой - дўстлар хонақоҳидир. Унинг жилва қилиб қараб турадиган жойи юксак осмон гулшани; сув ичадиган чашмаси эса аниқлик манбаидир.

У қурган сўз қасри шу қадар баландга кўтарилганки, унга ҳатто осмон ҳам сиртмоқ сола олмайди. Бу қасрда шайтонларнинг хас-хашаги илиниб қолиши имкони йўқ, чунки унда фаришталар тўдаси қанот қоқиб юради.

Гўё жаҳон осмон гумбази остига яширингандай, у ўз хужрасининг гумбази остида яшириниб ўлтиради; уни сен жаҳон ҳам дема, катта олам деб ата, Аллоҳи таолонинг қудратидан нишона деб бил. Унинг устидаги дарвешлик хирқаси оддий калта тўн бўлиб, бу тўн унинг тани, жисми эса унинг жонидир. Хирқа ўрнига бундай тўн кийишининг сабаби, ўз танини риёкорлик либосидан халос этишдир.

У бошини ўйчан қуйи солиб, дилдан Худога юзланганида, равшан кўнгил билан чақмоқдай сайр этади. Бу сайрда у фалакни хижолатга солади, ер юзини эса хат варақлари айлангандай айланиб чиқади.

У хат ёзар экан, унинг сиёҳи вақт қуёшини қора парда билан булутдек тўсиб қўяётгандай бўлади. Бу пардани у яширин ҳолатларни беркитиш учун ясаган; саҳифалар ҳам шу ҳолатларни сир тутиш учун тўлдирилган. Унинг давоти бор зулматни ўзига жамлаб олган; маънодорлик эса унга ҳаёт сувидир. Унинг бир қатрасидан баҳраманд бўлган одам, шубҳасиз, абадий умрга эришган бўлади.

Унинг назми жаҳондаги барча минтақаларни тутган, насри эсажон ўлкасини эгаллаган. Унинг асарлари шоҳу гадога ҳам бирдай ёйилган; шоҳу гадо унга хизмат қилиш билан

²⁴ «Сирлар хазинаси» - Низомий «Хамса»сига кирган биринчи фалсафий-дидактик дostonнинг номи.

²⁵ «Нурларнинг тарқалиш манбаи» - Хусрав Дехлавий «Хамса»сига кирган биринчи фалсафий-дидактик дostonнинг номи.

²⁶ Абдурахмон Жомий кўзда тугилади.

²⁷ «Асллар тухфаси» - Абдурахмон Жомийнинг «Махзан ул-асрор» ва «Матлаъ ул-анвор»га жавобан ёзган фалсафий-дидактик дostonининг номи.

фахрланади.

Лекин менинг унга нисбатан ожиз ва мухтожлигим ҳамма одамларникидан ҳам ортиқдир. Чунки олам куёш нури билан тўла бўлса ҳам, лекин уларнинг орасида бир зарра шу куёш меҳри билан машхурроқ бўлиши мумкин. Боғда турли-туман қушлар кўп бўлса ҳам, булбул билан гулга эътибор бошқача. У бирон асар устида қалам тебратса, унинг ёзганини мендан олдин бошқа биров кўрмаган. Аау луғуан куёсн кўтанла бошлаганида ҳам унинг нурлари аввал тупроққа тушади. Гулнинг шохларида анвои гуллар очилар экан, уларга ҳам аввал тикан ҳамдам бўлади.

Кунларнинг бирида бир йиғилишда у юзида нур балқиб ўлтирар эди, ҳар томондан ҳар хил ажойиб воқеаларни гаплашар эдик. Гап устоз ва издошлар ҳақида борар экан, Низомий билан Хусравга ҳам навбат етди. Уларнинг қалами туфайли пайдо бўлган икки «Хамса» оламга қандай хаяжонлар солмади! Лекин бу икки «Хамса»га кирган ўн гўзал дoston ичида олдинги икkitаси яққол ажралиб турар эди.

Ҳа, «Махзан ул-асрор»га тенг келадиган гавҳар борми?! Ҳа, «Матлаъ ул-анвор»дек юлдуз (сайёра)ни қидириб топиб бўладими?!

Дostonларнинг бошқалари ҳам ёмон эмас, барчасининг ҳуснида мажозий безаклар жилва қилади. Аммо биз айтган бу икки дostonнинг бири гавҳар сочиб тургандай; гавҳарнинг нурида азизлик, поклик нишони бор. Унинг иккинчиси ҳам порлаб туради, ёруғида эса ҳақиқат шуълалари кўзга ташланади.

Фикр ҳақиқат ўтидан баҳраманд бўлган бўлса, у тошни ҳам сув қилиб эритиб юбора олади. Бироқ фикр ҳақиқат гавҳаридан узоқ бўлса, унга ип топиш тўғрисида сўзламаган ҳам яхши. Ипни топсангу ўриш-арқоғи билан келтирсанг-у, яхши дур бўлмаса, унинг чиройли ранг ва нақшидан не фойда?!

Шундай қилиб, орадан бир ой ўтди, икки ой ўтди. Кунларнинг бирида бахт ва ақл менга йўл кўрсатиб, уни кўргим келиб, хузурига бордим. Унинг қўлида бир неча бўлак қоғоз кўрдим. У киши кулиб, менга имо қилиб, «Тухфа»²⁸ни ёзиб битирганини айтди.

- Ол-да, бошидан-охиригача кўриб чиқ, бошидан-охиригача ҳар бир варағини кўздан кечир!
- деди.

Дархол олдига келиб, унга жонимни садақа қилдим, қўлидан дostonни олдим у ўпъиб, дархол ичини очдим. У бошидан-охиригача шоҳона дур эди. Яна қанақа дур денг? «Тухфат ул-аҳрор» дostonининг ўзгинаси эди. Баҳраманд бўлишни истаганлар ундан наф топар, у олдинги икки дostonдан хажм жиҳатидан кичикроқ бўлса ҳам, фойдаси кўпроқ эди. У иккала дostonда бор гапни бундан топса бўлар, аммо бундаги хадяларнинг кўпи уларда йўқ эди.

Шавқига нақ кўксимни ёрдим, кўнглимни эса жилди учун ғилоф қилдим. Уни обдон ўқиб бўлганимдан кейин кўнглимда бир ҳавас пайдо бўлиб, безовта қила бошлади:

Улар²⁹ ҳаммаси бу йўлдан юрган эканлар, мен ҳам бир неча қадам юриб кўрсам қандай бўларкан?! Улар ахир ўз асарларини форсча ёздилар; мен эса туркий тил билан бошласам; уларнинг асарларидан форсий халқлар хурсанд бўлди; туркий халқлар ҳам менинг ёзганимдан баҳра олса; олдинги икки муаллиф риихига фотиха ўқиб туриб, бу (Жомий) менга ҳам бу ишга бир фотиха берса. У иккаласи ичдан менга қаршилиқ кўрсатмаса, ташидан бу менга ёрдам бериб турса, мен бир нарсани талаб қилиб чиқар эканман, қаламни қўлга олиб, умид қиламанки, бу йўлда Нльзомий йўлга йўллар экан, Хусрав бўлмади! - деб айта олмайди. Катталарга бир камбағал паноҳ сўраб мурожаат қилса, улар буни қабул қилсалар, бу ҳам уларга кўшилиб, катталашиб кетиши мумкин. Ўзи терининг ичида пайдо бўлгани учун мушк ҳеч теридан ор қилмайди. Лаъл ҳам тош бўлгани учун харсанг тошнинг озорини сезмайди. Тўрт унсур³⁰ боғи

²⁸ «Тухфат ул-аҳрор» дostonи.

²⁹ Низомий, Хусрав Дехлавий, Жомий кўзда тутилади.

³⁰ Тўрт унсур - сув, ҳаво, ер, ўт.

жуда кўнгилоҷар бўлса ҳам, уни ўраб, сақлаб турган девор оддий лойдан. Ўт, сув, ҳаво қанча ёқимли бўлмасин, уларнинг орасида тупрокнинг ҳам ўз ўрни бор. Сарв, гул ва лолага, одатда, харидор кўп. Лекин ўтиннинг ҳам бозори бор. Ипак ва атласдан ҳашамли кийимлар бўлганидек, намаг тўқималари ҳам итнинг устини ёпиш учун керак-ку? Лаъл, ёкут ва дурлар одатда юксак баҳоланади. Лекин қахрабо сомони ўзига тортади. Шоҳ мусаффо майдан уч қадаҳ ичдими, майхўрлар унинг қўйқасини ҳам қолдирмайди.

Мен ўзимни ит қаби паст баҳолаб, ўзимни улуғлар ушлаган арқонга боғладим. Улар йўқлик даштига йўл олган эканлар, мен ҳам соя қаби уларга ҳамқадам бўлай. Улар мангулик ғорига кириб ғойиб бўлсалар, мен ҳам уларга тўртинчи йўлдош - ити сифатида қўшилай³¹.

XIV

Одамзод вужуди осмонининг жаҳонни ёритар юлдузлари ва инсон зотиға хос бўлган коннинг беҳисоб жавҳарлари бўлган сўз таърифиди ва бахт юлдузларининг бир-бири билан яқинлашиши яхши белги кўрғазгани ҳамда қимматбаҳо жавҳарларнинг бир-бири билан яқинлашуви ёқимли туюлганидан назм таркибини наср тартибидан ортиқ кўриши ҳақида

Сўз гавҳарининг шарафи шунчалар юксакки, гавҳардек қимматбаҳо нарса ҳам унга садаф бўла олмайди. Тўрт садаф³² ичидаги гавҳарга қути ҳам шу сўз, етти қават осмон юлдузларининг буржлари ҳам шу сўздир.

Инсон кўнгли қайси томонга боқмасин, жаҳон боғчасида юз хил янги гулларни кўраркан, улар барчаси бир вақтлар сирли йўқликнинг гулшанида яширинган, ғунчалар ҳам ҳаммаси очилмаган холда эди. Азалият тоғидан майин шабада эса бошлаши билан жаҳон боғидаги шунча гуллар очилиб кетди. Бу оддий шабада эмас, гуллар сочувчи шабада бўлиб, у наъматак ва ундан тўкилган гул япроғига ўхшаб кетади. Шу икки нарсани донишманд одам бир-бирига ёпиштирса, «кофу нун» хосил бўлади³³. Дунёдаги ҳамма бир-бирига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган нарсалар - барчаси шу «коф» ва «нун»нинг болалари, ўшандан оавдо бўлганлар. Бу болалар яна ҳисобсиз болалар кўриб, бола ўзи ҳам ота, ҳам ўғилга айланди. Уни сўз билан қандай мақташ мумкин? Ахир, нима дейилса ҳам унинг ўзини ўзи билан мақталган бўлади-да!

Сўз жон бўлиб, руҳ унинг қолипидир. Танида руҳи бор одам доим унга эҳтиёж сезади. Сўз дунёда бор барча кўнгиларнинг қутисидидаги жавҳар, ҳамманинг оғиз қутисидидаги қимматбаҳо гавҳардир. Агар тил бамисоли бир пўлат ханжар бўлса, сўз унга қадалган инжулардир. Тил шу чаманнинг очилган лоласи бўлса, сўз дурлари унга кўнган шабнамлардир. Сўз ўлган одамнинг танасига пок руҳ бағишлайди. Сўздан тандаги тирик руҳ халок бўлиши мумкин.

Яхши сўз билан оигани тирилтира олгани учун Исо пайғамбар ўзини «Жонбахш» деган лақаб билан атаган. Сўз туфайли Халил ўзини ўтга ташлаган; Жабраил ҳам сўз юкига ҳаммол боиган. Тангри инсонни сирлар хазинаси даражасига кўтарган экан, уни сўзлаш қобилиятига эга боигани учун ҳайвонлардан ортиқ қилиб яратди.

Ғунча оғизлик, ширин лаб жонон гапирмасдан лабини ёпиб туриб олса, унинг майдай тотли лаъли лаблари ақлни маст қилса, мастлик у ёқда турсин, майпараст қилиб қўйса ҳам, ташқи кўриниши билан осмондагиёй бўлса ҳам девордаги сурат билан унинг кўриниши ўртасида фарқ йўқ.

Чиройда юзи оининг рашкини келтирмаса ҳам, лаълга ўхшаш лаблари шакардон бўлмаса

³¹ Навоий бу ўринда уч азизнинг подшоҳ зулмидан қочиб, бир ғорга яширингани, уларга бир ит ҳам эргашиб, яхшиларга эргашгани учун азизлар ҳисобига қўшилиб қолгани ҳақидаги машҳур афсонага ишора қилмоқда.

³² Тўрт садаф- сув, ҳаво, ўт, тупрок.

³³ Арабча «к» ва «н» харфи бир-бирига қўшилса, «кун!» бўлиб, «ярал!» «бунёд бўл!» деган маъноларни билдиради.

ҳам, ғамзаси билан бировларга ўқ отмаса ҳам, шундай қилиб киприклари сафини камайтирмаса ҳам, ўз гўзаллиги билан талончи ва танноз эмас эса-да, унда фақат тўғри ҳусн билан ноз бўлса, лекин пўписа билан сўзлаётган чоғида, тили аччиқ бўлса ҳам, жавоби ширин бўлса, ўзича фитналар қилса, турли ваъда ва хабарлар келтирса, дашномлар бериб, ақлни маст қилса, шундай малоҳат устига яна ёлғончилик қилса, ёлғончилиги ярангга туз сепиб турса - бундай алангаларда ким ёнишни истамайди?! Ва бундай ярага ким ҳам даво қила олади?!

У ўз ҳусни билан ибодат қилувчини ҳам йўлдан оздирса, хуснига ширин сўзлиги зеб бериб турса, шу ҳусну малоҳат билан гапириб, ўткир сўзлигини қоида билан баён этса -бундай гўзал бутун одамзод жинсига ўт ёқади, бутун одамзодни эмас, бутун оламини ёндиради. Ҳар лаҳзада одамларни ўлдириб, куйдиради, инсон зоти борки, ҳаммасини ўртайди.

Базмда ҳар қандай созанда дилкаш куйлами ижро этиб, куйда қанча яхши такрорлар, машқда қанча яхши нақаротлар бўлмасин, тушунган одамлар ундан тўла қаноатланадилар. Куй ижроси чўзилиб кетса, уларга малол ҳам келади. Бу куй орасида жойини топиб, Навоий сўзи билан бир ғазал ашула қилиб айтилса, сўзлар олов пурқаб, тингловчилар қалбини мунг билан эзса, у вақтда сен базмдаги тўполонни кўр! Майхонадаги ғавғоларни томоша қил! Ёқа йиртиш қандай бўлишини кўр, фиғон тортиб, ўзини ўлдирганларга бок!

Дурнинг бир донаси билан боғлиқ гапга ишонма, сўзни жаҳон денгизидаги ҳақиқий дурдона деб бил.

Қалам сўзни шархлаб ёзган шунча гаплар насрга оиддир. Назмдаги сўзнинг хоссаси бундан ҳам бошқача. Оддий сўзлашувда ёлғондан эътиборсиз нарса йўқ. Лекин назмдаги ёлғон (муболаға)ни донолар ҳам маъқул кўради. Ўз жойида тизилиб турган тишлар дурдай яхши кўринади. Улар сочилиб кетгудай бўлса, қандай қимматга эга бўлиши мумкин?!

Гул ва дарахтлар боғда соиим кўринади. Тоғда эса улар ҳаммаси ўтин ҳисобидадир. Насрда сочилиб ётганлиги кишини ноҳуш қилса, шеърда мавжуд тартиб-қоида кўнгулни хурсанд этади. Бандаларини кечирувчи Худо уларни хилма-хил қилиб яратар экан, уларнинг ҳар қайсисини бошига бир-бирдан фарқ қиладиган тож билан пайдо қилган. Шоҳ гулшанда базм куриб, шодлик йўлини тутди. Ҳар киши ўз даражасини билиб ўтирса, йиғинда тартиб-интизом бўлади. Борди-ю ичкилик ақлини еб, шоҳ ўз ёнига эшик оғасини тортса ёки кул ўз беги билан ади-бади айтишадиган бўлса, ундай базмда тағин қандай халоват бўлиши мумкин?!

Шоҳмот тахтасига доналарни тўккан одам бир неча ёғоч парчаларини уяди. Биров икки томонга у доналарни икки қатордан қилиб терса, у чиройли кўринади. Шоҳмотнинг икки томонидаги икки қатор худди икки мисра шеърга, тўрт қатор эса шеърнинг икки матлаиға ўхшаб кетади. Бундаги ҳар дона ажойиб муаммо бўлиб, уларнинг зимнида отлар ҳам пайдо бўлади. Одам қанча тўғри фикр қилмасин, бунда озгина паришонликка йўл қўйса, отнинг юриши туфайли мот бўлиб қолиши мумкин.

Шеър дафтари ҳам бир-бирига богиангани учун унинг варақлари гулзордаги гулдай тоза. Дафтарнинг ипи сўкилса, унинг варақларини шамол ҳар томонга учуриб юборади. Гулшанда гулларнинг саф тортиб очилиб туриши, бу - назм; уларнинг ерда сочилиб-тўкилиб ётиши эса насрдир. Назм бу қадар юксак эъзозланмаса, Тангри Сўзи³⁴ да шеър бўлмас эди.

Назмда ҳам асосий нарса маънодир, унинг шакли эса ҳар хил бўлиши мумкин. Яхши мазмунга эга бўлмаган шеър тушунган одамлар томонидан яхши баҳоланмайди. Ҳам яхши шаклга эга бўлган, ҳам гўзал маъно асосига қурилган шеър - ҳақиқий шеър.

Эй Худо, худди шундай шеърлар халқнинг муҳаббатини қозонсин. Хаста Навоийга ҳам шуни насиб эт!

³⁴ «Қуръон» назарда тутилади.

XV

Бир неча сўз шу мазмундаким, сўзнинг маъноси унинг жонидир, усиз сўз қолипти жонсиз қолиптир ва буни қандай қўлга киритишни ҳеч ким билмавди. Ҳатто уни қўлга киритган одамнинг ўзи ҳам йўқ, вайсақиларнинг ноинсофлигига тан бермоқ, балки ўз беҳудагўйлигига иқрор бўлиб улардан узр сўрамоқ

Кимда маъно гавҳари бўлса, ўша одам сўз дарёсининг ғаввосидир. Маъно машъали кимнинг юзини ёритган бўлса, файз ҳарамиди жилва этиш ўшанга насиб бўлади. Ким маъно дурининг садафидан ўзига жом қилган бўлса, сўз майини ўша одам тўла симиради.

Бу шу қадар ажойиб ва мазали шаробки, кўнгулнинг энг қоронғи жойларини чироқ бўлиб ёритади. Осмон хуми ҳам шу шароб билан лабигача тўлатилган; у хумнинг оғзи эса қуёш ғишти билан беркитилган. Дунёдаги барча одамлар бу денгизга ғарқ бўлган; сўз латофати уларни кўздан яширган. Кимки ундан бир қатра ичган бўлса, кайфидан хум сингари қайнаган. Унинг файзи билан олам қанча тўлмасин, унинг денгизидан камайган бўлса бир қатра камайган холос.

Мен шу майнинг кайфидан маст бўлсам ҳам, лекин ўткинч дунёнинг одамларига қўлдошман. Менинг димоғим ниҳоятда қизиқ, чироғим ҳам ўша сўз шуъласидан ёнган. Ҳақиқат жоми қўлимга теккан бўлса-да, кўп вақт сукут сақлашни афзал кўрдим.

Аммо бир вақт қўлимдан ихтиёр кетиб, май ихтиёримни олиб олам сахнига сабодек борсам, обод ва бузуқ ерларни қуёшдек ахтарсам; ер.юзидаги ҳамма нарсани қўлга киритишнинг ҳисобини - фақат бу дунёда эмас, эски тоққа ега бўлган тўққиз қават осмонда ҳам қилолмай, улфат сифатида бир базм қуриб, бу майни ичишга азм қилсам; шеърятнинг буюк тахтига чиқиб ўтирсам, минг-минглаб назм аҳллари олдимда туришса; базмда мусиқий асбобларни шоҳона қилиб тайёрласам, нимтаркни³⁵ чаккамга қўйсам; сўз майидан олдимда чуқур дарё пайдо бўлса-ю, қўлимда қайиқсимон ажойиб жом билан ҳар лаҳзада шу жомни тўлдириб олиб, гулранг бодадан сипқариб турсам, туркий оҳангга қўлимни ўйнатиб, «ҳай тулугим, ҳай тулум!» деб куйласам; биров менга ҳамовозлик қилолмас экан, лоақал кўшиқ айтиб, қувватлаб турса; мен ичганча ичишга журъат қила олмасам, лоақал бир-икки қултум ичиб турса.

Лекин юксак фалак мақсадим базмига бундай тухфаларни муносиб кўрмади. Бу хил майни ичишни ўзига касб қилган киши бурун бўлмаган шекилли. Ёки бўлган бўлса ҳам, ҳаммаси ҳаётдан кетган, мен келишим билан базмни тарк қилган кўринади.

Бу кимсасизлик менга етмагандай, энди ҳар томондан одам номига иснод келтирадиганлар пайдо бўляпти. Уларда сўз айтиш қобилияти бўлмаса ҳам, улар сўз айтиш пайида; нағмалари созланмаган бўлса ҳам, куй чалиш иштиёқида. Улар шеърда туюқ вазнини тушунмасалар ҳам, туюқ у ёқда турсин, оддий кўшиқ вазнини билмасалар ҳам, ёзганларининг сўзлари бемаза, таркиби сууст, мазмуни ҳам оддий, саёз, ёзилиш услуби нотўғри бўлса-да, уларнинг ҳаммасида бамаънилик даъвоси. Дуруст одамлар улардан қутулолмай гаранг.

Менга ранг-баранг назм боғи насиб етгач, Чин санамни менга қанча дуч келмасин, таъбим пардозчисининг доимий иши шеърларимнинг ҳуснига оро бериш бўлди. Сунбул сочларига тароқ урардим, наргис кўзларига сурма тортардим. Кўзларимнинг қонли ёшлари билан юзини қизил қилардим, кўзим қорачиғидан бетига хол қўярдим. У шўҳ санам кийсин деб сўздан хилма-хил либослар тикардим. Келишган ипак кўйлак кийдириб, унга юзлаб қимматбаҳо дурлар қадардим. Жонимни бошдан-оёқ унга бағишлаб, ноз пардасида хиромон юришини истардим.

Лекин бир тўда жафогарлар келиб, унинг³⁶ ипак кийимларини талон торож этишди, зўравонлик қилиб, қийнаб, йиғлагудек аҳволга солиб, устига ески қора шол ёпишди. Қизиғи

³⁵ Нимтарк - бош кийимининг номи.

³⁶ «Менинг шеърларимнинг», демоқчи шоир.

шуки, тагин буни шеър деб атаб, таърифини кўқлардан оширишди. Ундан ҳам қизиғи шуки, таниб қолишимни билиб туриб, Худодан уялмай, ёзганларимни менинг ўзимга кўрсатишди. У (шеър)лар менга сал-пал ёқаётганини кўргач, мендан еҳсонлар, таҳсинлар ишташди.

Шундай қилиб, улар кўнглимга кўп жафо тиғини урдилар, фақат кўнгилгагина эмас, ҳатто жонимга ҳам тегдилар. Энди менда харсанг тошлар топиб, қалъа яратишдан бошқа бир чора қолмади; мен топган тоғ жуда баланд, тепаси кенг, шу тоғнинг устига шундай бир юксак бино³⁷ қурсам; унинг сувгача бўлган қисми тошдан, кўккача кўтарилган қисми пўлат бўлақларидан бўлса³⁸, деворларининг тагига шундай чуқур хандақлар қазисамки, унинг қаърига қарайман деган киши кўрқиб, ақлдан озса! Унинг остидан лаҳм қовлаш имкони бўлмасин; унинг деворидаги кунгураларга ҳам ҳеч қандай арқон етмасин. Унда фақат паризодлар яшасин, улар ҳар қандай хавфдан холи бўлишсин. Ёвнинг баданини тешиш, бошини уриб учуриш учун мен у ерга кўп ўқ ва тош тўплаб қўяман. Бу тошлар жонни қийновчи тақводорликдан, ўқлар эса шоирнинг сахардаги оҳидандир. Ногоҳ бу бинога бирор беадаб яқинлашса, тош ва ўқдан ўз жазосини топади.

Ё Аллоҳ, бу деганларим қанақа афсона? Бу хил афсона деганнинг ўзи девонадир! Мен кўп дағдаға солдим, мастга ўхшайман ёки телбаллик оёғимни кишанлади. Маст бўлмасам, бунчалик лоф уришимнинг сабаби нимада? Бу телбаллик бўлмаса, мунча кўпирдим! Мен баъзи одамлардан шикоят қилган бўлсам, буни мен ўзим тушунмасдан гапирдим. Ҳаммасининг гаплари ранг-баранг, назмлари ҳам дилкаш ва ширин. Ҳалиги гапларни айтган вақтимда мен ўзимда йўқ едим; йўқ-йўқ, улар ҳаммаси яхши, менинг ўзим ёмон. Навоий, тебран, навони бас қил, айтиш керак бўлмаган гапни гапирма. Куйинг бошдан-оёқ ҳавойи; тур, уларнинг бошларидан ўргил, оёқларини ўп. Ҳамма гадоларнинг олдида гадо бўл, шундагина Худо сени шоҳга яқинлаштиради.

XVI

Султонлар гуруҳининг сарафроси ва хонлар мамлакатига бойлик билан оро берувчи, салтанатни, дунёни ва динни эъзозловчи Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхоннинг давлатини ва подшоҳлигини яхшилиги ва эҳсонини оламга ёйилиши мадҳи ва уни бурро тил билан айтмоқ қийинлиги, хусусан, қалам тилининг бунда лол эканлиги

У олампаҳоқ шоҳни қандай шоҳ десанг, бутун олам ва одамлар унга мамлакат ва сипоҳ бўлган шоҳдир. Унинг қасри етти айланма гумбаздан иборат бўлиб, етти отасигача хон бўлиб ўтган.

Отаси хон бўлиши билан бирга унинг доврўғи ҳам бўлиб, кўпроқ шуҳрати билан фахрланган.

Амалда эса турк, мўғул хонлари унинг қуллари бўлиб, улар мамлакат бериб, мамлакат оладиганлар бўлишган. Бунинг (қул даражасида) камтарлиги бошқа хонларга ибрат бўлиб, Султон Ҳусайн хонлар ва шоҳлар устидан шоҳ бўлган.

Шоҳ Абулғози Қуёшдек равшан фикрли бўлиб, байроғининг ярим ой шаклидаги белгиси эса Қуёшдан баландда тасвирланган бўлган. Баланд осмон унинг тахти учун муносиб жой. Қуёшсимон тўгарак нақш кийган тожигача безак. Кафтлари денгиз булутлари каби дур, жавоҳир сочса, тиғи бу дарё сувини тўлатувчидир.

Унинг белидаги камарида ёқут бўлиб, унинг ёнидаги ханжар эса балик³⁹ шаклидадир. Унинг

³⁷ «Майда шеърларни қўйиб, энди катта асар ёзсам», демоқчи шоир.

³⁸ Шоир ўз «Ҳамса»сини кўзда тутди.

³⁹ Хут - балиқ.

ханжари балиқ бўлмаса, нима бўлиши мумкин? Дастасини гавҳардан ясалган Муштарий⁴⁰ деса ҳам бўлади.

Найкамалак гўё унинг ёйи бўлиб, ўз шоҳлик ёрлиғини унинг ёрдамида фалак тоқига осиб қўйган.

Фалак турки, яъни Миррих сайёраси гоҳо уни қувиб етса ҳам, лекин қанча кучанмасин, уни кимирилата олмайди.

Айлана осмон ўзи унга қалқон вазифасини ўтар экан, қуббаси яргироқ Қуёшдир.

Бу қалқон юзида Сомон йўлидек бир нарса кўзга ташланар экан, бу қин бўлиб, унинг безакдор қиличидан белгидир.

Найзаси осмонда учиб юрган учар юлдуз эмас, балки ёйининг устидан тоза кумуш суви юргизилгани аломатидир. Остидаги лаъл нуқралар шафақни эслатса, ранги, бўёғи қуёш зарварақларидан дарак беради.

Бу шоҳнинг жаҳли чиққанда душманга айланиб, раҳмдиллиги шабадаси эсганда эса халқ сийланишда бўлади.

Ҳаммаёқни куйдирадиган ханжаридан ўт чакнаганда, қадахининг шуъласи оламни ёритиб юбориши мумкин.

Саховат вақтида қўли зар сочса, лутф қилган чоғида меҳрибонлиги тутиб, гавҳарлар сочиши мумкин.

Унинг қўнгли билим гавҳарларидан хазина кўтарган, қўли саховат катидан ганж уласнади. Лекин қаҳри олови аланга олган вақтда афв булутларидан қатралар тома бошлаши ҳам ҳеч гап эмас.

Уруш кунлари бўлса темирга бурканиб олиб, оёғидан бошига қадар зирхда. Худди хазон барглари сув ичида сузаётгандек, ёки кўзгуда душманнинг чехраси кўриниб тургандек.

У темир панжасида тиғни тутиб тургандек ва тиғи гўё темирдан ясалгандек.

Тиғидан таралган шуълани пайкон учи деб ҳам ўйлама. Уни ўша ўт тилини чўзди! - деб қўя қол.

У (Ҳусайн Бойқаро) йўллаган найза душманнинг бошига тегар экан, ўша лаҳзада урилган бало чакмоғига ўхшаб кетарди.

Бу унинг қўли кафтидаги булутдан чақилган чакмоқ бўлиб, бунда унинг учун бир тўда кул билан тоғнинг ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқлигини билдиради.

У минган отнинг ранги ҳам чакмоқ рангида бўлиб, рангини қўй, чопганда ҳам худди яшиндек қадам ташлар эди.

Унинг оёғи мато билан ўралган, олдинги қои-оёғида шамолни ушлаб тургандай бўлиб, шунинг учун ҳам бу отни «Бодпо»⁴¹ деб аташар эди. Бу тез ва асовни ҳар қаёққа минишар экан, фалак оти - Қуёш эса унинг олдида кесмас пичоқдек бир нарса эди. Унинг ёнида осмон ўз отини кўриб, у хўкиз бўлиб хирмонни янчаяпти! - дейиш мумкин эди. Агар у хирмондаги хўкиз бўлмаса, нима учун доим бир жойда айланиб, тўғри кета олмайди?

Агар сен ўша хирмон ва хўкизнинг белгисини кўрмоқчи бўлсанг, ўша Сунбула⁴² ва Сомон йўли бунга белги бўла олади. Уларнинг бу доирадан сакраб ташқарига чиқиб кетишга хадди йўқ. Ундаги ҳар гумбаз олам гумбазига тенгдир.- У йўрғалаб юриш вақти оёқ қўйганда, хушовоз тоғ каклигига ўхшаб кетади. Лекин югура бошлар экан, минг ёғоч ундан олдинга оёқ ташлай олар эди.

Жанг кунида шоҳ бу рахшга миниб, жавлон уриб, душманнинг юз минг аскарларини пачоқлаб ташлай оларди. Жанг ишлари майдонда тамом боиар экан, ишрат учун айвонга юз тутар эди.

⁴⁰ Муштарий - Юпитер сайёраси.

⁴¹ Ўзбекчаси «Елоёқ».

⁴² Осмоннинг саккизинчи буржи номи.

Отдан тушса-да Рустам⁴³ каби сайр қилиб юрса. Тахтдан ўзига Жамшид сингари ўринни эгалласа. Шу билан бирга бошидаги олтин тожини олиб қўйса. Белидаги безакдор камарини ҳам ечиб қўйса. Жангда кийиладиган ҳарбийча кийими ва совут остидаги тўнидан ҳам қутулса-да, хурсандчиликда кийиладиган ипак ва канопдан тўқилган кийимларини кийса, Боғи Эрам сахнида базм қилса, тоза ва кучли шароблардан ичишга киришса.

Созандалар руд оҳанглари чалиб, хофизлар дилкаш қўшиқлардан айтишса. Гулчехра соқийлар жуфт қилиб қадахларни тутсалар-да, базм аҳлини хушларидан айирсалар. Бундан одоб билан шохлар ерга қарар эканлар, ҳеч нарса сўрашмаса, бегларга бир нарса дейиш имкони қоладими!

Унинг ўлтиришлар қиладиган гулшани осмон бўлиб, унда Қуёш мисоли қадахлар майга тоидирилар, Зухра қўшиқларидан давлатли бўлар, тоин Ой бу мажлисда зикр тушарди. Суҳайл юлдузи эса мусиқачилар хомийси Аторуд каби мақтовга майл кўрсатиб мақтагани мадх адоси билан банд эди.

У тузган базм яшил рангдаги гулшан каби, газак учун фойдаланадигани ҳар ердаги юлдузлар боиарди.

У ўзи (подшоҳ) эса тахтида худди Жамшиддек, йўқ ундай эмас, Осмон тепасида Қуёшдек ўлтирар эди.

Бу билан у халқ кўзини ёруғ нури билан равшан, ҳатто қора тупроғни гулшан этарди.

Саховати билан давлатманд одамларнинг бошларини силар, давлатмандларнинггина эмас, барча шоху гадони ардоқларди. Хазон елидек тилла пулларни сочиб, баҳор булутлари сингари гавҳарларни ҳам сочгани сочган эди. Бу хазон ели қизариб зарҳал рангга айланмагунча, баҳор булутлари ўз гавҳар (ёмғир)ларини сочмагунча давом этарди.

Фалак денгизидан булар сенга хирож ўрнидаги гавҳарлар бўлиб, асл зотинг гавҳари эса бутун Оламга тож бўлсин! Тожингдаги безаклар абадият безаклари бўлиб, энг тепасида эса боқийлик дарёсининг гавҳари порлаб турсун!

XVII

Кўнгул таърифидаким, кўнгулдагидек таъриф қилиш қийин ва унинг сифатларини соф кўнгулли кишидан бошқа одам билмайди; замгин қаламкаш қаламини ишга солмоқ ва шу қаламнинг қора ёзувлари билан кўнгулни хушламоқ

Кудратли деҳқон (Худо) илк тонгда лойдан бино бўлган одамни ўз кудратининг гулистони қилиб яратди. Бу гулистон томон тайин бир шабада эсиб, сунбул, сарв, гул ва райҳонларни елпий бошлади. Бу райҳонлар у шабаданинг ҳукмига кирганда, тан гулшанига худди рух киргандай бўлди. У шабаданинг мақсади гул эмас, фақат кўнгулни қўлга киритиш эди, холос.

Кўнгулнинг мақтовини баён қилаётган, эй шоир, кўнгулни нима деб ўйлайсан? Агар вужудинг гулшанида гул ғунчаси очилса, сен кўнгул ғунчаси шу, деб ўйлама. Бу ғунча эмас, бу қонли кўнгулдир ёки қонга бўялган ёй ўқидир. Бу ранг ва ҳиддан иборат бир шакл ҳам эмас, бу ўзи бор бўлса, бошқа ҳаммаси топилади. Бу нарса кимнинг, ниманинг жони бўлса, танида ғунчага ўхшаш қони бўлса, ўшанда бўлаверади. Бу дажжолда ҳам бор, пайғамбарда ҳам бор, десак, унда Исони унинг эшаги билан тенглаштириб қўйган бўламиз. Агар бир одам катта савдогар бўлса, ақлу хуши доим, у қайси кўнгли билан ўзини аҳли дил⁴⁴ деб ҳисоблай олади? Сен жазм қилган кўнгул бу эмас. Агар кўнгул шундай бўладиган бўлса, сен ундан воз кеч.

Бу «кўнгул» деб атаётган нарсанг аслида юракдир; юракни «кўнгул» деб ҳам атаганлари

⁴³ Рустам - Фирдавсийнинг «Шохнома» асарининг қахрамони номи.

⁴⁴ Кўнглида доим Худони сақлаган художўй, мутасаввуф.

учун бу икки сўз номдагина ўхшаш, холос. Аслида кўнгул сирлар бўстонининг булбули бўлиб, поклик ҳарамида жилва қилади. Аъло даражадаги жаннатнинг иси ҳам шу кўнгул; Илоҳий жилва чироғининг нури ҳам шу кўнгул!

Бошқаларни (Илоҳий) йўлга бошловчилар уни «енг баланд осмон», сўфийлар эса «улуғ олам», деб аташди. Лекин тиниқ оинада бу катта жаҳон (кўнгул) дунёдаги барча одамлар кўзидан яшириндир.

Бутун дунё қибласи бўлган Каъбанинг ҳам кадри кўнгилчалик эмас. Чунки у Каъба одамларнинг оддий сажда қиладиган жойи; бунда эса Яратганнинг жилваси зоҳир бўлиб туради.

Бу сирлар тўла хазина - кўнгулни қўлга киритгунга қадар йўл бошловчи қилган кўп ишларни қилмоқ керак бўлади; бунинг учун Каъба йўлларини ҳам, риндларнинг майхонасига олиб борадиган манзилларни ҳам босиб ўтиш керак. Худога муножот қилиш билан яшайдиган одамлар орасида ҳам бўлиш зарур; майхонада ҳам бўлиш керак. Гоҳ хонақоҳда шайхнинг гапи билан тоат-ибодатга юз тутганлар ёнига чекиниш керак, гоҳ йўқлик майхонасига маст бўлиб кириб, муғбача олдида бутпарастлик қилиш зарур, гоҳ шамъ атрофида парвонадек айланиш, гоҳ бирон пари ишқида девона бўлиш, гоҳ висолга эришиб, айш қилиш, гоҳ фироқ ўтида куйиш керак. Агар кумуш бадан, инжиқ бир маъшуқага учрасанг, у гоҳ ширин ханда қилса, гоҳ шўрингни қуритадиган қилиқлар қилса, дарду бало тоғида Фарҳод бўлиш керак, тирноғларни пўлат тешага айлантириш зарур. Ёки ой юзли шундай бир дилдор учрасаки, у малоҳат даштидаги Лайлига ўхшаса, унинг ишқида фалакдай сарсон-саргардон бўлиб, дард биёбонида Мажнун бўлиш ҳам керак. Ўтда самандар каби чидаб туриш, сувга эса гавҳар каби шўнгиш ҳам керак. Гавҳар сочадиган булут ҳавосига ғарқ бўлиб, хазинадек тупроқ ичида кўмилиб ётиш лозим. Бундай одам бормаган, тариқат йўлини ривожлантирмаган водий қолмасин.

Камолот касб этмагунга қадар бундай одам ҳамма холатларни бошидан кечиради. Дунёда ҳамма нарсани кўриб, уни эгаллайди, шундан сўнггина у «олами кубро» лақабига сазовор бўлади. Шу олам сари кимга йўл очилган бўлса, ўша одам дунёда ҳақиқий «аҳли дил» саналиши керак. Меҳрибонлик хазинаси кимгаки насиб бўлган бўлса, халифалик ҳам ўша одамга тегишлидир. Сафо тахти унинг ўлтирадиган жойи бўлиб, уни софкўнгил сўфий деб аташ лозим. Унинг йўлида жону кўнгулни фидо этиш, жону кўнгулдан унга топиниш зарур.

Агар унинг этагини ушлаш имкони бўлмаса, у вақтда унинг этагидан биттагина ип Навоий томон тушса нам етарлидир.

XVIII БИРИНЧИ ҲАЙРАТ

Кўнгулнинг номавжудлик тунидан қутулиб, мавжудлик тонгига ҳамнафас бўлиб, малаклар олами баҳористонининг ранг-баранг кўриниши юз берганда, хилма-хил дарахтларини томоша қилиши ва уларнинг «Саббаҳа исми раббикал - аъло» амри билан ҳақиқий Қайюм тасбиҳига машғул эканини билиб димоғи боғида ҳайрат гуллари очилгани ва у гуллар атри димоғига урилиб, беҳуш йиқилгани

Эй соқий, тонг отди-ку, қуёш чикди, бир меҳрибонлик кўрсатиб, менга қуёшдек келадиган қадаҳ тут. Тонг қуши тонг отганини хабар қилди, бир-икки қадаҳ сахарги май ичай. Тонгда сафолик майидан маст бўлиб, нола қилаётган тонг қушига жўр болай.

Саҳарнинг ипак пардасидан олтин иплар тарала бошлаши биланок тун пардасининг иплари чидаш бера олмай кўздан ғойиб бўлди. Фалакнинг тоқига тақдир қалами «Ваш-шамс» ва «Ваз-

зуҳо» оятларини⁴⁵ ёзди. Шу пайт тонг сўфиси ҳам пайдо бўлиб, осмон бўйлаб нурдан жойнамоз ёйди. Қора тупроқ тун қоралиги қолдикларини тонг супургиси билан супуриб тозалади. Осмон шу лаҳзага қадар ер юзига қора мушк зарраларини сепаиб келган бўлса, энди эъша мушк устига ҳидли оқ зарраларни сепа бошлади. Нилуфарранг осмон тепадан шабнамлар ёғдира бошлаганда, сахар боғида сариғ лола очила бошлади (яъни куёш чиқа бошлади). Обнусдан⁴⁶ ясалган панжара оқ сўнгакка айланиб, сариғ манқалдан ўт сочила бошлади (яъни тонг ёриб, куёш нури тарала бошлади). Куёш ўтида зулмат тўни куйиб, юлдузлар учқуни ҳаво бўйлаб учиб кетди. Тун товусидан жилва йўқолиб, унинг гуллари ойнаси ҳам йилтирашдан тўхтади.

Шу пайт йўқлик шомидан Хожа кўз очиб⁴⁷, тонг ели етказган хабардан жон топди. Мавжудлик шабадаси димоғига урилиб, йўқлик шомини тутундек ҳайдаб юборди. У ўзига ҳам бегонадек эди, девоналарча юзини ҳар томонга урарди. У ҳар нафас тонгдек сарғайиб, тонг елидек ўзидан кетиб турарди. Дунёдаги юз минг хил ажойиб нарсаларни томоша қилар, уларнинг сирини билишни орзу этарди. Фикр қилиб, қанча кўп ўйласа, бу орзуга етиш шунча маҳол туюларди. Қанча кўп тоат-ибодат қилса ҳам, бу пардадаги сирлар очилмади.

Шундан кейин Инсон синиклик ҳарармга кириб, жойлашиб олди-да, ўзининг ожизлигини ва ҳайратини намоён қилишга турди. У маъйитслик билан ўз ожизлигига тан бергандан, кейин ғойибдан овоз берувчи унга шундай нидо қилди:

- Ўрнингдан тур, бу гулшан бўйлаб сайр эт, гуркираган сабзаларга бир назар сол!

У ўрнидан туриб, бир-икки қадам юрган эди ҳамки олдида Эрам боғи⁴⁸ пайдо бўлди. Бу қанақа Эрам денг, ҳаворанг гулшан. Ҳаворанг гулшан ҳам дема, жаннат боғининг ўзгинаси. Ҳар бир дарахти сидрага⁴⁹ бошини қўйган, шохлари эса шохларига чирмашиб кетган. Баргларининг ранги мовийликда осмонни уялтирарди. Унинг соясида эса ҳатто куёш салқинласа бўлади. Ундаги сарвлар бўйдор ва зангор ранг, ҳар бири бамисоли осмон саройининг битта устун. Чинорларининг зулмидан куёш азобда, панжалари куёш панжасидан зўр. Шунинг учун бу қийинчиликдан унинг рангли сариқ, иссиқ охлари билан уни куйдиргани куйдирган. Сандалининг⁵⁰ муаттар ҳиди Исо нафасини эслатади. Ундан ўлик ҳам Исо тирилтирган одамдай тирилиб кетади. Унинг исидан сув гулобга айланади, сояси эса тиипроқни тоза мушкка айлантиради. Теракларнинг оппоқ танаси кумушга ўхшайди; ғир-ғир эсиб турган шабада унга гард ҳам қўндирмайди. Оқтерақ танасининг кумушсимонлиги ёсмин танасининг оқлигидай, япроқлари эса ҳаворанг тангаларга ўхшайди. Санубарларнинг шохи осмонга етган, тугмалари билан юлдузларни қалпоқчалардек беркитган, сарв ва оқтерақларнинг сафи узилмай, чўзилиб кета беради. Оқтерақлар сарвларнинг қоматини кўриб (ўз қоматининг норасолигидан) хижолатда.

Қизиғи шуки, сарвнинг бошида гуллар очилиб, ҳатто тўкилиб, тагларига сочилиб ётибди. Бунда ўсган кўкатлар ранги зумрадга, тук билан қопланган тугмалари эса забаржадга ўхшайди. Ҳар томонда битта шиша ранг ховуз, лекин бу ховузларнинг оинасини намликдан чанг босмаган, тиниқ. Уларнинг ойнасида жон сурати жимир-жимир этиб жилва қилади; унга оқиб келиб қуйиладиган ариқни эса шу ойнанинг дастаси деса бўлади. Бу ариқ сувидан инсон руҳи озик олади; остидаги майда тошлари худди лаъл ва ёқутга ўхшайди. Сув гўё гулнинг оёғига бош қўйгандай, бошини эмас, кичик тошларни унинг оёғига халқа қилиб тақиб, буларнинг ҳаммасини унинг учун худди безак сифатида қадаб қўйгандай.

⁴⁵ Шамс - куёш; зуҳо - чошгоҳ вақти. «Қуръон»да шу сўзлар билан бошланган оятларга ишора қилинмоқда.

⁴⁶ Обнус - қора рангли қаттиқ дарахт.

⁴⁷ «Кўнгул» сўзи ўрнида шоир «хожа» сўзини ишлатган; «хожа» - «эга», «хўжайин» деган маъноларни билдириб, шоир бунда хали инсон биан қўшилиб улгурмаган кўнгулни тушунади.

⁴⁸ Афсона бўйича, худолик даъво қилган Шаддод исми бир подшо томонидан ер юзида бино этилган ажойиб-ғаройиб боғнинг номи.

⁴⁹ Сидра - етгинчи осмондаги бир дарахт.

⁵⁰ Сандал - қора-сариқ рангдаги хушбўй дарахт.

Гул ғунчалар парда орқасида қизлардай; уларнинг бахт ипи тугунлари хали ечилмаган. Гулларнинг энг гўзали ҳамма кўриши учундир. Бундай гулни хон ҳам шодликка эришиш нияти билан узади. Шабнамдан дурлар пайдо бўлиб, шабада эсиши билан гул баргларида кумуш тангалар тўкилади. Гўё кўзгуда маъшуканинг юзи ва сабза туклари кўрингандай, сув юзида кўкатлар ва гуллар акси кўринади.

Гулга шабнам кўнгач, ҳар гул япроғи маҳбубанинг терлаган нурли юзига ўхшайди. Ундаги сунбуллар заҳарли илондай чирмашган; ғунчалар эса унинг ниш уришидан озор чекади. Ўша заҳардан ўз ранги яшилга айланиб, ғунча тепасида булбул афсунгарлик қилгани-қилган. Одамлар тугма деб гумон қилган нарса оёқни заҳарловчи заҳар бўлиб чиқди. Тиконнинг нишига чидаёлмаган булбул тумшуғи билан истагини изҳор қилади. Сарв тагида товус хиромон; бу холда товус шуъла бўлса, сарв ундан кўтарилган тутунни эслатади.

Товус маст холда ҳар томонга жилва қилади; шу равишда гул ва гул тупларини синдиради. Янги новда ва янги барглари толни сочлари ўсиб, пахмоқ бўлиб кетган девонага ўхшатиб кўйибди. Бу боғ табиби хийла ва макр билан сувдан тол оёғига занжир солган. Наргис касалдан тузалмаган, ҳамон ориқ, кўзлари сариқ касалига учраган одам кўзидай сап-сариқ. Ранги синикиб, кўзини доим сувга тикиб, ундаги кўкатларни балиқ деб ўйлайди⁵¹. Ўздан атрофга олтин рангини сочиб, ўсиш-униш хабарчисига ҳамиша баҳорни билдиради.

Лола майхўр киморбоздек хаяжонда, тосидаги икки дона шудринг унинг ошиғи. Гул ҳам унинг ўйинига ҳаваси келиб, чўнтагидаги ҳамма пулларини ютқазиб кўйди. Шудринг тош билан бинафшанинг бошига уриб, унинг бошини кўк рўмол билан боғлаган.

Момақалди роқ булутлар орасида чақмоқ чақади; у ердан тушган бир қатра ёмғир эса Хизр чашмасидек рухбахш. Шабада ўлганларни тирилтириш учун ҳаммага Исонинг нафасини етказмоқда. Бу ернинг бир қатра суви кавсар сувидан ҳам зиёда, тупроғи эса жаннат гулидан ҳам тоза.

Инсон буларнинг ҳаммасини айланиб кўриб, беҳол бўлиб, хушидан ажраб, тилл лол бўлиб қолди. У боғнинг қайси томонига қарамасин, кўзга ташланган ғаройиботлар бирга минг бўлиб кўринарди. Унинг кўзи қанчалик қизиқ томоша кўришни истамасин, ажойиботлари устига бундан ҳам ажойиблари намоён бўларди. Фикри у ердаги кўрганларининг ипининг учини топишга қийналарди. Ҳайратига эса янгидан ҳайрат кўшила борарди.

Маъюслик, умидсизлик унинг ақл ишларини телбаликка олиб борди; васвасалар хушини олди. Ахир шу гулистоннинг ўзи бир жаҳон-ку! Балки ундаги ҳар бир гул ичида ҳам бир дунё яширинган. Лекин бир деҳқон⁵² бўлмаса, унинг ўз-ўздан кўкариб туриши мумкин эмас.

Бу ҳайрат унинг аъзойи баданига ҳайқириқ солди ва шу ҳайрат ичида турганда хушхабар етказувчи фаришта: «Бундай фойдаси йўқ ҳайратнинг кимга кераги бор? Ўзингга ҳам бу ҳайратдан фойда йўқ. Ҳақиқат сирридан баҳраманд бўлиб сен, яхшиси, ҳаммасига кўнгул кўзи билан боқ!» - деди.

Бу сўзлар унинг қулоғига дур бўлиб етгач, ҳақиқат нуридан кўзини очди. Тоғ каптаридан, қумридан тортиб булбулгача, дарахтларнинг япроғидан тортиб ҳар бир гулгача ҳаммаси ўз Яратганини эслар ва ҳар бири унга шукр айтар, ундан миннатдор бўлар эди. Шамол ҳам, сув ҳам ўзича куй куйларкан, Яратган уларнинг ҳар бирига ўзига мос бир сирни хос этган.

Шу ҳайрат ичида у шундай ўтли бир ҳайқириқ солдики, шундан кейин бор нарсаларнинг бари бийрон-бийрон гапирса ҳам, у хомуш бўлиб қолди. Бу хомушлик унинг димоғига - оҳ-воҳ булутлари билан таъсир этиб, уни беҳуш этиб кўйди.

Эй соқий, яна баданимда иссиқ бор, май сувидан юзимга гулоб сеп. Токи мен яна хушимга келиб, гапимни ўнглаб олай; сўнг сўз чаманида бир куй куйлай.

⁵¹ Бунда Навоий сариқ касалини сувдаги балиққа тикилиш билан тузатиш ходисасига ишора қилмоқда.

⁵² Бир деҳқон - Худо кўзда тутилади.

XIX ИККИНЧИ ҲАЙРАТ

Шараф қанотли ул қуш (кўнгул)нинг нарсалар олами гулистонидан фаришталар олами шабистонига учиб, у кенг манзилнинг шам ва машъалларининг сўзловчи тили билан асл Яратувчи ёдига машгул эканини билиб, ҳайратдан бу оламдан бошқа бир оламга боргани ва бу ҳайрат яна уни беҳуш қилгани

Хўтан гўзали ўз зебо жамолини ёпгач, шамол шабадаси ер юзига қора мушк сепишга киришди⁵³. Анбар ҳидли нафасни шабада димоққа олиб кела бошлади. Наргис ҳидини берувчи варақларни шамол ёпди. Жаҳон гулларининг шохларидан сариқ барглр тўкилиши билан фалак боғчасидаги оқ гуллар⁵⁴ очила бошлади.

Ҳа, куёш Чин кўғирчоғидай юзини ўгириб олиб, энди сочини ёйиб, қора мушк соча бошлади. Езилган мушкнинг ёқимли ҳидидан тун юлдузларининг димоғи қакради. Бу қакраш унга шундай таъсир этдики, кўзларини юмиб, уйқуга кетди. Булдуруқ куш эгнини қисиб, парда ёпингандай ўлтириб олди: кўршапалаклар парда қанотларини очиб, уча бошладилар. Осмонга қараб йўл олган бойқуш доира шаклидаги ойни ўзига чилдирма қилиб олди. Кўк ўланлар атрофида ранг-баранг атиргуллар юлдузлардан тизилган ложувард доирага ўхшарди.

Бу кеча ҳам Хожа⁵⁵ юз хил машаққатлар чекди; бу қийинчиликларнинг бири иккинчисидан қизиқ эди. Найрангбозликни ўзига касб қилиб олган фалак ҳар нафасда бир янги тилсим кўрсатарди. Осмон гўё бу масхарабоз учун бир чодир эди. Юлдузлар эса унинг кумуштан кўғирчоқлари эди. Сомон йўли ўзининг чўзиқ кўриниши билан осмон сайри учун унга йўл эди. Фалак айвонида кўзга ташланган чизиқлар хат эмас, осмон қоронғилигининг йўл кўрсатувчисидир. Осмон боғига шу қадар зийнат берилганки, ҳар бир юлдуз бир гул бўлиб, куёш ҳам рашк этарди.

У мукаддас қуш (кўнгул) яна ўйнагиси келиб яна ҳам баландга ҳаволаб учди. Унинг тупроқдан иборат вужуди ерда қолган эди. Ўзи фалак юлдузи бўлиб, осмонга кўтарилди. Рух қанотли қушга айланиб, тун қоронғилигида сайр қиларди. Ушбу жаннат боғининг қуши биринчи чаман (осмон)ни айлана бошлади. Бу чамандаги ой яхлит бир жавҳардан иборат бўлиб, олам унинг маркази, ўзи эса уни ўраб турган денгиздай эди. Бу олий жавҳар халқа бўлиб айланар, унинг узук кўзига ўхшаш кўзи энг қуйи бир нуқтага жойлашган эди. Йўқ, у халқа ҳам эмас, балки айлана лаган эди; унинг шамъи эса мажлисларнинг машъали эди. Бу ҳажр масканининг машъали, гадоларнинг бузуқ кулбасида шамъ вазифасини ўтар эди. Унинг нури бузуқ кулбага фароғат шамъидек, шамъ ҳам эмас, шамчироғ гавҳар ўрнида эди⁵⁶. Унинг кўриниши доира монанд бўлиб, Худонинг номини қуйлаб, тасбеҳ ўгираётганга ўхшайди. Гоҳ мутгасил Худони мадх этиш учун унинг бутун вужуди тил кўринишига кирарди.

У (кўнгул) яна бир (осмон) боғига кириб, жой олди. Унда кумуш баданли бир маҳбуба турарди⁵⁷. Унинг қошлари фусунгар, кўзлари танноз бўлиб, бири ишва кўрсатса, иккинчиси ноз қиларди. Сочларининг жингалаклариди юзлаб тугунлар бор эди. Юзига эса мушқдан совут ясаиб олган эди. Ўзи ҳам маҳбуба, ҳам мусиқачи, ҳам соқий, ҳам ашула тўқувчи эди⁵⁸. Унинг

⁵³ Бу байтда кечкурун куёш ботжх. қоронғи туша бошлаши ҳақида гап бормоқда. «Хўтан гўзали» - Куёш. Хўтан Шаркий Туркистондаги бир шаҳар номи. Бу ўринда ушбу сўз куёш чиқадиган шарқ рамзи бўлиб келмоқда.

⁵⁴ «Оқ гуллар» - юлдузлар кўзда тугилади.

⁵⁵ Кўнгулга, демоқчи шоир.

⁵⁶ Бу мисраларда ой, ойнинг қўтонлаши ҳақида гап бормоқда. Қадим Шарқ астрономияси фикрича, ой биринчи осмонга жойлашган

⁵⁷ Бунда иккинчи осмон ва унда жойлашган Аторуд (Меркурий) сайёраси ҳақида гап боради.

⁵⁸ Аторуд шарқда шоир ва санъаткорларнинг хомийси ҳисобланади. Бу байтда шунга ишора бор.

юзи йигитлик майдан кип-қизил, шериги эса бир қари чол⁵⁹. Касаллик унинг суякларини чиқариб қўйган, ҳатто баданидаги томирлар кўриниб турарди. Бу мутриб-табиб унинг томирларини чертиб кўрар, томирлар эса қон йўғидан нола чекар эди. Ўзиёхам у томирларга жўр бўлар, бу куйдан томирлар ҳам, томир кўрадиган ҳам хурсанд бўларди.

У (кўнгул) яна бир хужра (осмон) га қадам қўйди. Унда энг нодир донишманд бир хаттот ўлтирар эди⁶⁰. Бу хужрада уни мунший (хаттот) деб аташарди. У хат ёзишга киришганда дурни ипга узгандай қиларди. Унинг таъби мумдай юмшоқ ва ёқимли, нақшни эса энг чиройли узуклардан оларди. Сув олмоқчидай олдидаги ҳар сиёхдонга мурожаат этар, ўзини ҳам ўша идишга ҳамранг қилган эди. Унинг қаламидан қоғоз қораймасди. Чунки у Худонинг мадҳидан бошқа нарсани ёзмасди.

У яна бир бошқа гулшан (осмон)га кўчди: ундаги ҳар бир чаманни кезди. У ерда шундай бир пари пайкар ўлтирардики, у - осмон қутисининг энг қимматбаҳо гавҳари эди⁶¹. Унинг жавҳари жон манбаидан ҳам ёруғ, дунёдаги ҳеч бир нарса ундан ёруғ эмас эди. Унинг вужуди дунёни ўзида акс эттирувчи ойнага ўхшарди; ой кўзгуси ундан нур оларди. У осмон бўйлаб малаксифат парвоз этарди; порлоқ нурлар унга ҳар томондан қанот эди. Унинг чашмасини Исонинг ўзи топган бўлиб, тоза нафасидан ўлук тирилди. Чашмадан у оби ҳаёт сувини ичар эди. Кеча қоронғилиги эса унинг учун оби ҳаёт яширилган зулумот эди. Унинг вужудидан чашма суви оқиб чиқиб, атрофга ариқлар порлоқ нурдек таралар эди. Йўқ, бу чизикларни бошидан-охиригача тилларга ўхшатса ҳам бўлади; унинг ҳар бир тили Худонинг ёдидан сўзларди.

У (кўнгул) яна ўрнидан туриб бошқа майдон (осмон)га халлослади; унда кўлига найза ушлаган бир паҳлавон жангчи турарди⁶². Унинг қаҳри келиб, ғазаб тутуни кўтарилса, ҳар бир учқуни юз йилгача думли юлдуздек осмонда учиб юради. Унинг иши ҳамма оламларга қаҳр сочиш бўлиб, аччиғланганидан бутун вужуди заҳарга айланиб кетган. Аччиғидан ҳар томонга тиг солади, тигидан эса қон эмас, заҳар томади. Унинг май ичадиган косаси одамларнинг бошидан; ичадигани эса май ўрнига қон. Қоронғи кечада у отган ўқлар юлдуздай учади; қиличи кесган ер янги ойга ўхшайди. Найза ва ўқлари, ҳатто тиги ҳам Худога шукр айтишга келганда тилга айланадилар.

У (кўнгул) яна бир манзил (осмон)га ўтди, унинг сахнида бир хушбахт киши жойлашган эди⁶³. Ўзи фариштасифат, кийими ипакдан, бу кийимни дарвешларнинг ридоси деса ҳам бўлади, оддий ёпқич деса ҳам. Ўзи олти зинали минбарда ўлтирибди, юзидан унинг зухд-тоатда улуғлиги билиниб турарди. Кечалари юзини очиб кўрсатиш унинг одати, саодат нурлари унга машғал эди.

Унинг зебо жамоли доимий бахтга, бахт, омад билан тўла тақдири етук ақлга ўхшарди. Нур ва сафо чегараларигача унинг мамлакатидир. Ёзган ёзувлари эса Худога ҳамду санодан иборат.

У (кўнгул) яна бир черковга (осмонга) кириб, сайр қилди. Бутхона пири бир ҳинди эканини кўрди⁶⁴. Ҳар ишда унинг истаги сабр эди; сабр қилиб, бирон ишни бажаришга ҳеч шошмасди. Унинг пешонаси меҳнат-машаққат кундай қора, оёғи эса айрилиқ кечасидай чўлоқ, жуда секин юрарди. У яхши ишлашини кузатиб турар, ўзи эса ўрдақдан баттар сует ҳаракат қиларди. Ўттиз йилда Маккани бир зиёрат қилгандай, атрофини зўрға бир айланиб чиқади. Кўлига тасбех тутиб, уни ўгириб, тилида доим тирик қодир Худони зикр этади.

У (кўнгул) яна бир баланд тепага кўтарилганда, унинг атрофи мустахам девор билан

⁵⁹ Аторуд кўлидаги арфага ўхшаш хаёлий мусика асбоби ҳақида гап бормокда.

⁶⁰ Бунда Зухра (Венера) планетаси (Чўлпон юлдузи) кўзда тугилади. Бу планета Шарқда қотибларнинг хомийси ҳисобланади.

⁶¹ Бунда куёш кўзда тугилади.

⁶² Бунда Миррих (Марс) сайёраси кўзда тугилади. Одатда кўлига найза ушлаган жангчи сифатида тасаввур этилган ва жангчилар хомийси ҳисобланган.

⁶³ Бу ўринда гап Муштарий (Юпитер) сайёраси ҳақида.

⁶⁴ Бунда Зухал (Сатурн) сайёраси тасвирланмокда.

кўрғон шаклида ўралганини кўрди⁶⁵. Этти осмон унга бориб туташган. «Қуръон»даги «Кўо бурилар» ҳақидаги гап ҳам шу осмонга тегишли. Ундаги хандакнинг таги шундай чуқурки, ўлчаш қийин. Атрофи ўн икки бурж бўлиб, биронтасининг дарвозаси йўқ. Ҳар буржнинг орасида тепалик бўлиб, бу тепаликнинг устида бир ажойиб гўзал (юлдуз) жилва қилиб туради. Қизиғи шуки, бу гўзаллар доим сайрда, лекин уларнинг сайри шу ўн икки жойдан четга чиқмайди. Улар художў одамлар тили билан сўзлайди, меҳрибон Худо мадҳини кўкларга кўтаради.

Шундан кейин у (кўнгул) энг юқори осмонга байроқ тикди, энг юқори осмон зинасига қадам қўйди⁶⁶. Бу ерда нақ бир бутхонага кўзи тушди. Ундаги ҳар бутнинг⁶⁷ кўриниши дурдонага ўхшарди. Унда бошлиқ ҳам йўқ эди, бирон бараҳман ҳам, лекин ундаги бутлар барчаси кумуш танли эди. Ҳар бир бут шу бутни йўнганга берилиб равиш қилар, бутга сажда қила бериб, бутпараст бўлиб қолган одамга ўхшарди.

У (кўнгул) шунча қизиқ нарсаларни айланиб чиқар экан, уларнинг ҳаммасига ибрат кўзи билан қарар эди. Уларнинг ҳаммасининг зикр ва саждада эканини, Илоҳий маърифатни эгаллаганини ўз кўзи билан кўрди.

Шу пайт унга яна ғайрат кириб, унинг ҳайрати бирга минг бўлди. Улар ҳаммаси зикр қиларди, фақат у ўзи гунг ва лол эди; улар ҳаммаси ўзаро жипсу бу ўзи ёлғиз паришон аҳволда. Уни яна сонсиз-саноксиз ҳайратлар ақлини олиб, беҳуд қилди.

Эй соқий, менинг вужудим ҳам ўша (кўнгул) сингари бўшашган, ҳатто нафас олиш ҳам менга қийин. Оғзимни қадахга олиб боришга ҳам мадорим йўқ, яхшиси, у майни пахта билан оғзимга томиза қол.

XX УЧИНЧИ ҲАЙРАТ

У паришонхол сайёҳ (кўнгул)нинг фаришталар олами шабистонидан (инсон) бадани мамлакатининг кўрғонига тушгани ва у мамлакат одамлари (аъзолари)нинг ҳам «Мени эсланглар, мен ҳам сизларни ёдга оламан» буйруғи билан мислсиз қудрат (Худо) ёдида эканини билиб, ҳайрат ўфининг аланга олгани, вужуди у ўтдан кул бўлиб, йўқлик елига тамомила совурилиши билан иккинчи йўқлик ўрнига эришиб, шундан сўнг, Худодан унга тўқис-тугал боқийлик этиб, кўнгул эгасининг⁶⁸ ўша мамлакатда халифалик тахтига ўтиргани

Куёш Шарққа ўз байроғини тикиб, жаҳон мамлакатларини эгаллади. Осмон отига минишни ихтиёр этиб, уфқ томонидан у отни сакратиб чиқди. То юқорига кўтарилгунга қадар уни тезлатди, ўз ҳарорати билан оламни иситиб юборди.

Инсон ҳамон ҳайрат майидан маст эди. Мастлик уйқусига берилиб кетганди. Куёш иссиғи миясини қиздириши билан сесканиб кетиб, ўз хушига келди. Шундай аччиқ май билан маст бўлиб, ҳатто унинг қизиқ ўтидан иссиғи чиқди. Ҳар лаҳза яна саёҳат этиш ҳавасининг ўти кўнгулга шуъла сочиб, ўзига бир доимий ватан топиш хаёли эсига тушди. Кўнгул яна сафар қийинчиликларини бўйнига олиб, мақсад манзили томон йўлга тушди.

Кўнгул бу дунё сахнидан завкланиб турганда, унинг олдида ажойиб бир шаҳар⁶⁹ пайдо бўлди. У шаҳарнинг ҳар томонида мавжуд ажойиботларнинг ҳам ҳисоби йўқ эди. Яратувчи

⁶⁵ Саккизинчи осмон тасвирланмоқда.

⁶⁶ Сўнги, тўққизинчи осмон ҳақида гап бормоқда.

⁶⁷ «Бут» - «будда» сўзидан. Бунда будда хайкаллари кўзда тутилмоқда.

⁶⁸ «Кўнгул эгаси» - инсон.

⁶⁹ «Ажойиб бир шаҳар» - бу ўринда инсон ва унинг гавда тузилиши кўзда тутилади.

(Худо) нинг қўли унинг лойини ясаганда, унинг шаклини алоҳида бир лутф билан яратган эди. Унинг вужудини икки устуннинг устига ўрнатди, унинг ичига жуда кўп қизиқ нарсаларни беркитди. Унинг гавда тузилишига тартиб бераётганда, уни тўрт жавҳарни (ўт, ҳаво, сув, ер) бир-бирига қўшиб яратди. Бундаги икки жавҳар (ўт, ҳаво) энг юқори сифатлиси, қолган икки жавҳар (сув, ер) эса қуйи сифатлиси эди. Бу тўрт бир-бирига зид нарсалар ўзаро шундай тенглашдиларки, буларнинг қўшилганидан бир бутунлик юзага келди.

Унинг ичида масжид, бозор, маҳаллалар бор, кўчалар, боғлар, майхоналар бор. Унда ёнган ўтнинг Мусо ёккан ўт ёруғича ёруғи бор; ели Исо нафасидек жонбахш. Сувлари жаннат сувидек мулойим, тупроғи гул бўлиб, анбар исини беради.

Мамлакатнинг ўртасида бир тахт ҳам бор. Шу ердан подшоҳ мамлакатни бошқаради. Тахтда бир хол юз берса, бу ҳамма иқлимга таъсир кўрсатади. Тахтда тинчлик бўлса, бошқа ҳамма жойда ҳам тинчлик; тинчлик бўлмаса, ҳаммаси - нотинч.

Унинг энг тепасида бир қаср бўлиб, уни қурган меъмор ўзининг яратувчилик паргори билан уни алоҳида ажратган. Бу қасрнинг тузилиши ҳар қандай нозик ақлни хайрон қолдиради; унинг лойихаси Чин наққошларини ҳам лол этади⁷⁰. Бу қасрнинг усти олий бир гумбаз билан ёпилган; бу гумбаз осмон гумбази билан тенг⁷¹. Осмон гумбазида нима ёзилган бўлса, уларнинг барчаси бу хушбичим гумбазда ҳам ёзиглиқ.

Бу қасрга ажойиб бир эшик очиб қўйилган; овозидан (ҳар очилиб ёпилганда) дурру гавҳар сочилади⁷². Бу эшикнинг икки табақаси ҳам лаълдан, унинг данданалари тоза дурдан⁷³. Палоси ёкут билан тўқилган, дурлар ёкутнинг орасида қолиб кетган.

Нимаики ейиш ва ичишга тегишли бўлса, нимаики ейиш ва ичиш учун ёқимли бўлса, ҳаммаси бир йўл билан боради; кечаю кундуз шаҳар аҳолиси шундан озиқланади⁷⁴.

Ортиқча, керак эмасларини даф этиш учун ҳам бунда икки йўл бор.

Бу йўллар паст томондан ўтади⁷⁵.

Лаъл эшикнинг тепасида икки туйнук⁷⁶ бўлиб, бундай туйнукларнинг бўлиши ҳам яхши ва ёқимли. Улар орқали нафас олиб, чиқариб турилади. Бу туйнукларнинг устидан кумуш суви юритиб қўйилгандай.

Устунлар устидаги гумбазга чиқиш йўли ҳам бўлиб, бу йўл шаҳарнинг умумий йўлидан ажратилган. Шамол шабадаси ушбу йўл орқали эсиб, шаҳар аҳолисига тинчлик, ором бағишлайди. Бу шабада шоҳ⁷⁷ саройигача ўтиб боради, унинг базмига юз минг шодлик етказилади.

Шоҳнинг ақлли бир ёрдамчиси бор. Унинг иши мамлакат атрофини айланиб юришдир. Атрофга диққат қилиб, нимани фикр этмасин, мавҳум бир нуқтани юз бўлакка бўлиб текширади. Шоҳ учун унинг фикри қўлланмадир. Мамлакатини шундай адолатли йўл тутиш билан обод этади.

Юқоридаги қасрда бахтли вазир ўйтириб, халқ иши юзасидан фармонлар беради. Қасрда бешта сахн тайёрланган бўлиб, у ердан ҳаммаёқни томоша қилиш мумкин. Лекин бу беш сахнда бешта ишбилармон бор. Уларнинг бири иккинчисидан тажрибали. Уларнинг ҳар бири бир сахнда жойлашган: ҳар қайси ўз соҳасининг тенги йўғи. Бири кўриш илрнини эгаллаган, сафо кўзидан ўз назарини пок қилади. Бошқа бири бирон товуш келса, уни диққат билан эшитилади. Яна биннинг иши таъм билиш - хоҳ у ҳаёт майи бўлсин, хоҳ ўлим заҳари. Тағин биттасининг иши ҳид бўйича гулни тикандан ажратиш, совуқни, иссиқни сезиш. Кўриш, эшитиш, сезиш,

⁷⁰ Гап инсоннинг боши устида бормоқда.

⁷¹ Гап инсон бошининг қопқоғи устида.

⁷² Оғиз ва ундан чиқадиған товуш (сўз) кўзда тутилади.

⁷³ Икки лаб ва тишлар кўзда тутилади.

⁷⁴ Бу икки байтда қизилўнғач кўзда тутилади.

⁷⁵ Бунда эса сийдик ва ахлат йўллари кўзда тутилади.

⁷⁶ Буруннинг икки тешиги.

⁷⁷ Ақл, онг кўзда тутилади.

таъм билиш, ҳид билиш - ҳаммаси бешта. Дунёдаги ҳамма нарсаларни шулар орқали билиш мумкин. Тушунган одам бунга шубҳа билдирмайди.

Даҳлизи Чин нақшлари билан безатилган қасрнинг майдонида бешта ишончли одам ўлтиради. Беш хис бўйича нимаики юз берса, улар ҳар қайсиси ўз соҳаси бўйича унинг тагига етишга ҳаракат қиладилар. Барча йиғилган жавҳар (маълумот)ларни улар халиги хазинадор қўлига топширадилар. Ундан иккинчисининг олдига ўтадилар. Унинг хазинадори эса хаёлдир. Сўнг учинчи хазиначи ҳам бор. Унинг иши бойлик қўлга кирса, сақлашдир. Яна бировининг олдига киришса, унинг иши доим бойликларни эгаллашдир. Унинг қўли нимагаки етса, ҳаммасини қонунга бўйсундиради.

Равшан ақлли нойиб буларнинг барини вазир мамлакат бойлигини қўлга олгандай оларкан, у бахт саройига йўл олиб, юзини мақсад остонасига қўяди. Ҳамма нарсани у мамлакатга адолат бағишловчи - подшоҳга арз қилади. Шоҳ бу хазиналарнинг устида хозир бўлиб, диққат билан барчасини кўздан кечиради⁷⁸. Рад этадиган нарсани у рад этади. Мақсадга мос тухфаларни алоҳида ажратади. Қабул қилингани ҳақида овоз келгандан кейин, у тухфалар ўз ўрнини топади. Бу билан у шоҳ нажот йўлининг раҳбари, катталик талашишни йўқотган бўлади.

Кўнгул эгаси Инсон бундай жаҳонни, заррада бутун борлик, катрада эса дарё яширинганини кўргандан кейин фикр наҳангига яна ем бўлди, ҳайрат денгизида йўқолди. Фикр ўтининг тутунлари кўкка чиқди. Бутун вужуди ҳайратидан тугади. Чунки бу ҳайратда ранж ва уқубатлар бор эди. Йўқлик инсонни фонийликка олиб кетди. Худо унга янги вужуд ато қилди. Бу тоза вужудда мушоҳада этиш қобилияти бор эди. Боқийлик шамъи унинг кўзини ёритиб, ўзини ўша подшоҳлик ичида эканини англади. Ўша мамлакат, ўша юрт унга бўйсунди, фақат у юрт эмас, бутун жаҳон бўйсунди. Ўзи ҳам мамлакат, ҳам тахт, ҳам шоҳ эди, ҳаммаси ўзи ва ўзи ҳамма нарсадан огоҳ эди. У ўзлигидан ҳар бир мўйигача хабардор бўлиб, «Ўзини билган Худони ҳам билади» деган гап фойда берди.

Соқий, ёқимли май тўлдирилган қадахни келтир, мен уни халиги инсондай бирдан кўтарай. У қизил рангли майдан бир-икки қадах ичиб, инсон мадҳида бир неча сўз айтай⁷⁹.

XXI

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сирлари муқаддас бўлғай, шундай зотки, санъаткорлик наққоши (Аллоҳ) ўзининг хикмат қалами билан замон саҳнасида унинг вужуди нақшини исломий бичим билан чизди ва тўғри йўлни кўрсатиш кайфияти билан кофирлар кўнгли варагидан хитой ва фарангий⁸⁰ нақшлар (ўчиб) кетти ва Хожа Убайдуллоҳ (Аллоҳ у кишини саломат қилғай)га илтижо арзимиз шундан иборатким, у киши хазрат (Хожа Баҳоуддин Нақшбанд)нинг мутлақ ўринбосари, балки ҳақиқий халифанинг ўзидир

Баланд осмоннинг наққоши - осмоннинг ҳар саҳифасига нақшлар ясар экан, Хожа ҳам кўпдан-кўп варақларга расмлар чизди. Унинг чизган нақшлари эса ниҳоятда ёқимли эди. Унинг нақш чизадиган қалами нақшлар чизар экан, унинг нақшлари каби дилбар нақшларни ҳеч ким чиза олмаган эди.

Унинг кўнглида эса саховат нақши мустаҳкам ўрин тутган бўлиб, у саҳифада вужуд нақши барҳам топган эди. Унинг нақшларига Хитой нақшлари тенг келолмай, ўзларини махв этган,

⁷⁸ Бу ерда беш сезги узвлари ҳақида гап боради.

⁷⁹ Бу байтларда инсоннинг таъсирланиш, хаёл қилиш, бир нарсани хотирда сақлаш, фикрласли ва фикрлашдан хулоса яшаш қобилиятлари ҳақида гап боради. Шоир фикрича, шу йўсинда инсонда хаёт ва борлик ҳақида билим, тушунча пайдо бўлади.

⁸⁰ Фарангий - Европача.

оламнинг ўзи буларнинг қўлида нақшли узукка айланганди.

Бундай узук нақшига эса ўзининг ажойиб нақшлари билан деғу парилар ҳам бўйсунар эди. Нақшларга тўла осмон ҳам қанча ҳаракат қилмасин, наққошлиқдаги санъатини изҳор этмасин, нақшларини намоеън этмасин, оддий девор саҳифасига чизилган расмдай эди.

Нақшбанд эса жонига ранжу машаққат нақшини чизар, мақсад бу орқали дунёнинг, ҳаётнинг фонийлик нақшини чизиш эди. Унинг жони ўша нақш макони бўлгани сабабли унга нақшдан бошқа ҳамма нарсалар фоний эди.

Ажабланадиган томони шунда эдики, у нақшга кўз солмас, жонида эса бақолик нақшидан бошқа нарса қолмаган эди. У кўнглида нақш солинган масканларда сайр қилар, бу сайрда эса кўнглида нақшдан бошқа нарса бўлмасди.

Мунаққаш бу осмон бўйлаб у сайр этар экан, кафининг нақшлари зарли лавҳаларга тегиб тургандай бўларди. У босган из нақшига пешонасини суртиб, нақшни тушунадиган фалакнинг кўзи бундан равшан тортарди.

У (Баҳоуддин Нақшбанд) жаннат боғига йўл олар экан, бу (Хожа Аҳрор) унинг ўрнини олган эди.

Чексиз оламда бу тоқ бўлиб, тоқ эмас, бутун дунёга йўл бошловчидир. У булим осмони даргоҳининг супурувчиси, супурувчиси ҳам эмас, балки пешонаси билан хас-хашакларни тозаловчидир. Шоҳлар унинг қуллуғига ўзи келар, базмларида ҳар қандай хушёр кишилар ўзларини йўқотиб қўйишарди. Унга хизматда ҳар қандай одам огоҳ бўлиб турар, ўзи гадо бўлса ҳам, маънилиги жиҳатидан шоҳдек эди. Олдига келиб эғнини қанча таққослама, суриштирма, маърифат хазиначиси кафидан олган юзта либоси бор.

У кийимини алдаш мақсадида ўзгартирмайди, ипакни оддий палосдан фарқ этмайди. Унинг суҳбатида ҳеч шак-шубҳасиз аллақанча кўзга кўринмас гўзал раънолар ҳам бордир. У ўзи хилват гўшаларда ўлтирмас, ўзини ҳеч кимдан яширмай, ошкора юрар эди.

Осмон атласи билан мингта безак-хашам тўрқа тўни остидаги кўк астардек эди. Лекин ўша тўрқа тўнининг ҳар битта ипи фақр масаласида⁸¹ юзта ўзаро боғланиш учун занжир бўлиши мумкиндир.

Жаҳон мамлакатларининг далаларининг бу дехқони дехқон эмас, балки ўша мамлакатларнинг нигоҳбони эди.

Мамлакатлардагина нигоҳбон эмас, балки у барча султонлар устидан султон эди.

У ёзган хатлар бирон подшоҳ қошига етиб борса, подшоҳнинг вазифаси уни ўпиб, бошига қўйиш эди.

Подшоҳлар буни бошидаги тож деб тушуниб, унинг ҳар бир ёзган сўзи тожга қадалган энг қимматбаҳо дурдек эди.

Аммо у хурсандчилик вақтида подшоҳлардагина тож бағишловчи бўлмасдан, балки гадоларга ҳам тож кийдирадиган зот эди.

Аллоҳ сўзларини одамларга талқин қилиб берар экан, унинг учун шоҳ ҳам, гадо ҳам тенг эди. Унинг шаънига ноғораларни чалиш навбати келганда эса, навбат билан шоҳлар уни зиёрат қила бошлар эдилар.

У жаҳонни ўз нурлари билан ёритадиган Аллоҳни эслайдиган пайтларда, энг юқори шарофат юлдузлари бўлган (олим)лар унга ҳамсуҳбат бўлар эдилар. Уларнинг ҳар биттаси бир олам халқига раҳнамо, бир олам аҳли дема, балки кўкдаги фаришталарга ҳам раҳнамо эдилар. У киши барча тариқат кишиларига раҳбар бўлиб, (йўлда кетаётган) мусофирларга кечалари юлдузлик қила олар эдилар.

Кўзи яхши кўрмайдиганларга нур ва иссиқлик бағишлар, натижада бундан уларнинг ҳар бири ўзи юлдуз ёки учар юлдуз холатига эга бўлиб қолар эдилар.

⁸¹ Фақр масаласи - тасаввуф масаласи.

(Ўз вақтида) У киши тижорат ишлари билан ҳам шуғулланган бўлиб, бир мамлакатда (муқим) ўлтириб қолмасдилар. У кишининг (оладиган ёки сотадиган) юклари оддий юк эмас, фано тилласига тенг тухфалар бўлиб, уни сотиб олган одамларнинг ҳар бири бу олтин туфайли бой бўлиб кетишни истар эди.

У кишининг кумушларининг барчаси ҳам фано конидан қазиб олинган бўлиб, дурлари эса йўқлик Уммони сувидан олинган эди.

Ҳар қаерга келтирган нарсалари (одамлар учун) нажот моллари бўлиб, коинотнинг тўрт томони тўлиб кетарди.

Аллоҳ жаҳон айвонини Убайдуллоҳ⁸² ноғорасининг дабдабасидан бўш қолдирмасин. Худо у кишининг ҳимматидан бизни ҳам фақр (тасаввуф) йўлида бадавлат ҳамда имонга бой қилсин!

XXII БИРИНЧИ МАҚОЛАТ

(Мазкур боб) имон шархи(дан иборат) бўлиб, «Аллоҳга, фаришталарига, китобларига ва пайгамбарларига имон келтирган ҳар бир киши (деди): (Ҳар кимнинг) қилган яхши амали ўзи учундир ва ёмон амали ҳам ўзининг бўйнигадир»⁸³ дейилишидан мақсад (имон шундангина иборат) деган гап эмас ва агар (масалага юзаки қарайдиганлар) имон дегани шудир, деса, тушунган одамлар (бундай) демайдилар ва (шу муносабат билан) моҳият дарёсида ўз оғизона сузишимни намоеън этмоқ ва фаришталар учган ҳавода бироз қанот қоқмоқ ва китобларнинг саҳифалари юзасидан бир неча сўз айтмоқ ва пайгамбарлар юрган кўчада бир неча қадам чопмоқ ва қиёмат кўтарилганда тик турмоқ ва тақдир хусусида ўзига яраша иқтидор билан куй куйламоқ

Кимки дунёдаги инсонлар орасида (чин) инсон бўлса, бунинг белгиси унинг имонидир. Кимки чегара ва қоидаларни билиб иш тутса, бу ҳайвоний билан инсонийликни фарқ қилганидир. Бу иккиси торн маънода инсонлар гуруҳининг (ўзига хос) юриш-туришини англатади. Сўзлаш (хусусиятига эга бўлган) инсон билан ҳайвонийлик уларнинг сўзлай билиши ва сўзлай билмаслиги билан белгиланади.

Сен бирон инсонни (ҳақиқий) инсон деб ҳисобладингми, билки, у доим инсон бўлиб, ҳайвон эса ҳайвонлигича қолади. Буни инсон яхши фарқ қилади. Тангри каломи («Қуръон») ҳам бу ҳақда хабар бергандир. Ҳайвондан фарқ қилмаган одам ҳам одам деб аталса, яхши билан ёмоннинг ўртасидаги фарқ қаерда қолади?

Қусурли одам билан комил инсон бир-биридан фарқ этилмас экан, унда олим билан жоҳил ўртасидаги тафовут нима бўлади? Бу сифат инсондаги топилмас бир нажот йўли бўлиб, одати бўйича такаллумли бўлди.

Сен шундай одамни тўғри, риёсиз деб билгин, қачонки у сабр билан, шукру ҳаё билан иш кўрса. Ҳошимий Пайғамбаримиз (умматларига) шундай буюрдиларки, имонли бўлиш учун уч нарса лозим бўлади:

Инсон деб аталиш шундай одамга раводирким, унинг ишлари қачонки имон билан мақсадга олиб борса.

Эй сен, имоннинг нималигини шарҳ қилиб берган киши, эшит, энди мен сенга имонни шарҳ қилиб берай!

Шариатда ҳар бир мўминга керак бўлган, у эътиқод қилиши лозим бўлган нарсанинг сони олтидир. Уларни шу олтига олиб келиб, иш тутса, бу билан у олти томондан ўзини қўрғон

⁸² Убайдуллоҳ - Нақшбандия тариқатининг Баҳоуддин Нақшбанддан кейинги энг йирик вакили Хожа Аҳрор (1404-1490).

⁸³ «Қуръон», Т., 1992, 35-сах. («Бақара» сурасидан.).

билан ўраган бўлади. Ким шундай хисордан ўзига макон тутса, унинг бутун бойлиги ўғридан тинч бўлади. Бу билан у ўз бойлигини ёини билмасдан, гумроҳликда қолишдан, бундан бошқа кўп қўрқинчли йўллардан ҳам соғ-саломат олиб ўтиб, бу соҳада маломатга қолишдан омон қолади. Бу билан асл мақсадга йўл олиб, (Аллоҳга) яқинликнинг хос манзилдан ҳам ўрин тутгай. Буларнинг қисқача шарҳини тушундинг. Энди бунинг ҳар бирининг тафсилотини эшит.

Олтидан биринчиси (бош) мақсад билан боғлиқ бўлиб, бу мавжуд Ҳақни билмоқдан иборатдир. (Шунчаки) бор, деб ҳам айтма, негаки бу вужуд (дунёда) нимаики мавжуд бўлса, уларга файз инъомини беради. У вужуд зотига сабабчи бўлиб, (ҳар қандай) нуқс унинг камоли туфайли ўз ниҳоясини топади.

Таназзул ҳам, юксалиш ҳам У туфайли юз бериб, куйи кетишнинг ҳам, баландга кетишнинг ҳам ихтирочиси Унинг ўзидир. Унинг қадимийлиги дарёси ҳам тошгандан-тошган, бир ёнида азалийлик боиса, бир ёни абадийлик (меъёридан ҳам) ошиб кетган. Нимаики тик бўлса, У Ўзи абадий (тик турувчи) бўлиб, бошқа ҳаммаси йўқ бўлиб кетган тақдирда ҳам, У (доим) бўлғусидир.

Бутун дунё халқига Унинг Зоти яширин бўлиб, Унинг исмлари (ҳаммага) аён, сифатлари эса бир оламдир. (Хохласа), барчани йўқ қилиб юборувчи ҳам Ўзи, ҳамма кетиб, бор бўлиб (доим) қолувчи ҳам Ўзидир. Икки дунё Унга тобеъ бўлиб, бошқа бир дунё ҳам бўлса у ҳам Унга тегишлидир.

Олтитанинг иккинчиси деб фаришталарни бил. Ҳаммаси уларнинг борлигини тасдиқлайди. Улар (доимий равишда) фалакларни зиёрат қилиш билан шуғулланиб, (инсонларга хос) нафс булғончларидан покдирлар. Уларга ҳар бир парранда товус кўринади, кўнгилларига энг яқин нарса эса тасбеҳ доналаридир. Муҳаббат ҳарорати чоғида бу қанотлар ўтни янада кўтариш учун елпиғич кабидир. Уларнинг қанотлари битта билан чекланиб қўя қолмай, бирининг устига иккитадан, учтадан, ҳатто тўрттадандир.

(Аллоҳнинг) амрисиз улар на қадам қўяди, на нафас олади. Борлигининг аввалидан бошлаб йўқ бўлиб кетгунларига қадар уларнинг барчаси шундайдирлар.

Уларнинг ҳаммаларининг асли шундай пок ва яланғоч бўлиб, тупроқ, сув, ел ва ўтдан холидирлар. (Шунинг учун) улар беҳишт боғларидаги қушлар каби завқли, бўйинбоғлари бор. Бироқ буларнинг орасидаги бир қуш бу завқни тополмай кумридек бўйинбоғлиқдир.

«Лаън» («лаънат») сўзида кўришиб турганидек, учта ҳарф яққол кўзга ташланар экан, унинг ҳар бирининг этаги халқасимон бўлиб, уларнинг ҳар бирининг халқаси туташ. У тубан қуш бўйинбоғи малъунлик белгисидир.

Учинчиси - бу осмондан тушган китоблар бўлиб, улардаги ҳамма сўзлар ҳеч шубҳасиз Аллоҳнинг сўзларидир. Уларнинг ҳар бин китоб эмас, бепоён денгиз бўлиб, унинг ҳар бир сўзи катта бир дурдир.

Уни баҳр дема, у ажойиб бир кон бўлиб, бошдан-оёқ лаъл ва гавҳарлар маконидир. Агар унинг бир учи учта шамъдан ёруғ бўлиб турган бўйса, лекин улардан бири Шарқ машъалидир. Унинг учтаси жонсиз табиат, ўсимлик ва ҳайвонот бўлса, бу еттитаси оталарининг ишларини бажарувчилардир.

Балки етти отаси бунга китоблар онаси бўлиб, ундаги етти оят эса буйруқ тусини олди. Йўқ, етти буйруқ ҳам эмас, ҳар бир сураси ўлкани обод этувчи давлат ва динини чегарасидир.

Бошланишидан ҳар бир сура олтин ҳарфлар билан ёзилган бўлиб, ичида безаклар билан тартиб берилган. Ҳар саҳифасидаги гулшанга ўхшаш саҳифа унинг боғи, хат чизиқлари атрофида тиниқ, тоза сувлар мавжуд.

Бу оддий боғ эмас, балки осмон, осмон ҳам эмас. Сатрлари - саф-саф малаклар. Балки унинг ҳар ўн ояти бир ложувард самодир.

Аллоҳнинг сўзларининг ҳар бўлаги варақдан вараққа ўтган бўлиб, улардан барча ҳақиқатлар мавжуд ва барчаси тўғридир. Уларга монанди ёки ўхшагани йўқ бўлиб, унинг айтувчиси

қадимийлик қанча бўлса ўшанча қадимдир.

Билгилки, яна бири пайғамбарлар гуруҳи бўлиб, уларнинг ҳар бири сафе гавҳари тўла денгиздир. Уларнинг барчалари Аллоҳнинг амри билан (одамларни) яхши ишга буюриш ва ёмон ишдан қайтариш билан шуғулланиб, халққа Худонинг тўғри йўлини кўрсатганлар. Тушунмаган кишилар бунинг учун улардан хужжат талаб қилишса, бунинг учун улар мўжизалар кўрсатишган. Уларнинг барчаларига сўзнинг ҳақиқати зоҳир бўлиб, ёлғон билан боғлиқ нуқсонларнинг юз бериш эҳтимоли бўлмаган.

Уларнинг ҳаммалари гарчи пайғамбар деб аталсалар ҳам, аммо кўринишлари уч қисмга бўлинган. Анбиёлар биринчи гуруҳга оид бўлиб, уларга вахий келган ва (ғаройиб) тушлари туфайли етакчи бўлганлар. Шундан кейин Аллоҳдан (қандай хабар) бўлса, уларнинг ҳаммасини халққа етказиб турганлар, кейинчалик сабот-матонат билан жанглар қилиб, кишиларни динга даъват этиб, (зарур бўлса) урушга ҳам буюрганлар. Уларнинг ичида энг каттаси ва фасоҳатлиси билки, Абтаҳалик⁸⁴ пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.) бўлганлар.

Унинг кўнгли Аллоҳ юборган хабарларни биладиган бўлиб, дини эса бошқа пайғамбарларнинг динини инкор этишга қаратилган эди. Лекин кофирликнинг қоронғилигида қолган ҳар бир пайғамбар ўз дини билан (ҳаммаёкни) машъалдек ёритган эди.

У (Муҳаммад с.а.в.)нинг шариати Қуёши зуҳур қилгач, (олдинги пайғамбарлар ёққан) машъалларнинг нуриари сўниб (Аллоҳга) элчилик удумлари барҳам топиб, дин деганда унинг Ислому дини тушуниладиган бўлди - вассалом!

Ҳисоб-китоб куни (яъни қиёмат) бешинчи бўлиб келган. Уни ҳисоб-китоб куни дема -азоб тортиш куни де!

Қиёмат бўлишига, кишилар қилмишларидан пушаймон бўлишларига сидқидилдан ишонмок. Шодликка эришган дўстлар(нинг номлари) ўнг томонга ёзилиб, саҳифалар юзида ёзишга жойлар етишмай қолади. Шимолда яшовчилар орасида эса можаро кўтарилиб, (гуноҳлари ёзилган) хатлар эса юзлари сингари қора бўлади. Тўғри тортадиган тарозининг икки боши бўлиб, бир томонида гавҳар турса, иккинчи томонида тош туради.

Пулсирот кўприги бўйлаб одамлар хавфда - ундан ўтиш бирига қийин бўлса, бошқа бировига осон бўлиши мумкин.

Дўзах ўти берган азобнинг нихояси ёқ: у кишилар халокати учун аждаҳо кабидир. Унинг еттита боши айлана гумбазни эслатса, еттита оғзининг ҳар бириси ғорга ўхшайди.

Уни еттита эшигини очиб турган дўзах деб ўйлама, у етти оғзидан ўт (алангаси) сочиб туради.

Жаннат гулшанида ноз-неъматлар шунчалик кўпки, уларнинг орасидан енгил шабада ўтиш учун йўл тополмайди.

Ундаги ҳурлар расмда чизилган арвоҳларга ўхшаса, уларнинг қадди ва лаблари (чиройли) туби дарахти ва кавсар суви кабидир. (Ниманидир кутиб) тинч ўлтирганлар бақо жомига умидда, бақо ҳам эмас, балки (Аллоҳ) жамолини кўриш умидидадирлар.

Олтинчиси қисмат ҳақлиги ҳақидаги сўздир. Билгинким, азалий ёзиқ - қандай яхши ва ёмон нарса бўлса, ўшаларнинг ҳаммасидир.

Азалият жоми соф ва тўла бўлишлиги учун, у майдан абадият аҳли ичиб маст бўлишлари учун бу мажлисда пайдо боиган усулларни ва ундан келиб чиқадиған шохобчаларни тушуниш керак. Бирон маст ёқимсиз товуш чиқарса, созанда эса дилкаш наво чалса, биров Каъба сари йўлолса, баъзиси майхона ичида ўлтириб, базм тузса; биров чўлда юз қийинчиликни кўриб азобда бўлса, бошқасига фано майхонаси маскан бўлди.

Майпараст муғбасна маст бўлиб чиқиб, яхши одамларни нам маст қилиб, расво этди. Май қуйқасини ичиб юрадиған кетиб, нима бўлгани бўлган бўлса, хирқапўш дарвиш келиб, фосиққа

⁸⁴ Абтаха - Пайғамбаримиз яшаган маҳалла номи.

айланди.

Уларнинг барчалари Ҳақ илмидан маълум, лавҳайи махфузда (фаолиятлари) ёзиб қўйилган эди. Лекин улар ўзларининг яхши амаллари орқасида на бехистга эришдилар, ёмон феъллари уларни дўзахга ҳам солгани ёқ.

Бир одам минг йил Тангрига сажда қилса-да, доим бахтсиз бўлиб қолса, бундан қандай фойда бор! Дайрда муғбачалар халок этган абадий бахтиёр бўлса - бунинг хавфли томони қайда?

Кимдаки бу олти нарсага эътиқод бўлар экан, ҳам шу равишда бу ҳақда ёзар эканман, унинг ёзиғи қанча қора бўлмасин, у гуноҳ дарёсига қанча фарқ бўлмасин, ажаб эмас, агар унда афв умиди пайдо бўлиб, абадийлик раҳмати унинг қўлидан тутса!

Лекин бу дарднинг ўтлари жонни қийновчи бўлиб, ушбу азоблар ичида сир эгалари куйиб-ёнишлари мумкин. Ундай пайтда бу бириси ўз холига мотам тутса, униси бутун оламини тарк этиш йўлини тутган бўлади. Мен бундай буюк мартабани баён қилар эканман, бундай мартаба кимга етиб-етмаси аён эмас. Бирор кимсага етиши ҳам аниқ чекланмаган, елмаслиги ҳам қатъий ва барҳақ эмас. Ё кофирми, ё мўминни умидвор этай десанг, на униси умидвору, на бунисининг кўнгли тинч.

Токи ким ўзининг бахтсиз ёки бахтли эканини билгунга қадар одамиарни бундай хавф ҳам, умидворлик ҳам куйдиргани куйдирган. Нажот топиш барчанинг нияти бўлиб, лекин унга эришиш иродага боғлиқдир.

XXIII

Билимдонларнинг султонини замгин холда кўриб, муридда савол тили очилгани ва қониқарли жавобларни эшитиб, андухлик кўнглини бўшатгани

(Кунларнинг бирида) Боязид⁸⁵ хафа холда ўлтирган эди, буни кўриб бир муриди унинг хафачилигининг сабабини сўради.

- «Эй (доим) осмони фалакнинг устида юрган, Арш фазосига ҳам қадами етган устоз! Кўнглинг қандай бир ишдан бу қадар эзилмоқда? Бундай қийналишингга нима сабаб бўлди?»

Пир кўзидан ёш тўкиб, ҳатто ўтли бир оҳ тортиб, деди: «Бу шундай ғамки, мени адо қилди. Бу ғала-ғовур билан тўла дунёда одамлар кўп-у, аммо ҳеч ким йўқдек. Ҳар кишининг кўзига ўзининг иши яхши кўриниб, бошқа бир одамни йўқлаган ҳақиқий бир инсон йўқ! Бу атрофда бундай киши борлигини аниқ билмайман. Бўлса ҳам, дунёдан ўтиб кетган кишилар орасида бўлиши мумкин.

Бу жавобдан савол берган изтироб чекиб, яна деди: «Эй Қуёшдек олижаноб зот! Эл орасида бундай одам йўқ деяра экансан, о.ъшандай (буюк) кишилар доирасига ўзинг мансуб эмасмисан?»

Шайх жавоб берди: «Эй (доимий) иши гумроҳлик бўлган, (бўлаётган) ишларнинг сирларидан ҳам огоҳлиги бўлмаган инсон! Мен ўзим ҳам ўзимга ўхшаган юз минг сарсон-саргашта юрган, кўзининг ёшлари бағрининг қони билан қоришиб кетганлардан мен. (Агар бу дунёдан) кимки имон билан кетмаса, билгилки, бундайларни одам дейиш мумкин эмас.

Оламда қанчадан-қанча катта ва кичик менга ўхшаган, сенга ўхшаган ҳар хил одамлар бўлиб, ҳаммамиз шундай ташвиш тиғидан жароҳатда, барчамиз шундай мотамга гирифтормиз.

Кимнинг ичи бундай ғуссадан қон бўлмаган? Бу гапнинг маъноси кимга аён эмас?

Бирон киши жони билан видолашар экан, унинг имони бўлмаса, демак, унинг (у дунёга ўзи билан кетадиган) ҳамроҳи ҳам йўқ. Қачонки жаҳон аҳлининг барчасида аҳвол шундай экан -

⁸⁵ Боязид Бистомий - тасаввуфнинг энг йирик намояндаларидан бири (874-йилда вафот этган).

буёғида саволга ўрин йўк».

Савол берган мурид бундай дурга ўхшаш маъноли гапларни қулоғи билан эшитар экан, оғзи садаф оғзидек хомуш боиганича қолди.

Ё Худо, нариги дунёга олиб бориладиган тухфа (имон)ни Навоий билан ҳамроҳ қилгайсен ва шу кифоя. Унинг имонини хизматингга маҳкам қилиб, ваъдасини имонидек қил!

Соқий, ўлмоқдаман, имон майини келтир! Вужудимга имон майидан жон бағишла! Сен бугун жомимга даврон майини қуйма! Унинг ўрнига жонимни ол-у, оғзимга имон майини қуй!

XXIV ИККИНЧИ МАҚОЛАТ

Ислом хусусидаким, «Алиф»лари тинчлик боғининг сарвлари дурур ва «Син»и саодат қасрининг кунгураси ва «Лом»и латофат гулчехрасининг сунбули зулфи ва «Мим»и муҳаббат машъалининг нури ва ул сарвлар соясида ер тутмоқ ва ул қаср кунгурасига талаб тузоғини қўймоқ ва зулф сунбулини қаттиқ ипга айлантирмоқ ва ул машъал нури билан кўзни ёритишининг тарғиби

Оламдаги халқларни Пок Парвардигор нажот аҳли ва халок гуруҳига бўлди. Улардан бу бирисини санамларга сиғинадиганлар деб, иккинчисини Ислом жамоаси деб бил. Шунинг оқибатида қуфр эли маломат йўлини тутди, Ислом жамоаси саломатлик, соғломлик бўйича кетди. (Шунинг учун) у бирига дўзах ўти мақом бўлган бўлса, Ислом эли саломатлик уйини танлади.

Ислом мамлакатлари санокли бўлиб, уларнинг халқи қанча эканлигидан қатъи назар, уларнинг ҳаммаси бошидан-оёғигача мусулмон эмас. Ким ҳақиқий мусулмон бўлса, буни ёлғон деб айта олмайди.

Мусулмончиликнинг бир қанча шартлари бўлиб, буни омий кишиларнинг биронтаси ҳам билмайди. «Кимки соғ-саломат муслим бўлса», ўша мусулмондир. Юз, қўл ва тил бу масала талқинида ожиздир.

Боқ - бу иш кимнинг қўлидан келиши мумкин? Ёки бу сўз кимнинг тилидан чиқади?

Бундай пайтда ақл тилни лол қолган холда топади. Фақат тил эмас, қўл ҳам шол холатда.

Бу шартларнинг имконлари бўлганидек, бу шартлардан айрича унинг таянчи, устунлари ҳам майжуд. Уларни Тангри таборак бешта қилиб ясаган. Буни муборак бешлик деса ҳам бўлади.

Бу беш устуннинг биринчиси ҳеч шубҳасиз «ло илоҳ» билан «Иллаллоҳ»дир. Яна бири Муҳаммад (с.а.в)ни унинг элчиси деб бил. Унга гувоҳлик бериб, уни қабул ҳам эт.

Ё Аллоҳ, ё Аллоҳ, бу икки сўз қандай сўзлар бўлдики, улар туфайли икки олам тартибга келди! Такдир китобига қалам аввал буни ёзиб, жаннат эшигига ҳам шу хат ёзилгандир.

Баланд осмон узук халқаси каби бўлиб, у сўзлар унинг юзига нақшдек муҳрлаб қўйилган, ё бўлмаса, бу хатлар узукка безак сифатида ёзилган ҳамда осмон узугининг оғирлигидан букилгандир.

Инкор аҳли ўзлари биладиган нарсалардан бошқаларини ҳаммасини рад этишга ҳаракат қиладилар.

«Иллаллоҳ» - бунинг исботи бўлиб, айна шу вужуд унинг аслини ҳам англатгусидир. Муҳаммаднинг Аллоҳга элчи болганлиги натижасида унга абадий иқбол юзланди. (Аллоҳнинг) буйруқлари ва (маълум нарсаларни) манъ этишини баён қилиш, Унинг (маълум сабаблар билан) қаҳрга келганлигини аён этиш учун пайғамбарларнинг яхши бўлиши -Тангрининг истаги бўлиб, улар нима-нимани етказсалар ҳаммаси рост гаплардир.

Устунларнинг иккинчиси намозни қандай адо этиш (масаласи) бўлиб, лекин бунинг

бажарилишида маълум қийинчилик бор. Бунинг учун аввал таҳорат қилиш керак. Шу билан бирга таҳорат қандай бўлиши кераклигини билиш зарур. Таҳорат дегани сувни яхши кўриб, бир неча аъзоларни сув билан ювишдан иборат, дегани эмас. Бундай таҳоратни ҳар қандай ҳафсаласиз қилиши мумкин. Бундан бошқа латиф таҳорат ҳам бор. Бунинг учун поклик чашмасидан завқланиб, аввал кўнгул лавҳасини (ёмон ўй-фикрлардан) тозалашинг зарур. Танани маҳорат билан ювиш билан бирга руҳни ҳам поклаш керак бўлади. Руҳни ҳам шундай тозалаш керакки, юзда кичик бир нуқтача ҳам кир қолмасин. Кўзни ариқдан тиниқ кўз ёшлари оқиб кетгандек қилиб, кўнгулни ҳам яхшилаб бўшатиш зарур.

Шундан кейин ўз яшаб турган уйингни (шаръан) фойдаланишга нолайиқ деб топиб, Худонинг уйи (масжид) томон йўл олишинг керак. У ерга аввал ўнг оёғингни босиб кирар экансен, Худодан бошқани ичкарига киритмагайсен. Бу вақтда уй эгаси бўлсаю сен бўлсанг - шу яхшироқ ҳам. Уйнинг четроқ еридан ўрин тутилса. Устунга ўхшаб тик турсаларингиз. рукуа борар экансиз, эгилиш қоидасига риоя қилинса.

Саждада хаяжон билан ерга бош кўяр экансиз, сизнинг чеҳрангиз Қуёш сарғайгандек бўлса. (Намознинг) вожиб ва фарз (қоидаларига) риоя қилинса, суннат ҳам тўлалиги билан адо этилса.

Шундай яхши сажда ҳамда пок юз билан намоз ўталса, (ўлганингизда ҳам) ерга Қуёш каби (пок юз билан) кирасиз. Қиёмат тонгида қандай зухур этсангиз, бошдан то оёғингизгача Қуёшдек нурга ғарқ бўлурсиз!

Учинчиси закотнинг бажарилиши мажбурий эканлигидир - Аллоҳ сенга мол ва ер-сув каби нимаики берган бўлса, шулар юзасидан. Бунда ҳам икки хил йўл-йўриқ майжуд бўлиб, эй дўстим, унинг бириси энг асосийси бўлса, яна бири унга туташ қисми ёки шохидир.

Буниси шундай қисмки, ташқи томони Пайғамбар шариатиға, қандай изоҳланса ҳам қабул қилсанг бўлаверади. Закотни берувчи ўз маблағ и (бойлиги)нинг ҳақиқий эгаси бўлса, ҳар қирқ дирамдан бир қисмини ҳисоблаб ажратиши керак. Унга деҳқончилик ва дўқондан, шунга ўхшаганлардан ҳам, ҳатто хизматчилари, юк ташийдиган ҳайвонлари (от, эшак ва х.з) ҳам шу ҳисобга киради. (Уйда) қанча матолари бўлса, шариат йўли билан иш кўрилиб, ҳаммасига закот берарлар. Бунда ғалланинг миқдори ҳам аниқланиб, қанчалиги, қанақалигига қараб очиқ белгиланади. Доимий равишда саккиз киши сарф-харажатни шариатдан келиб чиқиб, сўзлаб тушунтиради. «Фаръ» закотнинг, айтиб ўтганимиздек, бир қисми бўлиб, у асосий қисмидир ва бу нарсаларнинг ҳар қайси фаслда ўзига хослиги бор. Асл мақсадга мувофиқ ишга киришиб, нима бўлса ҳам орқага қайтмаслик. Борини бериб, бунга шукр ҳам қилиш керак. Бериш учун сўралган нарса топилса, бу яна ҳам яхши.

(Уй эгаси, хўжайин)нинг захира қилиш кўнглида бўлса, унга фақирлик ва фано ганжи ўзи етарлидир.

Унинг кўнглида пулнинг нақши ўз доғини қолдирмаган бўлса, у ўзига дурнинг порлок нуруни шамчироқ қилмоқчи бўлмаса, бағрини лаъл ғами билан қон қилмаса, дур ташвишида кўзидан ёшлар оқмаса, мингтани топиб, биттасини ҳам олиб қолмаса, нима камчилик бўлса, ўз бўйнига олса, бойлик топиб, бирон вайронага олиб бориб беркитмаса, бировга берганини миннат қилмаса, ҳар нарсани етарли бериб, уни бировдан беркитмаса, бунинг устига яна суюнчи ҳам бермоқчи бўлиб, бошқа нарса тополмаса - кимки эҳсон қилса - шунчалик қилар, бойликка эришса, тайёргарлик кўриш ҳам шунча бўлар!

Бунинг тўртинчиси рўза бўлиб, бундан қочмагил. Уни тутгину, инкор этишга оғиз ҳам очмагил. Ошқозонингни бўшлиқ билан тўлдиргил. Унда қанча бўшлиқ бўлса, хурсандчилик билан тўлат.

Рўза билан боғлиқ ҳадисда бу ҳақда лўнда қилиб Аллоҳ «Ас-савму ли» («Рўзага») деган, дейилади. Нисбат бериш йўли билан бу мулоқотни ўзи билан қилди, йўқса унинг ўзиёқ буни манъ этиши мумкин, буйруқ бўлиб, Худо сифатида жазоламоқчи бўлиб, рўза ўттиз кун эмас, йил-ўн икки ой! дейиши ҳам мумкин эди. Шунча (яъни ўн икки ой) тутсанг, бу Унга лойиқдур.

Билсанг жазо сенга қараб йўналтирилган эди.

Бу рўза эмас, у (инсонга) машаққат ҳам келтирувчи, (Илоҳий) хабарда эса «Ана ажзо бихи» («Мукофотини ўзим бераман») - бўлиб келди.

Бу ҳам уч қисмга бўлинган бўлиб, унинг биринчиси ижроси қуйидагича расм бўлгандир. Сахар чоғида Қуёш нурларини намоён этиб, ўз рухсорини кўрсатмагунча рўза тутган киши овқат ва ичкилик (сув) истеъмол қилмайди. Лекин иккинчисини ичмасликка алоҳида эътибор бериш зарур.

Бундай рўза тартиби битилар экан, бунга ҳам бир қанча қўшимчалар бўлиши мумкин. Бошқа аъзоларга халал етмаслиги, шариатга хилоф ишларга қўл урмаслик лозим. Ҳар ким ўз ишига берилганда, манъ этилган нарсаларга қарши жидди жаҳд билан курашмоғи керак. Бормас ерга бормаслик, кўриш керак бўлмаган нарсани кўрмаслик, ушлаш керак бўлмаган нарсани ушламаслик, айтиш керак бўлмаган нарсани айтмаслик, эшитиш керак бўлмаса эшитмаслик, юриш керак бўлмаса юрмаслик керак.

Лекин учинчиси шундан иборатки, кўнгул юқоридан тушадиган барча нурларнинг маконидир. Унинг ҳавоси пок ва роҳатбахш бўлиб, осмони ҳам файз жилвагоҳидан иборатдир. ллоҳий сирлар хазинаси ҳам унинг ўзи, шоҳона чехра ойнаси ҳам унинг ўзидир. Кир хаёлларни даф этиб, бу ойнани эҳтиёт қилиб асраш даркордир. Чунку унда дўстдан бошқаси зухур этмайди, унинг хотирасидан бошқа бир нарса ҳам. Ҳеч бир сурат унинг нақшига куч-қувват бера олмайди. Бошқалар эса бу неъмат ёрдамида рўзаларини тутаверадилар. Ушбу хол сахардан то шомгача эмас, сахар ва шомни ҳам қўй - давомлидир.

Бешинчиси, ҳар бир мусулмон қиблага қараб қадам қўйиб, байтул-ҳарам (Каъба) зиёратида бўлмоғи керак. Бундай саодатга етишган одамлар дашту чўлни икки тарзда босиб ўтадилар.

Бири шундайки, у бой одам бўлиб, унда юқори амал ҳам бор, уни суяб турган бойлик ҳам. Унинг учун йўллар тинч бўлиб, бирон бахтсизлик унга моненьлик қилмаса. Бунинг учун йўлда керак бўладиган барча асбоб муҳайё қилинса, унга меҳрибон бир ҳамроҳ топишса. Фарзни адо этишни ўзига муқаррар қилади-да, фарзни адо этадию орқасига жўнаб қолади.

Иккинчи хили - бу фано аҳлига оид кишилар бўлиб, улар ўзига фақирликни бойлик деб билади. Вайрона кўнглига дўсти (Аллоҳ) тушса, шавқ, талаб унинг жонига ўт солади. Фарёд қилиб, у дархол фил каби йўлга чиқар экан, ақлдан озган одамлар аҳволига тушади. Минг ёғоч масофани юриб ўтар экан, биринчи қадамдаёқ хаж кийимини кийиб олади. На унинг ёнида фарзанди бор, на оти, на улови, на бирга бораётган карвони. Дашт унга гулшан бўлса, оқ хушбўй гул-тикан. Ёнида муғилонзор⁸⁶ - бамисоли чаман. У ерда ҳар хил гармсел эсиб. рангни қизартирса, қанча гул ва лола бўлса, уларни шамол учиргани учирган. Шундай гармсел ичида қолса ҳам у соғлом, гўё гулзор орасида шабада эсаётгандек.

У ердаги чаманнинг дарахтлари тиконли бўлиб, қуюнлари эса - солланаётган сарвлар эди. Аллоҳ буларнинг ҳаммасига мурувватни далил қилган, шуълани эса Халилнинг⁸⁷ гулзорига айлантирган эди. Токи бундай аҳвол унга далил бўлиб, асосини Халил қурган ўша уй (Каъба)гача уни етказди.

У сидқ ва сафо билан тавоф қилар экан, барча шатрларни бажо келтиради. Дўст (Аллоҳ) уйида меҳмон бўлиб турар экан, унга нима керак бўлса, мезбон хозир қилди. (Аслда) бу меҳмонни ўзи олиб келган, борадиган уйигача унга ҳамроҳ бўлиб, етказиб келган эди. Бир одамни саодатга бунчалик сарафроз этган нарса фано ва ниёз эди.

Кимки фоний бўлиб, ёлборса, Тангри уни сирларни кашф этувчига айлантиради. Чўлни кезиш бойлик эгаларига фароғат бағишлайди, Фано аҳлларининг чўлни босиб ўтишида бошқа бир (сирли) хол мавжуд. Униси нозу неъматларга эга бўлган бўлса, ундан ортиқроғига бу рнухтожлик билан эришди.

⁸⁶ Муғилон - тиканли дарахт номи.

⁸⁷ Халил - Иброҳим (а.с.) пайғамбарнинг лақаби.

XXV

Иброҳим Адҳамнинг Каъбага намоз ўқиш билан боргани ва Робияи Адвияга эса Каъбанинг ўзи унга муҳтож бўлиб келгани

Қачонки Иброҳим Адҳам⁸⁸ ўринбосарликдек юқори мансабини тарк этар экан, Аллоҳ фано тожини унинг бошига кийдирди. Унинг подшоҳлиги ва дабдабаларини фано ели учуриб (Каъбага олиб борадиган) даштни босиб ўтиш учун кадам қўйди. Масжидни қўйиб ўз холича намоз ўқир, ҳар кадамда икки ракъат намозини ўқишни қўймасди. Шу тарзда у ўн тўрт йил йўл юрди. Уни мадх этиш учун ҳар бир тикан ва гиёҳлар тилга кирди.

Маккани тавоф этиш учун у кириб келар экан, Байтул-ҳарам (Каъба зиёратгоҳи) ўз ўрнида йўқ эди. «Бу не хол, эй Худо!» - деб фиғон солар экан, ғойибдан овоз келди: «Эй йўловчиларнинг пири! Бир қария аёл чўлни босиб ўтар экан, (Аллоҳга бўлган) шавқу муҳаббат юки оғирлигидан қадди букилибди. Заифликдан у шундай кучсизланибдики, (энди) Каъба ўзи уни зиёрат қилишга кетди!»

Бу воқеа Адҳамни ҳайрон қолдирди. У қараб турар экан, Робиа келаётганини кўрди. У деди: «Эй сайргоҳинг Арш бўлган зот! Каъба ўзи сени тавоф этиш учун йўлга чиқибди! Қараки (ўз ишларинг билан) сен дунёга қандай овоза солибсан!»

Робиа унга жавоб бериб деди:

- Ошириб юборма! Бутун оламга овоза солган сен бўласан! Даштни босиб ўтиш учун ўн тўрт йил юрибсан! Иброҳим деди:

- Эй пок кадам, сен фаришталардек, Осмонни ҳам кезиб чиқишга қодирсен! Аммо айт-чи, нима учун мен шунча йўл юриб азоб чекдим, азобни мен чекдим у хази́на сенга тегди?

Робиа унга деди:

- Тушун! Бир неча йил чўлда барча йўлларни босиб ўтар экансен, сенинг ишинг намоз ўқимоқ бўлди, холос! Мен эса Унга истагимни айтдим, ишва, ноз қилдим, ялиниб-ёлбордим! Намоз ўқиб, риё қилиб, эришган хосилинг шудир. Менга эса ялиниб-ёлборишим ва ўзлимдан кечганлигим шу мевани берди.

Эй Навоий, ноз аҳлига боқма! (Аллоҳ олдида) ўзини муҳтож тутганларга арзи ниёз қил! Эй соқий, қўп ноз қилма, қадаҳни олиб кел! Боқ - сенга муҳтожлар нақадар ташна! Тўлатиб бер, - уни ҳар бир улфат, хусусан, улардан энг заифи - мен ҳам ичайлик!

XXVI

УЧИНЧИ МАҚОЛАТ

Султонлар ҳақида; энг юксак ва мақтовларга сазовор Тангри уларнинг ҳукмдорлик бошига подшоҳлик дубулгасини шунинг учун кийдирдики, уларнинг адолатлари кўзининг чаимасидаги зилол сув мамлакат боғини қондирсин, токи бу боғда тинчлик ва фароғат гуллари очилсин.

Улар зулм боғида май ичиб, гул сочганларида эса у майдан ҳар лаҳза ўзгача гулларни гуллатадилар

Эй, улуғворлиги фалакнинг авжидан ҳам юқори кўтарилган одам, ой ва куёш сенинг шаънингга ноғора бўлиб чалинади. Сенинг тахтинг мамлакат учун абадий бахт белгиси.

⁸⁸ Адҳам - Балх подшоҳи (777-й. да вафот этган).

Чодиринг соясида мамлакат қуёши порлайди. Бошинг туфайли тожнинг мартабаси юқорилашди; тахт эса сенинг оёғингдан азизу мукаррам бўлди. Пулга номинг чекилгани учун у ҳурмат топди. Сенинг обрўйингни билдирувчи тангалар осмон юлдузларича кўпдир. Сенинг амалдорлик хутбангни Муштарий сайёраси ўзи ўқигани учун тўққиз зинали осмон Курсиси унга минбар бўлди.

Қуёш ўзи сенга соябон бўлишга интилади. Ой юзидаги мухр сенинг узугинг ўрни. Сулаймон давлатида сен ишрат қиласан; хумо қушидан бошқа нарса сенга соя солмайди. Сен подшоҳ Жамшид ўлтирган жойда ўлтирибсан, қўлингни қадахдан бошқа нарса ўпа олмаяпти. Адолат узугингга баланд осмон «Ростлик - халослик» деган сўзларни нақшлаган. Баланд мартабанг хутбасини эса у «Адолат билан амрингни юргиз!» - деб ёзган.

Худо сенга меҳрибонлик соясини солиб, ҳукмронлик тахтини раво кўрди. Не-не буюк одамларни олдинда паст қилиб, дунёдаги қанча зўрларни сенга бўйсундирди. Сенинг олдинда халқни ҳам нотавон қилиб, ҳаммасига ҳукмингни ўтказди. Хизматингга элни мажбур этиб, олдинда қоматларини эгди.

Лекин сен шуни билки, сен ҳам бир бандасан, аслида уларнинг кўпларидан ожизсан, қуйсан. Улар тупроғу, сен тоза нурдан эмассан: аслида сен ва улар қора тупроқдан яратилгансизлар. Ҳамма аъзо ва тан бўлақларида, ташки кўринишда ҳам, тузилиш моддаси эътибори билан ҳам тенгсан. Лекин хунар бобида, ақлий етукликда, яхши хулқда, чиройли сўз сўзлашда, адолат билан иш тутишда, инсофда, юмшоқликда, ҳаёда, бошқа сифатларда - шариат йўлида, ибодатда, Худо йўлида қаттиқ туришда - тўғри йўлдан сен анча четдасан. Бу соҳада уларнинг кўпи сендан яхши юради.

Сенга Тангри шундай имтиёз бериб, салтанат осмонида баланд қилиб қўйган экан, тахтни сенинг шахсингга жой қилиб, ҳукмингни мамлакат бўйлаб ўтказиб қўйган экан, мунда ҳам у ўз қудратини, ўз ҳикмати билан қатрани дарёга айлантира олишини намойиш этмоқда. Ўзининг ҳақлигини одамларга билдириб, ўзининг қудрати мутлақ эканини тушунтириб қўймоқда.

Лекин бундай бахтнинг рўпарасида, бундай буюк мартабанинг қаршисида у сенга бир неча вазифани топширган, бир неча санъатларни ҳам сенга насиб этган.

Биринчи вазифа унинг берган неъматига шукр қилишдир; кимки шукр қилса, Худо унга бундан ҳам кўпини беради. Агар сен шукр қилиб, зулм қилмасанг, ўзи: «Албатта, неъматингизни орттираман!» деган.

Сўнгра у сенга халқни омонат сифатида топширган; шунинг учун уларни хуррам тут, чунки бу ҳақда ўзи ҳам ғам ейди. Гарчи унинг буйруқлари кўп бўлса ҳам, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам биру, буниси ҳам бир.

Халқ пода боиса, сен чўпон; у мевали боғ боиса, сен - боғбон. Қўйни агар ой-йиллар давомида чўпон асрамаса, уларнинг ҳаммаси оч бўриларга ем боиади. Дехқон ўз гулзорига туну кун қарамаса, кўклам дарахтини ўтин деб ҳисоблайвер. Бўрини подадан узоқлаштир: боғни ҳам сув бериб, обод қил. Пода тўғрисида қайғурсанг, у сенга кўп фойда келтиради. Боғ ҳам гул ва нафли мевалар беради. Пода қирилиб, дарахтлар қуриса-чи, сенинг ўзингга ҳам ҳеч қандай наф ва фойда боимайди.

Худо топширган топшириқларини сўраб қолса, ўйлаб кўр, сен у вақтда қандай жавоб берасан? Агар сен ўзинг ёи таниган одам боисанг, кўзингни оч, иш тутишингни унинг айтганларига қиёс қил. Сенинг қарамоғингдаги бир одам зулмингдан бечора холга келиб, эзилиб, обрўси, мол-дунёси боимаса ҳам, лекин инсоний қадр-қиммати сеникидан ортик. Нимага десанг, қиёмат куни энг юқори турган Худо золимларни ҳам, мазлумларни ҳам саволга тутуди. Шунда унга бу дунёда чеккан зулми учун мукофот, сенга эса шармандалик боиади. У буюкликка, сен тубанликка сазовор боиасан. Унинг тили поиат ханжардек узун боиади, савсандек тик очилади. Сен эса гунафшадек қаддингни букиб турасан, уятдан босн кўтара олмай, мағлуб холда қоласан. У хурсандчиликда, сен эса ғам-андухда; сен хозир қандай

боисанг, у ўша вақт сендай боиади. Қилган хатоларинг ҳисоблаб чиқилгандан кейин, ҳар биттасига юз азоб тортасан. У вақт Тангри бу дардингга даво қилмайди. Агар бировдан тортиб олганинг синиқ игна боиса ҳам у ерда олмос ханжар бўлиб бағрингга қадалади. Агар мазлумнинг ўзи гуноҳингдан ўтмаса, сенинг жойинг доим дўзахнинг ичи бўлиб қолади. Агар сен унинг кечиришига умид тутмасанг, билки, абадий дўзах ўтидасан. Кимгаки бу дунёда бир тикан киргизибсан, у сенинг кўксингга юзта ўткир тиғ уради. Кимгаки бир учкунни текизган боисанг, бунинг бадалига бутун бир дўзах ўтини оласан. Кимга бир қилча зиён етказган боисанг, у ипни ўз оииминг учун илон деб бил.

Эвоҳки, бахт сенинг қоинингни қувватли қилган эди, лекин сен эса ундан зулм йўлида фойдаландинг. Сенинг халойиққа қилган зулминг камаймас экан, бу билан сен ўзингга ҳам зулм қилган бо ласан. Зулм қилиш ўзинг учун ҳам бузуклик-ку, эй хушёр одам, агар хушинг жойида боиса, уни йўқ қил.

Сен хурсандчилик базмига ёи олар экансан, айшу фарпғат ёида базм қиларкансан, базминг учун тайёрланган қаср жаннат монанд қилиб жихозланган. Лекин унинг пардаларининг иплари халқнинг жонидан, қизил тошлари ва қизил. бўёқлари одамларнинг қонидан, шипи халқ молини талаш ҳисобига олтинланган, халқнинг дур ваиаилари билан нақшланган. Ғиштлири масжидларни бузиб келтирилган, тошлари одамларнинг қабрларидан ташилган.

Сен шундай жойда тахтда ойтириб, шаханшоҳлик қиласан, хурсандчилик қадаҳи учун иштаханг жойида. Базмда соқийлар кулиб, жилвада; созандалар турли-туман соз чалиб, қўшиқ айтмоқдалар. Унда кўнгул нимани хоҳласа, бир эмас, минглаб топилади. Оғизларидан чиққан гаплар гапирадиган гаплар эмас; шундай ишларга кўз тушадики, қараш мумкин эмас. Қулоқ шовқин-сурондан бошқа нарсани эшитмайди. Мақсадлари қўлга қадаҳдан бошқа нарсани олмаслик.

Бундай хурсандчилик кунинг, ҳай-хунинг кўплигидан ҳеч ким сўфининг азонини эшита олмай қолади. Ғазалхонлик, гап-сўз, куй билан бўлиб, ҳамма ўша кунги намоздан қолади. Ўша ойтиришдаги бор-йўқ тақводорлар: бели букик чанг - рукуьда, шиша эса саждага бош қўйган эди. Улар ҳам бу хил «тоат-ибодат»лари билан расво бўлиб, тасбеҳ доналарини мева ўрнида газак қилишди. Куёш гардишидан нурлар сочила бошлагунга қадар айшинг хилватида шу хил тирикчилик.

Шорн жаҳон саҳифасини қора қилиб, зулмат пардасини халқ устига ёпганидан, нақ ярим кечагача шу аҳволда боиасан. Сенинг ҳам, одамларингнинг ҳам аҳволи шу. Бундай аҳволингга май қадаҳи қон йиғлайди, шамъ куюб, кўзидан ёшлар тўқади. Санж⁸⁹ чапақлар чалади, ноғора наъра тартади, хўроз осмонга қараб нола ва афғон чекади. Кайфинг ошиб, хилватга ўзингни олганингда эса кўнглингга келган ишларни қиласан.

Базмда қолганлар, хоҳ қари бўлсин, хоҳ йигит, ичкиликдан ҳар биттаси бир телба итга айланади. Жаҳлда улар қоплондан ортиқ бўлсалар ҳам, лекин нафс итининг кўлида мағлуб бўлганлар. Уларнинг ҳар бири юзлаб хомтамаъ бўлиб, бутун ислом мамлакатига ёйилишган. Ҳар томонда улар маст аҳволда ором излашади, бир гулюз гўзалдан мақсадларини хосил қилмоққа интиладилар. Мастлик уйқуси ҳужум қилганда эса бу шум тўдадагиларнинг барчаси ўлукдек ётади.

Тонг ўз нурларини зоҳир қилиб, ҳар торнонга ўз порлоқ юзини очганда, кун ёйилиб, чошгоҳ бўлганда эса султон ва унинг одамлари, аскарларихамон уйқуда. Кўзларидануйку кетгандансўнг уларнинг ҳар бири бир зулм билан машғул бўла бошлайди. Улар халққа зулм қилиш эшигини очиб, хурсандчилик асбобларини тайёрлай бошлашади. Асбоблар тайёрлангандан кейин шодлик базмида яна ғавғо, шовқин бошланади.

Бу фақат шу замон подшосининг одати бўлмай, каттадан-кичик - ҳамма ўз холича шу хилда

⁸⁹ Санж - чалинадиган икки мис ликопча (литавр).

иш тутади. Ҳар куни кечгача уларнинг иши шу, ҳар кечани шундай ғафлат билан кунга улашади.

Эй халифалар тахтида ўлтирган подшоҳ, ўз ишинга, уларнинг ишига бир қара, ахир. Қоида деган шунақа бўладими, гапир! Ўз ишинг нима бўлиши мумкинлигининг ғамини ҳам эсанг-чи! Худо сени адолат қил, деб султон тайинлаган эди, сен бўлсанг зулм этиб, халқни хонавайрон қиляпсан. У сени тоат-ибодат ишларига буюрган эди, сен бўлсанг нуқул ўйин-кулгини одат қилдинг. Бу ўзини билмаслик неча ой, неча йил давом этиши мумкин? Агар сен ўзинга келмасанг, охир ўзингнинг аҳволингга вой! Умр шундай ишлар билан ўтиб кетади, ўлим қичқириғи бошинга етиб келади, эсда тут! Бу хашамат, бу одамлардан ҳам айрилсан, сўнг бу қилмишларинг билан нима қила оласан? Қўлингдан тутадиган бирон яхши ишинг бўлмаса, азоб чекаётганингни кўриб туриб, ҳеч ким ёрдам қилолмайди. Сен зулмни тарк айла, адолат қил, ўлим кунингни ҳам эслаб қўй. Кундузи бутун зулм билан шуғулланиб, кечаси билан бузукчилик қиласан: ахир бу зулм, бу бузукчилик қачонгача давом этади? Гоҳ-гоҳ пушаймон кунини, пушаймон кунинигина эмас, қиёмат кунини ҳам ўйлаб қўй! Инсоҳ айб ва гуноҳдан холи эмас; ундан бутунлай қутулиш қийин. Хатосиз иш тутиш Худога хос, холос. Хато қилиш инсон табиатида бор нарса. Лекин хатонг учун кўрқув билан узр сўрашинг керак; афсус қилиб, зулмдан тавба этишинг зарур. Кимга адолатсизлик кўрсатган бўлсанг, унга адолат қилиб, қўлидан тут. Фикринг билан зулматни ёритишинг, лутфинг билан оламни ўзинга қаратишинг керак. Бировга қуёшдек тиф солсанг ҳам, орқасидан меҳр-муҳаббат изҳор эт.

Шоҳларда бундай сифатлар кам бўлади. Шоҳ Ғозийгина⁹⁰ уларни тўла эгаллаган.

XXVII

Шоҳ Ғозий қаҳрининг гармсели бир қайсар бошоқни барбод этгани, адолатининг суви эса ўша бошоқ битган бузук экинзорни обод қилгани

Саодатли Шоҳ Ғозий подшоҳлик тожи учун курашиб, тахт таллашиб юрган вақтда - ёнида юз, икки юзча одам билан кўчиб юрар, гоҳ Хоразм ерида бўларди, гоҳ Адоқда. Отган ўқлари душман юрагини қон қилиб, тиғи ёв бошини учирар эди. Ўзи асли зотида лойиқ бўлгани учун Худо унга охири ҳукмдорликни берди. Халққа у адолат эшигини очиб қўйди. Тахтга чиқиб ўлтирди-ю, адолат кўрсата бошлади. Иморатлар қуриб, вайроналарни тuzатди, зулмни адолат йўли билан бартараф этди. Бидъат ва фиска-фужур аҳллари йўқолиб, шариат адолатининг қўлини кучайтирди.

Бир куни у айланиш учун чиққан эди. Шунда бир девона кампир унинг этагидан маҳкам тутди. Нолаю афғон чекиб, оҳ тортиб, у деди:

- Эй, шариатпаноҳ шоҳ! Агар адолат билан иш кўриладиган бўлса, мен сен билан шариат бўйича даъволашаман. Шарт шуки, жаҳлинг чиқмайди, саволларимга шариат маҳкамаси - қозихонада жавоб бер.

Шоҳ жавоб берди:

- Агар сен жонимни талаб қилсанг ҳам, агар талабинг шаръий бўлса, айбимга жоним билан иқрорман.

Шу айтилган гап бўйича келишдилар, ислом қозисининг хузурига бордилар. Улар бири-бирига ёнма-ён ўлтиришди; атрофдаги одамлар хаяжон билан турардилар. Иккиси гўё катта маъракада Зол билан Рустам⁹¹ тургандай эди, уларнинг бошида эса бутун олам тўплангандек.

⁹⁰ Султон Ҳусайн Бойқаро.

⁹¹ Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонидаги қахрамонлар номи, Зол паҳлавон Рустамнинг отаси бўлиб, бу сўзнинг «қария» деган луғавий маъноси ҳам бор.

Қария деди:

- Шоҳ қазоқлик қилиб кўчиб юраркан, тиғ солиб, ҳар ёққа аскар тортарди. Мен тулнинг биргина жигарим бор эди, у жигарим экинзорининг ягона бошоғи эди. У боғимда битган қомати расо сарв, яна тўғрироғи, қуриган шохирннинг меваси эди. Шоҳ қиличи билан кўксимни ёриб, жигарпорамни халок этди. У тиғи билан жигаримни кесиб, жигарим қонини ерга оқизди.

Қози айтди:

- Ҳукмимга шубҳа бўлмаслиги учун иккита гувоҳ олиб кел. У жавоб берди:

- Агар икки гувоҳ керак бўлса: булар - шоҳнинг ўз адолати ва инсофидир.

Шундай қилиб, яхши ниятли подшоҳ айбига иқрор бўлди. Адолат даргоҳининг одами бўлган қози хун пули тўлаш кераклиги ёки қасос олиш ҳақида ҳукм чиқарди. Шоҳ деди;

- Шариат шундай ҳукм қилган экан, пайғамбар шариатининг ҳукмига жонимни фидо қиламан.

У қийиқ билан бўйнини маҳкам боғлади; катта ҳамённинг эса оғзини бўшатди. Кампирнинг кўлига кўркмасдан тиғ берди, бу томонга эса олтин, кумушларни тўкиб қўйди. Сўнг, у деди:

- Қасос оламан десанг, мана, бошим; мақсадинг тирикчиликка пул олиш бўлса, мана, пул. Ўғлингни ўлдириш ҳақида буйруқ берганимда, бошқа иложим қолмаган эди. Мана, нима қилсанг қил, ихтиёр сенда!

Шоҳнинг адолат ва зўр инсоф кўрсатиши тиғни ғамгин кампирнинг тишларидек ўтмаслаштирди. У узр сўраб шоҳнинг оёғига йиқилди ва деди:

- Эй юлдузларча аскарга эга бўлган подшоҳ! Агар болам сенинг йўлингда қурбон бўлган бўлса, мен қария ҳам сенга жонимни беришга тайёрман. Агар сени изтиробга солган бўлсам, яхшиликча кечир, мен енгилдим.

Вах, бу одамни қандай хижолатга солиш бўлди? Буниси қандай лутфу адолат ўзи?! Кампир ўзининг даъвою достонидан кечиб, ҳатто ўғлининг қонидан, ўзининг жонидан ҳам ўтди. Қизиғи шуки, одил подшоҳ уни ўша вақтда бой ҳам қилди. Юлдузлардек кўплаб олтин-кумушлар уни кўҳна фалакдек яшартириб юборди. Кумушнинг кучидан у кумушдек боиди. Халқ унга «Тилла кампир» деб лақаб қўйди.

Фалак шум кампиридан қанча алам кўрсанг ҳам, шоҳ адолат қилса, эй Навоий, нима ғам.

Эй гулюз соқий, адолат жомини келтир, қара, адолатнинг орқасидан қандай гуллар очилиши мумкин. Адолат қадаҳини тутки, шодлик билан ичай, замоннинг одил кишисини ёд тутиб ичай.

XXVIII ТЎРТИНЧИ МАҚОЛАТ

Хирқа кийган риёкор шайхлар хусусидаким, уларнинг олдида ҳақиқий либос дегани ҳийланайранг кийимидир, авом халққа ўргатадиган ҳақиқат ва билимлари эса аҳмоқлик; ҳақиқий майхўрлар тоғрисидаким, уларнинг вужуд кийимлари йўқлик қўлининг зарбасидан йиртилган ва Исо нафасидек жонбахш нафаслари эса муқаддас руҳ каби пок ва зиёрат жойлари фалакнинг саҳнидир

Эй, қаллоблик билан жанда кийиб олган шайх, шому саҳар зикр айтиб, ғавғо қиласан. Жандангнинг ҳамма томонларига ямоқ қадалган, бу ямоқлар ҳаммаси сохта художўйлик ва риё иплари билан тикилган. Айланма қуроқлар бу кийимингда кўп бўлиб, уларнинг остига пулларни беркитиб қўйиш осон. Унинг тўқималари ҳам ёлғон ипидан тўқилган. Иблисининг мўйлаби эса игна вазифасини бажарган. Яшил тўн устидаги ямоқлар найрангбоз фалакнинг нанс юлдузларидир. Ушбу фалак ҳам шунинг учун эрталабда ридо кияди, ёлғон тонг эса унинг байроғидир. Унинг эски салласи чулғанган бўлиб, ичида эгриликдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

Унинг ҳассасини ҳасса дема, хийла уйининг устуни де: қани энди шу устун синиб, бунақа уй ер билан яксон бўлса.

Тасбеҳини тасбеҳ дема, буттарош бут йўнаётганида чиқиндилардан унинг доналарини ясаган. Бу тошларнинг учидаги сўфиси кофирнинг май идишига ўхшайди, тасбеҳнинг ипи эса зуннорнинг ипини эслатади. Тиш тозалагичи сўлаги тегиши билан нопок бўлган. У мисвок ёмон хабар битилган ўроғлик мактубга ўхшайди, шундай нарсани у гўё ўпиш учун оғзига олиб бораётгандай. Икки оёғидаги икки кавуши хазилкашлар учун ўйинчоқ - эрмак. Осилиб турган ажиб соқоли кишининг кулгисини қистатади; ўлтириши минбарга чиққан эчкининг ўзи.

Лекин тутган ишида эчкининг ишидагича ҳам тўғрилиқ йўқ, чунки у ўғрини тутди, бу эса ўзи ўғрилиқ қилади⁹². Эчки ўз тоифасига яхшилик истайди; пода минг кўйдан иборат бўлса ҳам пешво. Ўзини ҳаммасига меҳрибон тутиб, йўл бошлаб, тўғрилиқка амал қилади. Туну кун тоғу тошда подани бошқариб юриб, уларни хавфли сўқмоқлардан ўтказди.

Шайх ҳам ўз одамларига йўл кўрсатади, лекин у кўрсатган йўл тўғри дўзах ўтига олиб боради. Зулмат водийсида бу ажаб тоифа йўлидан адашиб, ўзини ўтга уради. Улар фикс-фасод қайнаган жойдан паноҳ топиб, унга гоҳ «ибодатхона», гоҳ «хонақоҳ» деб от қўяди. Хонақоҳга шайх бўйралар солган; бўйранинг ранги - хийла, хиди -риёдор. Масжидининг устунлари ҳар хил бўлиб, қибла томони қийшайган. Эшиги майхўр оташпарастининг дарахтидан, меҳроби бузук тарсо⁹³ қизининг қошига ўхшайди. Шайх шу меҳроб орасида тоат қиларкан, шайтон нима деса ўшанинг гапига киради. Тагин қанча одамлар унга мурид. Лекин улар ҳаммаси унга лойиқ, мос муридлар.

Шайх қаддини «нун» ҳарфи каби эгиб, бир бурчакда Зуннун⁹⁴ сингари ўлтиради. Тўғри йўлни тутмоқчи бўлганларга илмдан сўзлаб, буниси рост, униси билағон, деб гап сотади. Бехуда гапларни кўпайтириб, художўй одамларни мурид қилмоқчи бўлади. Уларнинг бирини хилватнишин бўлишга зўрлайди; бошқа хировини эса куч билан узлатга чекинтиради. Яна бирини нафсини тийган одам деб атайди. Бошқа бирови бўлган-бўлмаган тушлар таъбирини айтиб лақиллатади. Биров унга ёлғон бир тушни сўзлаб берса, бу унга қанча ёлғон таъбирларни қўшади. Хилватда у ўзини одамларга энг яқин дўст деб, ўзини Хизрга ҳамдам бўлган деб кўрсатади. Маҳкам қилиб наша туғиб кўйган латта нашанинг ранги уриб, яшил бўлиб кетган. Унинг отини шайх «Хизр пайғамбар» («Яшил пайғамбар») деб атайди, бемаъни хаёлларини эса башорат туши қилиб кўрсатади.

Бундай хилват унинг аҳлигагина хос бўлмай, бундай «хизр»(наша) шайхнинг ҳам ажралмас дўсти. Нашани чекиб олиб, у ўзини мартабада энг юқори ўринда деб билади; осмон ҳам, унга қолса, унинг учун энг паст жой. Хаёлида у кўтарилмаган даража қолмайди, унча-мунча каромат кўрсатганини писанд ҳам этмайди. Ногоҳ унинг қулоғига найнинг бир куйи эшитилса, ўзини Илоҳий май ичган одамдек маст қилиб кўрсатади. Ташқаридан келган нағма оҳанги жуда ёқимли бўлса, ўрнидан сакраб туриб, ўзи ҳам кўшилиб, ашула айта бошлайди. Оёқлари билан ерни депсиб, филдек бўкириб, нафс чангаги олдида хору зор бўлади. Унга эргашган «художўйлар» ҳам шу хилда ҳаракат қилиб, унинг атрофида доира бўлиб айланиб, бемаъни хаёллар билан ўзларини сўфийлик кайфиятига соладилар; шайх атрофида фонус атрофида айлангандек айланадилар. Жазаваси тутганда муридларининг ҳар бири пиридан қолишмайди: бемазалиқда ҳаммаси бирдек. Бехуда сўзларни сўзлашда бири чирилдоққа⁹⁵ ўхшаса, кўп айланишда бошқа бири пирилдоққа ўхшайди. Бири ўзини йўқотиб, тилсиз қолса, бошқа бирови нола қила бериб, холсиз йиқилади. Буниси унисини кўз қири билан кузатиб турса, униси

⁹² Бунда шоир ўғрини эчки воситаси билан аниқлаш одатига ишора қилмоқда. Бу одат бўйича, ўғрилиқда шубҳа остига олинган одамлар давра бўлиб ўлтирган, ўртада юрган эчки кимни искаса, ўша ўғри ҳисобланган.

⁹³ Тарсо - христиан динига мансуб одам.

⁹⁴ Зуннун - тасаввуфнинг катта олимларидан бири. Тўла исми - Зуннун Абулфазл Савбон бинни Иброҳим.

⁹⁵ Ҳашарот.

шуниси ҳам камоли ўзини йўқотишга қиёс этади. Мунофиқлик ўтидан ҳар бири дўзахга ўхшайди, лекин асл табиатлари совуғлиғидан эса яхга. Ҳар бири ўзини шунча кўп уринтирадики, натижада йиқилса, тура олмайдиган холга келади.

Уларнинг ҳаммасининг мақсади - катта амалдорлар шайхнинг ва хонақоҳнинг бу аҳволини кўрса, шайхнинг пирларга хос намозхонлигини, унинг муридларининг ҳам зикрини, ўз вазифасига амал қилишини билиб, уларнинг фақирлик ва қаноат орқали бу мартабага эришиб, Худо ишқи ва мутасаввиғлик ҳолатидан баҳраманд бўлганларини кузатса. Шундан кейин уларнинг ҳаммасини авлиё деб ҳисоблаб, уларнинг сўфийлик холига кириб, ўзидан кетишларини ҳам чин деб ўйлаб, шайх олдида ялиниб-ёлбориб, камчиликларининг чорасини кўрсалар. Иш охир шунга борсаки, мамлакат подшоси ва лашкарбошиси ҳам хабар топиб, кўп дуолар қилиб, илтимос билан унга мурид бўлса, мартабасини доим кўтариб турса. Унга ҳадялар, тухфалар тортса, мол ҳам берса, ғаллакор ер, кент⁹⁶ ва суюрғол⁹⁷ бағишласа. Шундай нарсалар билан баҳраманд бўлса, шундагина уларнинг нафси ором, шодлик топади.

Ё Худо, бу қандай пасткаш нафс ўзи?! Бу нафс эмас, ўзи учун ҳам катта азоб-ку! Кун ўтказиш учун шунча найранг! Мансаб учун шунча ёлғонбозлик!

Шундай экан, бу тоифа одамлари ёмонларнинг ёмонидир; дунёда улардан ўтадиган ёмонни топиш қийин. Уларнинг ташқариси яхши, лекин ичлари фасод билан тўла; уларнинг таши жойнамозу ичида одам ёзиладиган жой. Улар нафс олдида руҳни қулга айлантирганлар, тоза ипакни эса дажжолнинг устига ёпганлар. Уларнинг ичида дев билан шайтон қайнайди, тани эса малойиклардан тўкилган пат билан пардаланган. Кўйлагидан мушку анбар ҳиди келади, ичида эса юзта ит ўлиб бадбўйлик билан тўлган. Усти олтинланган сохта пуллар бўлса ҳам, ўтга солиб, булғончдан олтинни айириб олиш мумкин. Лекин бу булғончларга дўзах ҳам ҳайф, чунки бу ярамас тўда одамларига ўтти хаво раво кўриб бўлмайди. Ҳамма одам одатда ўтдан азоб кўрган бўлса, булардан ўт азоб тортади.

Мана, қара, одам билан одам орасида қанча тафовут бор: буниси Тангри деб бутни танлаган, униси қиблани. Биронтаси «жаннат» сўзини оғзига ҳам олмайди, шунинг учун уларнинг биронтаси куйишга ҳам нолайиқ.

Эй, кўнгул, шундай одамларга жаҳонлар фидо бўлсинки, уларга жаҳонлар эмас, жонлар ҳам фидо бўлсинки, бундай одамлар икки дунёни ҳам тарк қилиб, икки жаҳоннигина эмас, жонини ҳам тарк этиб, фириб дафтарини елга учуриб, номус хирқасини ўтга ёқиб, масжиду майхонани ҳам ёқтирмай, майхонага ҳам, Каъбага ҳам боқмасдан, элнинг яхши-ёмонига енг силкиб, одамларнинг бору йўғини бирдек кўриб, жонни ҳам, жаҳонни ҳам тупроқча кўриб, бутун борлиқ ва у жойлашган маконни хашакча билиб, дунёдаги ҳамма нарсаларни ўткинчи ҳисоблаб, ўзини эса шу йўқлик ўти ичидаги кул деб, бу хаёллар билан ўзини тамом куйдириб, шу кул билан тозаланган оина унинг юзини ёритади! Бундай кўзгуда бегона ҳеч нарса йўқ, унда мақсад юзигина жилва қилади. Янада тўғрироғи, бу юксак хаёллар, хаёллар эмас, зарралар унга ҳар биттаси бошидан-оёқ бир кўзгу бўлиб, уни мақсад маъшуқаси (Худо) га рўпара қилади. Ҳар тарафда кўзгу ва жононлар кўринади; кўз ёмон деган нарсага тушмайди. У қаёққа боқмасин, Худони кўради; буларни яратганни эса мутлақ яратувчи деб танийди. Тўғри йўл билан улар водийларни кесиб ўтадилар. Йўлдан тойганларга улар ҳақиқий йўлбошчидир. Кимки хижрон зулматида қолган бўлса ёки умидсизлик водийсида адашиб юрган бўлса, ундай одамларга у Хизрдек қўлини узатади, мақсад манзилига етиш учун унга йўл кўрсатади. Огоҳлик рашки монъелик қилмаса, улар Хизрга ҳам ҳамроҳлик қилишлари мумкин. Зулмат улар ёққан ўтнинг бир оҳ дегандаги тутуни, Хизр эса уларнинг ҳар қадамида учрайдиган яшил гиёҳ⁹⁸. Уларнинг

⁹⁶ Катта қишлоқ.

⁹⁷ Подшоҳ томонидан бир умрга бериладиган ер-сув.

⁹⁸ «Хизр» билан «ахзар» арабча бир ўзакдан олинган бўлиб, «яшил», «кўк» маъноларини билдиради. Шоир бу ерда сўз ўйинига йўл қўйган.

кўздан томган бир қатра ёш Хизрга юзта ҳаёт суви чашмаси бўлади. (Қадамларидан кўтарилган) чанглари кўзга тўтиё, уларнинг амри билан оддий мис кимиёга айланади. Адолатсиз осмон билан унинг юлдузлари уларнинг қахрлари ўтидан чиққан тутун ва учқунлардир. Бир кунда қанчадан-қанча манзилларни босиб ўтувчи куёш билан ой уларнинг марҳамат гулшанидаги икки япроқдир.

Улар қаёққа улуғ сафарга чиқмасин, юзларидаги ҳар қатра тер чуқур бир денгиздир. Улар қаерники мақтаб тўхтар эканлар, уларнинг мақтовларидаги ҳар бир ҳарф тоғча маънога эга. Шахсан уларнинг ўзлари бир парча ер устида яшаб турган холда, фалак гулшанида сайр қиладилар. Шариат иқлимида йўллари ёруғ бўлиб, унинг чизиғи ҳар қандай мавҳумликдан тоза. Сайрда улар шундай майдонда юрадилар, шундай майдонда жавлон қиладилар. Уларнинг ҳар бири жони борица тоат қилади, имкони борисна жонларини қийнайдилар. Ҳар ишда пайғамбар (Муҳаммад) одатига амал қиладилар. Унга жон-дилларидан миннатдорлик изҳор этадилар. Кетма-кет қанча ишларни бажаришмасин, ҳеч нарса кўрмагандай, ҳеч иш қилмагандайлар. Бир томондан олдиларига келиши мумкин қаттиқчиликларни жиддий тушунишга ҳаракат қилсалар, иккинчи томондан доим ўз ожизликларини тан олиб, тавба қилиб (Худодан) узр сўрайдилар. Негаки нима юз берса бу унинг амридир, шунда жаннат умиди қолиб, дўзах ха вфи кетади. Қийин вақтда ким бошқа ерни эсласа, демак, бундай одамга севги ҳақида сўзлаш нораводир.

Эй, бу севги гавҳарига жой қидирган одам, билки, бунинг асл жойи кондир.

XXIX

Аллоҳнинг яқини Ҳожа Абдуллоҳи Ансорий сўзи шундайким, эгаси тариқатнинг охиридан хабар бердим, у ўз тариқати тугаганидан хабар берган бўлади

У кишини Ҳирот аҳли, Ҳирот аҳлигина эмас, балки бутун коинот уни қибла (Каъба) деб ҳисобларди. У имони комилларнинг йўл бошловчи хулқ-атворлиси бўлиб, ланинг исми Абдуллоҳи Ансорий эди. У: «Менинг ишим тоат қилиш ва Тангрининг буйруқларига бўйсунушдан иборат! - дер эди. - Менинг мақсадим (одамларни) дўзах ўти билан кўрқитиш ҳам эмас, (тоатлар) эвазига жаннат ваъда қилиш ҳам. Кимки кўрққани учун Худога ибодат қилар экан, у нафси тилаган нарсадан халос бўлиш йўлини қидириб иш тутган бўлади. Кимки умид билан бечораҳол яшар экан, унинг тилаги жаннатда осудаликка эришишдир.

(Унда) уни ҳам, муни ҳам ҳақиқатдан узоқ, деб бил. Иккаласига пул топиш учун мардикорлик қилиш, деб қара. Менинг ишим доим сиғинишдан иборат бўлди. Мен кўрқиш ва умидворлик - иккаласини ўзим учун ҳаром деб билар эдим. Бандалик амрларини бажариш билан (аҳволимни) яхши деб билиб, туну кун ишларим шундай экан, бунинг учун мен узрлиман.

Тоат-ибодатим бунинг учун лойиқ даражада бўлмаслиги мумкин, лекин бир соатим бусиз ҳам бўлмасин!

(Аллоҳ) қил дедими, менинг одатим қилишдан иборатдир. Буни у қабул қиладими ёки рад этадими, бу билан ишим йўқ. Жаннат зоҳидга, дўзах енгилтакларга бўлақолсин! Ёр орзуси бўлса, Навоийга шунинг ўзи етарлидир.

Соқий, у жаннат сувини тўхтовсиз тутки, долзах ўти ҳам у ерда хозир! Ёр юзини эслаб шод бўлай! Дўзах билан жаннат ташвишидан эса озод бўла қолай!

XXX БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

Карам - хайру эҳсон васфидаким, тескариси дирам марғи⁹⁹ дир, балки раҳмат дарахтининг барғидир; бахиллик сахийлик юрагидан узоқ бир нарса бўлиб, инсон учун чексиз балодир; сахийлик кўрсатмаслик мурувватдан беҳад холи бўлишлиқдир, ҳар томондан қараганда чексиз офат бўлган исрофни рад этиши ва кўп ҳарфли «лоф»ни билдирувчи итлофни¹⁰⁰ хажв қилиши

Эй эгнига хайру карам кийимини ёпинган киши, сенинг қўлингда пулнинг қиймати йўқ. Олтин-кумуш сочиш учун очилган панжанг Шарқдан қараганда ҳам, Ғарбдан қараганда ҳам худди қуёшга ўхшайди. Пул билан қўлинг ўртасида адоват бўлиб, пулнинг умри қиска, қўлинг эса саховат орқасида барҳаёт. Кафтинг олтинларни чакмоқдай сочганда, чакмоқ ҳам ҳаёдан терга ғарқ бўлади. Бошингга кийганинг эҳсон ва саховат тождир, тожнинг устидаги эса хайру карам гавҳаридир. Сахийликдан зотнинг гавҳари шунча шараф топдики, етти осмондаги энг қимматбаҳо тошлар унга садаф бўлди. Натижада сенинг жамиятдаги қадринг осмон кўкининг қадридай юксаклашди, сочган дурру гавҳарларинг юлдузларга тенглашди. Бошингда бахт юлдузи порлаб, «фарқ» сўзи¹⁰¹ бошида ёзилган «ф» ҳарфи устидаги нуқтадек жилва қилиб турибди. Шарофатли бошинг устида карам байроғи «бош сўзидаги¹⁰² алиф ҳарфидек байроқдир». Икки қўлинг сахий Қулзум ва сахий Уммон¹⁰³нинг ўзи; иккиси ҳам имкони борича сахийлик қилади. Кафтларингнинг одати бировга бир нарса бериш бўлиб, Ҳотам ҳам, Бармак¹⁰⁴ ҳам унга қулдир.

Сенга Тангри ато қилган бу нарса икки қисм - карам ва сахийликка бўлинади. Танангдаги ҳар бир тук бир тил бўлиб, Худога шукр ва миннатдорчилик билдирганда ҳам ҳаммасини айта олмайди. Эҳсон ва саховат кўрсатиш вақтида бахиллик қилма, Худога шукр билдириш чоғида ҳам танги бўл. Бахиллик инсонда бор сифатларнинг энг пасти, лекин саховат жавҳари эса энг нафиси. Сахийлик пнга одат бўлиб, бошинг шу сахийлик дури билан порлаб туради. Шунинг учун бу мўл-кўл дурни хор қилма, уни бахиллик билан алмаштирма.

Лекин сахийлик қандай мақтовга лойиқ шарафли хусусият бўлмасин, уни орттириб юборсанг, бу - исрофга айланади. Ақл инсонга хос сифатларни таърифлаб келиб, исрофгарчиликни бахиллик билан тенг деб қарайди. Кўнгулни жуда ҳам кенг тутиб, нега энди дурни эшакмунчок билан баробар қилиб юбориш керак? Эҳсон ва карамнинг ўз қоидалари бор; ҳар хил шароитга мос шакллари ҳам бор.

Эй одам, Тангри сенга юксак амал насиб эттириб, карам қилишинг учун керакли бойликка эга қилган. Шуни билки, ким сахийлик қилишга ҳақли экан, ким пул улашишга муносиб экан, ном чиқариш учун гавҳарни ховучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул бериш ақлли иш, деб ҳисобланишдан иуда узоа Бундай саховатдан бахиллик яхшироқдир. Бундай ишни ё маст одам қилади, ёки жинни. Маст ва жиннини эса қандай қилиб одам дейиш мумкин?

Кимки кетма-кет қадах кўтарса, у маст бўлади, май ҳам тугайди. Агар дев ёқимли майдан ичиб олса, Сулаймон давлатини сочқи қилиб юборишни истайди. Агар жинниларга олтиндан банд қилиб, уни лаъл ва асл дурлар билан безалса ҳам, ҳаракат қилиб у бандни оёғидан ечади-да, уни Қорун¹⁰⁵ чақирса ҳам, ташлаб қочади. Кумуш товушидан ваҳший ва йиртқич ҳайвонлар ҳам хуркар экан, шунга ҳам сахийлик ёки карам деб от қўямизми? Кучли шамол лола ва

⁹⁹ «Карам» сўзи терс ўқилса «марғ» (ўлим) бўлади.

¹⁰⁰ Итлоф - бойликни барбод этиш, исроф қилиш.

¹⁰¹ «Фарқ» сўзи арабча шаклда ёзилган. Фарқ - «бош», «калла» деган маънони ҳам билдиради.

¹⁰² «Бош» сўзи арабча шаклда ёзилганки, ўртасида «алиф» ҳарфи бор.

¹⁰³ Қулзум ва Уммон - дарё ва денгиз номи.

¹⁰⁴ Ҳотам-Тойи ва Бармак - сахийлик билан ном қозонган кишилар номи.

¹⁰⁵ Қадимда бойлиги билан танилган, бани исроил қабиласига мансуб кишининг номи.

гулларни совураркан, унга ҳам сахий деб от қўя оламизми? Худо «Қуръон»да деди: «Энглари, ичинглари!» Ёнида яна деди: «Лекин исроф қилманглари!» Демак, маълум бўлдики, бу - саховат эмас, сахийлар ҳам буни саховат деб атамайди.

Шундай кишилар ҳам борки, ҳеч исрофга йўл қўймасалар ҳам, бундай одамларни сахий деб бўлмади, бировга эҳсон беришда улар меъёрга эътибор қиладилар-у, лекин эҳсон берилаётган одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтож эканлигига қарамайдилар. Тўқ одамнинг олдида дастурхон ёзадилар, эгни бут одамга эса тўн кийгизадилар. Юзта йилқиси бор одамга от тортиқ қиладилар, юз йиллик бойлиги бор одамга кумуш берадилар. Лаъл чиқадиган Бадахшонга лаъл юборадилар, зиранинг кони бўлган Кирмонга зира келтирадилар, Хизрни¹⁰⁶ учратиб қолсалар, оби ҳаёт тутадилар, Миср шакарчиларига новвот бўлақларини юборадилар. Шамни куни билан ёқиб қўядилар; бу билан қуёш ёруғига қўшимча ёруғ бермоқчи бўладилар. Ҳар кун кечаси ўринсиз мушк сепадилар; бу билан тун сочини яна ҳам қорайтирмоқчи ва хушбўй қилмоқчи бўладилар. Оч, муҳтож юзларча одамлар нон сўраб турадилар, лекин уларга бир бурда ҳам бермайдилар, тўкни қидирадилар. Улар қақраб ётган боғнинг устидан ёғмай ўтиб, ёмғирни тоққа тўккан булутга ўхшайдилар. Майнинг тагидаги лойқасини ичадиган одам унинг бир қултумига жонини бермоқчи, май сотувчи эса идишнинг тагини яна купга¹⁰⁷ ағдаради. Вабога учраганлар ажал қадаҳини ичиб, қирилиб кетмоқда, улар эса ёқут, жавҳарнинг конига ёқут, жавҳар бекитиш билан овора. Бу иккаласи ҳам саховатнинг бир туридир; уларнинг ўртасида кичкинагина тафовут бор.

Ғоят тамаъгир кишиларни ҳам сахийликка муҳтож деб ҳисоблама. Улар халқнинг нарса ва ашёларига кўз олайтириб, нимани кўрса, ўшани тамаъ қила беради. Улар хоҳ зулм, хоҳ зўрлик, хоҳ бир баҳона йўли билан, хоҳ ваъда, хоҳ тилхат, хоҳ ёлғон далил билан, нима қилиб бўлса ҳам, асосий мақсади одамлардан нарса олиш, шу сочгани ҳам ташландиқ нарсалар, олгани ҳам; олиши ҳам ёлғондакам, бериши ҳам. У йиллар давомида қийналиб чуқур қазийди; шу тупроғни солиш учун яна бир чуқур қазийди. Бировга бир нарса бериш учун бошқадан бир нарсани тортиб олади. Бу ҳам олдинги айтиб ўтилган икки нарсага ўхшаш бир касаллик. Чунки тортиб олиши зиёндан бошқа нарса эмас; қизиғи шуки, бериши ҳам фойдасиздир.

Биров ўзи сўрамагунча унга ҳеч нарса бермайдиган одамлар ҳам бор. Бундай одамларни ҳам сахий деб бўлмади. У одам ўша нарсага қанча муҳтож боимасин, ўзи сўрамагунча унга бир чақа ҳам бермайди.

Эй биродар, кимни сахий деб чақаришса, билки, бундай одам сахий бўлиб ахий¹⁰⁸ қаторига қўшилиб қолмайди. Қара, кўзбўямачи авраш билан илоннинг кучини кетказиб, оғздан заҳарини ола билади. Кимки тилини метин қилиб чўзиб, ўт ёкса, харсанг тошдан олмос ва ёқут олиши мумкин. Шам тилини чиқариб, ёна бошлаши билан тун мамлақати устига ўз байроғини тиккан бўлади. Ўтнинг тили нималиги ҳаммага маълум; темир, тош ҳам унинг нафасидан мумдек эрийди. Тонг ўзини мақтаб қанча гапирмасин, барибир, у қуёшнинг олтин нурларидан кўзини ёритади.

Эй хушёр одам, сен шундай одамни сахий деб билки, бахт-давлат унинг бошини юқори кўтариб, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам бировдан молу амал тамаъ қилмаса. Бундай одам Худо нима берса қаноат этади, нимани буюрса, бўйсунди. У қандай мулоҳаза юритмасин, қўлида бор нарса билан қўли қисқа одамни хурсанд қилади. Денгизнинг олдида турса ҳам, ундан бир томчи сув сўрамайди; бировнинг ярасини кўрса, малҳамни аямайди. Муҳтож одам бир нарса сўраса, қўлидан келганича унга хайр беради. У сўрамаса ҳам, унинг аҳволини тушуниб, эҳтиёжини ва камбағаллигини эътиборга олади. Ҳожатмандлар унинг бошига тиғ урган бўлсалар ҳам, у қўлида бор нарсасини улардан аямайди. Чунки у ўз тиғини конга урган,

¹⁰⁶ Хизр - оби ҳаёт сувини тошган пайғамбар.

¹⁰⁷ Куп - куб, май сақланадиган қатта сопол идиш, хум.

¹⁰⁸ Ахий - сахий, яхши одам, биродар. Матндан англашилишича, ўрта асрларда ахий жамиятлари ҳам бўлган.

кон унга ўз гавҳарини бағишлаган метинга ўхшайди. Бош яланг бўладими, бошида тож бўладими, барибир, эҳтиёжи бор одамга хайр қилаверади. Карам аҳллари юз мингми ҳам, бир сўмни ҳам хайр-эҳсон йўлида ўз жойига сарфланган бўлса, бир хил баҳолайдилар. Худо йўлида қўлида қанча мол тўпланган бўлса, бировнинг ёмон аҳволга тушганини билса, унга ҳамма фойда ва сармоясини сарф қилади, шундай қилиб, унинг муродини ҳосил этади. У ўзининг хайр-эҳсонигагина эмас, яхшилиги юзидан билдирилган миннатдорчиликка ҳам жонини беради. Хайр-эҳсон эл-халққа аввало бош сабабчи - Худодан келишидек бир нозик ҳикматни у хатосиз тушунади. Бу карам, хайр-эҳсон унга одат эмас экан, ўша оралик ерда сабабдан ўзга эмас.

Эй саховат кўчасида тентираётган одам, сен олтини телба ва маст одамдек сочмоқдасан. Олтин-кумушни энди гулдек совурма, ғунчадек уни ўраб, тугиб ҳам қўйма. Бу саҳифаларда қандай одатлар ҳақида гапирилган бўлса, барчаси саховат аҳлларига тушунарлидир. Пул солинган халтачани ғунча каби тугиб қўйма; нимани бугун туккан бўлсанг, эртага эрталаб барибир сочасан-ку! Бахиллик қилиб садаф дурни ютган бўлгани учун, дурни олишда унинг кўксини тешишади. Қуёш олтинини беркитгани учун жаҳон осмоннинг юзини кечаси қора қилди. Қуёш гўзали юлдуз кумушларини яширгани учун қара, осмон уни, боши билан ерга кўмди. Куз келиб, қўли билан олтин варақларини сочгани учун, қара, ҳар бир япроғ қуёш рангида.

Эй яширин ҳазина устида аждаҳо бўлиб ётган одам, тушунгинки, бу бойлигинг қонинг баҳосидадир. Сени ўлдириш учун фалак Баҳроми ногаҳон тиғ тортиб, бу маҳфий бойликни олади. У сени қийнаб, зулм билан қонингни оқизиб, у бойликнинг ичига ҳаракат қилувчи лаъл - қонингни қуяди. Сенинг қонли душманинг қотил фалакнинг ўзи бўлади; шу бойлик устида вайрон бўласан.

Демак, ўз қонинг билан қўлингни ювмоқчимисан? Нима, ўз жонингга ўзинг қасд қилмоқчимисан? Бошқа конлардаги бойликларми орзу қилиб, нақд жонинг гавҳаридан ажрамочқисан. Шу жонинг йўлида ҳазина эшигини оч, бор бойликни олиб, жой-жойига соч. Анбарга тўкилган ҳар бир дон чириб кетишдан юз хавфда. Еҳсон экинзорига сочишни одат қил; шунда биттасининг ўрнига Тангри етти юзтасини беради. Бу одамларга улашиб бераётганинг экин бўлмаса ҳам, арпа, буғдой сочдингми, албатта, ҳосил ўрасан. Бугун нима эксанг ҳам яхши, маъқул. Эртага у, албатта, ҳосил беради. Бу ерда экилган экинлар ўртасида фарқ бор. Уларнинг ичида энг яхшиси хайру саховатдур. Тамаъни тарк қилсанг - сахийлик шудир. Хайру эҳсон йўлида сарф-харажат қилки, ҳақиқий ҳадя шудир. Бериш учун олиш ишидан йироқ бўл, бераман деб олмай қўя қолганинг яхшироқдир.

XXXI

Ҳотами Тойи ҳикоясиким, у ҳиммат ва саховат кишиларига пешво эди; унинг меҳмондорчилигига таъзим билан бош урмаган бир гадонинг ҳимматини кўриб, Ҳотами Тойининг у гадога тан бергани

Ҳотами Тойига бир кўнгли очик одам деди:

- Эй, ҳимматда эркин табиат киши, сахийлик кафтингга одат бўлганидан буён ўзингга ўхшаган кишини ҳеч кўрдингми?

У деди:

- Бир кун мен ҳамма учун йиғин қилдим. Унга ўша чўлдаги одамларнинг ҳаммасини қақирдим. Пишириш учун юзта туя қурбон қилинди; сўйилган қўй-қўзиларнинг нам сон-саноғи йўқ эди. Базм бўлиб турган вақтда бирпас ҳаво олгим келиб, дашт томонга чиқдим. Айланиб юриб, меҳнатда эзилган бир қари чолни кўрдим. У орқасига бир кучоқ тикон-ўтин ортган эди.

Гавдасини у юк эгиб, вужуд уйига ҳассададан устун тиркаган эди. Ҳар қадам ташлаганда, бирпас тўхтаб, ҳар дам олганда маълум бир фурсат ўтарди. У чекаётган азоб ўти кўнглимни ёндириб, раҳм-шафқат билан унга шундай хитоб қилдим:

- Эй қаддини машаққат юки буккан, танасида ғам тиканлари ўрнашган одам! Даштда юриб хабаринг бўлмадимми? Нега Ҳотамнинг уйига бормадинг. У ҳаммани ўзининг уйига чакириб, яхши-ю ёмонни бугун меҳмон қилиноқда-ку. Ўтинни ташла, иззат гулшанига бор, машаққат чекиб ўлтирмай, тур, чакирикка бор!

У менинг унинг аҳволидан изтироб чекканимни тушуниб, бош кўтариб кулди-ю, шундай жавоб берди:

- Эй, оёғини очкўзлик банд этган, бўйнига ғараз ва қизғончиқлик сиртмоқ бойлаган, эй ғайрат водисида қадам босмаган, ҳиммат қалъасига байроқ тикмаган одам, сен ҳам бу тикан ташиш азобини тортиб кўр. Ҳотами Тойи миннатини эса торта берма. Қийналиб, машаққат билан бир танга топиш биров берган хазинадан яхшироқдир.

Унинг сўзлари шундай ўринли эдики, шунинг учун ҳам унинг ҳиммати меникидан ортик эди.

Эй Навоий, агар сенда ҳиммат бўлса, Ҳотами Тойи ҳам сенга кулдир.

Эй соқий, карам изҳор қилиб, бир қадах тут, хайру эҳсон нималигини Ҳотамга кўрсатиб қўй. Бизда май сотиб олиш учун пул кам; бизда етишмовчилик экан, сендан карам бўлсин.

XXXII ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

Адаблилик одати тўғрисидаким, кичикларга бахтиёрлик сабаби, улуғларга эса юксак мартабалилик боисидир; тавозуъ васфидаким, «дол»дек қаддини ҳам қилган қадамини бахтнинг бошига қўяди ва ҳаё нури ҳақидаким, бирон киши бунинг ичига кирса раҳмат ёмғирлари билан сероб бўлади

Эй талаб уйдан жой олган, қаддини хизмат юки паст қилган одам! Эл йўлида дард чекиб, гардга айландинг, ўша гард билан кибр кўзини кўр қилдинг. Сен қийинчилик тортиб, кўз ёшларингни ҳар томонга сочиб, у билан нафсу ҳаво ўтларини ўчирдинг. Садоқат йўлида оху надомат чекиб, ёлғон юзини оҳинг ўтидан чиққан тутунлар билан қора қилдинг. Садоқатда ҳар иссиқ нафас олишинг билан айёрлик ва риёкорлик хирмонини куйдирдинг. Сен ўзинг учун бирон фойдани кўзламайсан; доим сафар камарини боғлаб, хизматдасан. Ўзингда кучли ғайрат шамолини бунёд этиб, ҳирсу тамаъ асбоб-анжомларини барбод қилганинг қилган. Сен шундай йўлдан танлаб, энг асосий тилагинг кўчасига кирдинг.

Лекин бу йўлни босиб ўтишнинг талаб этадиган бир шарти, билки, тавозуъ билан адабга эга бўлишдир. Қачонки янги чиққан ой тавозуъ сақлаб, қаддини ҳам қилди, у кун сайин камол топа бошлади. Ёй тавозуъ сифатига эга бўлгани учун қадри ошиб, «Қуръон» устидан жой олди. Осмон ҳам тавозуъга риоя қилиб эгилгани учун бутун олам унинг амрига бўйсунди. Ёйга ўхшаш қошларга ҳам шарафлар бўлсинки, одамлар унинг учун жонларини қурбон қилдилар. Амалдан, ўз насабидан кишилар шараф топмаган. Лекин ҳақиқий шараф ҳаё ва адабдан келди. Ёмғирнинг ҳам манбаи ҳаёдир; унинг бир қатраси тупроғни кимиё қилади. Адабсиз кишилар ҳеч қачон эътибор қозонмайдилар. Доим баланд осмон (тақдир) бундай одамларни пастлатиб юради.

Адабсизликнинг бири кулгидир. Кулги адабсизликнинг белгисидир. Каклик қаҳқаҳа солиб кулгани учун бу кулги туфайли унинг бошига бало келади (яъни овчилар овозидан билиб, овлаб олади). Ғунча кулиб, очилиб кетгандан кейин ўз-ўзидан сочилиб ҳам кетади. Чақмоқниё ўз

кулгиси тоғнинг ичига кулатади, ҳатто ерга пастлатиб, тупроққа киритиб юборади. Тонг ҳам шунақа одатни яхши кўради. Шунинг учун қуёш ўти унинг дурларини исирикқа айлантиради.

Кулги ўз меъеридан ошиб кетдими, бундан йиғлаган анча яхшироқдир. Шам ҳар кеча йиғлагани учун тобора равшан ёнади; ғунчани эса кулгани учун шамол учуриб кетади. Булут йиғиаб, кўз ёши тўкиши билан дур сочувчи бўлди; чакмоқ эса кула-кула пастлашди, ерга

кирди. Маст ҳам йиғлаб-йиғлаб, ўзини билмай қолди, лекин кечирим сўраб йиғлагани гуноҳдан пок этди. Адабли одам қухш учун оғиз очмайди, лекин ҳаё булути томчисиз эмас. Қахқаха билан хазил бир-бирига дўст; иккиси ҳам қурбақанинг товуши ва юришига ўхшаш кулгили нарсалардир. Кимки ҳинду (масхарабози) бўлиб, кулдириш учун хазил қилса, аввало ўшанинг юзига қора суртиш керак. Кўзбўямачининг сўзлаган сўзлари ёлғон бўлгани учун, қара, ўз тилини ўзи кесмоқда¹⁰⁹. Энгагига ёлғондакам соқол боғлаб, биров одамларни кулдирад экан, бунда соқол туфайли одамлар унинг ўзининг устидан кулади. Ўзининг кўркини орттириб кўрсатиш учун маймун бошига бўрк қўйиб олар экан, одамлар унинг тепасига кулиш учун келаркан, улар фақат унинг бошигагина кулмайдилар, унинг ўзидан ҳам куладилар. Одамларни кулдириб тирикчилик ўтказишга ўрганган масхарабоз улардан бир пул олгунча икки шапалок ейди. Бойкушнинг қиёфаси масхарабозникига ўхшайди, шунинг учун барча қушлар уни талагани талаган. Лўли хазил қилиб қўлини ерга тираб, оёғини осмонга қилиб турганда, у бошини ерга қилиб, ўзини ўзи шарманда қилган бўлади.

Бу хил пастликлар бири биридан қизиқ бўлиб, ҳаё ва адаб йўли билан даф бўлади. Қуёш байроғи жилва сочиб, кеча қоронғилиги ер остига киргач, масхарабоз маст холда бақирган, чақирган; ақлли одамлар эса гапни шошмасдан гапиради. Тулкии ва ит (ҳар хил қилиқлари билан одамларга) кулги эшигини очади; у одамлар шерни кўрса, уйдан қочади.

Бу айтганларимизнинг оти тавозуъдир, тавозуънинг сифати эса адабдир. Ақл унинг ҳақида мақтовдан бошқа сўз айтмайди, лекин у ҳаммада бир хил мавжуд эмас. Тавозуъни ҳар кишининг аҳволига лойиқ кўрсатиш керак; кўрсатган тавозуънинг унинг аҳволининг кўринишига мувофиқ бўлсин. Кулга бек ортиқча тавозуъ кўрсатса, ўзига азоб-уқубат ипларини орттирган бўлади. Гадонинг олдида сажда қилиш марҳамат эмас, унга бир танга берсанг, бу унга нисбатан марҳамат кўрсатишдир. Ўриндан туриб, болага жой бериш ҳам адабдан эмас; кексалар бу ишни адаб ҳисоблашмайди. Бундай аҳволда у мутақаббир ҳисобланиб, сен енгилтаклик қилган бўласан. Айт, бу икки ишни одамлар нега қилиши керак?

Гарчи адаблилик шартларини сақлаш жуда зарур бўлса ҳам, аммо буни ҳар бир одамнинг даражасига қараб бажариш керак. Бир киши сендан мартабада паст бўлса, уни сен ўзингга тобеъ холда кўрсанг, гарчи у ўзи сенга тобеъ, боғлиқ бўлса ҳам, кўнглунг унинг қайғуларига шерик бўлсин. Фарз ва суннат қоидалари шундай маъқулки, уларни ҳаммага ўргатиш мажбурийдир. Сенга тобеъ кишилардан бири бунга хилоф иш қилса, уиархи текшириб туриш сен учун фарздир. Қиёмат куни сени чақирганларида, нима савол бўлса, сен жавоб берасан. Уларга ғамхўрлик қилиш сенинг бўйнингдадир; тирикчилик ёзуқлари ҳам сенинг қўйнингда. Барчасига дўстлик қилиш сенга вожибдир. Яхши-ёмон ишидан хабардор бўлиб туриш ҳам.

Тавозуъ сифатига эга бўлиш умиди билан у дунё хавфидан кўрқиб, шул қўл остингдаги жамоатга шунча таъзим қилдинг. Агар болаларинг ва хотининг бўлса, уларга ҳам шу ишни қилишинг керак. Ёш болага нисбатан энг зарур иш, билки, уни кичкиналигидан парвариш қилишдир. Қатрани садаф тарбия қилгани учун одамларнинг бошига чиқиб шараф топди.

Тарбиянинг бири болага яхши от қўйиш бўлиб, уни оти билан чақирганларида у уяладиган бўлмаслиги керак. Исмда тафовутлар кўп пайдо бўлади; бирининг исми Ҳусайн бўлса, бошқа бириники Язид¹¹⁰. Тарбиянинг яна бири унга илму адаб ўргатиш учун муаллим чақиришдир. Ит

¹⁰⁹ 1 Бунда халқ қизиқчиларининг кўзбўямачилик томошаларидан бирига ишора.

¹¹⁰ Ҳусайн - яхши от тимсоли; Язид - ёмон от тимсоли. Бунда Алининг ўғли Ҳусайн ва шу Ҳусайнни ўлдирган Язидга ишора бор.

етук таълим олгани сабабли у тишлаб келган ов халол ҳисобланади. Ювган билан тоза бўлмайдиган ит олим бўлган экан, ўғинг билимсизлигича қолиб кетса, ажаб камчилик бўлади. Унга сенинг шафқат қилишинг фойдалидир, лекин бунинг ортиқчаси зарар. Воқеъ бўладиган балолардан уни ўз меҳринг билан асрашинг боланг олдида сендаги тавозуъни билдиради.

Хотининг уйда ўлтирадиган бўлгач, шариат йўли билан уни ҳурмат қил. Нафақа билан ўзингни ундан аяма; жонингни ҳам ортиқ даражада қийнаб юборма. Киядиган кийимини ҳам ортиқ даражада ранг-баранг қилиб юборма. Кийса ҳам ҳужрада, вақти билан кийсун. Ўз холича бир ёққа отланганини билсанг - сен ҳақиқий эр бўлсанг - унинг отини атама! Дўстлар олдига ҳам юборма, душманлар олдига ҳам. Ясангириб кў чага ҳам чиқарма, бозорга ҳам. У уйдан чиқиб кетиб, яна қўйнингга кирадиган бўлса, сен таажжубланадиган бир ишни бўйнингга олган бўласан.

Упа-елик суртиб, юзини қизартирдими, у, билсанг юз қаролик фикрига берилган бўлади. У сочбоғини ешиб, сочини ўра бошлар экан, бу - нафс ва ҳавойилик унинг бўйнига ўз тузоғини солганидир. У ўсма қўйишга берилдими, бу унинг фитна билан ўралишганидир.

Мунча қабоҳатни кўриб туриб, унинг отга минишига ижозат берсанг - ғайрат ва эркаклик, рашк ва ор-номус шуми? Ўша куни у кетса, уни ўз холига қўй, унга зўрлик қилма - уйдан чиқиб кетдими - ватани гўр бўлмайдими!

У шариатдан чекиниб нима қилмасин, уни (яна) қабул қилишинг одобдан эмас.

Тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш; буни бажариш унинг учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам, кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзийди! Икки дунёнг обод бўлишини истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол! Туну кунингга нур бериб турганнинг бирисини ой деб бил, иккинчисини куёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарса ёзма, улар чизган чизиқдан ташқарига бир қадам ҳам босма. Ҳамма хизматни сен адаб билан бажар, «адаб» сўзидаги «дол» каби қоматингни ҳам қил.

Бундан сўнг раҳм инъомини ўзингга қарз деб бил; ўша тоифадаги одамларга раҳм қилишни фарз ҳисобла. Юрган одамлар ичидаги каттадан-кичигигача, ёки ораликдаги ўрта мартабаликка ҳам, кимки катта бўлса, унинг хизматини қилиш керак, кимки кичик бўлса, унга шафқат кўрсатиш керак.

Кимни ўрта ёш деб хаёл қилган бўлсанг, унинг ҳурматини ҳам меъёрида асра. Хизматини қилиб, уни ортиқча улуғлаб ҳам юборма, ёмон муносабатда бўлиб, таҳқир ҳам қилма. Уни ҳурмат қилиб, «ҳамма ишнинг ўртачаси яхши» деган маъноли қоидага амал қилишинг зарур. Унинг иззати меъёрдан кам бўлса ҳам, хаддидан ортиб кетса ҳам яхши эмас.

Ёки сени баланд осмоннинг айланиши (тақдир) шоҳ хизматини бажаришга лойиқ кўриб қолса, гарчи шоҳ томонидан ташкил этилган базмлар ёқимли бўлса ҳам, унга боришдан тортиниш зарур. Ёқимли бўлиб кўринган бу марҳамнинг ичида юқадиган яралари бор, боли ичида қадаладиган найзалари бор. Гул кўринса, ёнида юз тикани бўлади, бир маишат бўлса, орқасидан минг озори бўлади. Телба одамлар ўтнихг ёниш шаклини кўриб гулистон деб ўйлайди. Лекин унинг ичига тушиб кетса, қачон қутулиш имкони бор? Бола илондаги нақшдор чизиқларни кўриб, унга маҳлиё бўлиб қолади, лекин унинг захари одамни ўлдиришини билмайди. Денгизда куёш рангида катта дур кўринса, бу наҳангнинг оғзи бўлиб, ғарқ бўлиш белгисидир. Шоҳга хизмат қилишни шу қонунлардан келиб чиқиб тушун; бунинг маишатидан кўра ғам ва меҳнати ортиқ. Бу хизматдан қанча узоқ турсанг, шунча фойдалидир; агар бу хизматга умуман кирмасанг, бундан ҳам ажойиб ва яхши бўларди.

Йўқлик (фано) хазиначидан ким огоҳ бўлса, унга қаноат мамлакатининг подшоҳлиги насиб бўлади. Агар бундай хизмат сенинг бўйнингга мажбурий тушиб қолса, сенда уни бажармасликка ихтиёр йўқ. Қисқача қилиб айтмай, лўндасини эшит, бунинг қандай бўлишини очиб тушунтирай. Сенга шоҳ хизматини қилиш насиб бўлса, тўртта ишни ўзингга сайлаб ол:

олдиндан ниятингни унинг нияти билан ростла, бошқа ниятларни кўнглингдан чиқар. Яна бири, хизмат қилишнинг вақтини бил, хизмат қил, лекин қилмагандек тур. Яна бири, яхши-ёмон сўз оғзингдан чиқмасин: одамларнинг яхши-ёмонига ҳам қарама (гапини эътиборга олма). Яна бири, бу хизматдан қийналсанг ҳам, азоб чексанг ҳам, адаб шартига кўра, ҳамма яхши-ёмонга чида. Бу хизматдан ташқари турсанг, бунинг аҳволи бошқа; подшога яқинлашсанг, бу яқинликнинг ҳам турлари бор. Бу ишларнинг ҳаммаси сенга муяссар бўлса, сенинг юлдузинг бахт билан ёриган бўлади. Лекин булар ҳаммаси, эй ожиз одам, гапнинг бир қисмидир. Тўласи шуки, агар ногаҳон сен бойлик тўплаш одатидан ор қилиб, фақирлик уйига йўл олсанг, айниқса шундай аҳволга тушганда тавозуь кўрсатишинг шарт. Худонинг нақ рўпарасида унга умид боғлаб тура билиш керак. Агар сенга осмоннинг куч-қудрати насиб бўлса ҳам, ер юзида сен камтарликни танла. Ғам-ғусса юки сени тоғдек эзиб турса ҳам, унинг остида сен тупрокдек тура бер. Бошингга тошлар ёмғирдек ёғилса ҳам, бинафша каби бошингни юқори тутиб тура бер. Тавозуь вақтида вафо қилиш, адаб қоидасига кўра ҳаёли бўлиш керак. Ана шу воситалар билан маъқул бўлиб, асл мақсад томон йўлга тушган бўласан.

XXXIII

Нўширвоннинг ҳаё боғида нарғис кўзидан кўзининг нарғиси уялиб, нарғис кўзлик гулрух ёрини кучоқлашни истамай, ўзини четга олишни истагани

Нўширвон валиаҳдлиги чоғида бир қизнинг ишқи билан нотавон аҳволга тушиб қолди. Кўнгли ғунча сингари тўла қон эди, лекин ғам сирларини пинхон тутарди. Унга висол муяссар бўлгунга қадар чексиз азоб-уқубат ва ташвишларни бошидан кечирди.

Бир кун у чаманзордан хилват жойни танлаб, гулрух ёри билан суҳбат курди. Бахтиёр шахзода ёрини кучмоқчи бўлган эди, гулғузур ҳам бунга рози бўлди. Дилбар ҳамдами томон у қўлини узатганда, бир туп нарғисга шахзоданинг кўзи тушиб қолди. Шунда аҳволи ўзгариб, у қўлини тортиб олди. Суманбар ёри ҳайрон бўлиб, сўради:

- Қўлингизни узатганингиз нимаси-ю, яна тортиб олганингиз нимаси? Адабли шоҳ бунга шундай жавоб берди:

- Шундай бир висол дамида менга монёлик қилган нарса нарғиснинг шахло кўзи бўлди. Ҳаё кўзи билан олижартоблик бу ишда унга куч бермади. Унинг нарғисдек кўзлари ёшга тўлиб, ўрнидан турди-да, бу ишдан воз кечди. Охирида унинг бу соф ниятлилиги, шундай ҳаёчанлигининг хосияти уни бутун оламга шоҳ қилди, адолати эса оламни паноҳига олди.

Айш, эй Навоий, қанча дилкаш бўлса ҳам, лекин адаб билан ҳаё ундан яхшироқдир.

Эй соқий, адаб шартларига ҳозир бўл, олдимда тўққиз бор таъзим билан бода тут, токи мен уни «ўзинг ич!» деб, сенга қарай, бир томчи томдирсанг тўққиз марта, тўқсанг ўттиз марта қўшимча ичказай.

XXXIV

ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ

Қаноат ҳақидаким, «жў»(очлик) сўзидан сўнгги ҳарф «айн»¹¹¹ ажратилса, «жў» (ариқ) қолиб, нажот булоғи, ҳатто ҳаёт чаимаси сари учини қаноти бўлиб хизмат қилади, «тамаъ» сўзи ҳар қандай шаклда ёзилганда ҳам ундаги хорлик захрининг таъмини тотишига олиб боради;

¹¹¹ «Айн» - бу ўринда «олтин» маъносида.

қаноати одамнинг очликдан кўзида қон мавж урса ҳам, иззати бор; тамагир одам олтин тахтдан жой олган бўлса-да, хорликка учрайди

Кимки қаноатни ўзига касб қилган бўлса, билки, қаноат уни бой қилади. Олтин, кумуш билан зебу зийнатларни бойлик деб билма, балки ҳақиқий бойлик қаноат хазинасидир. Қаноат олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қўлга киритиб, шу орқали бойишга ҳаракат қил. Кулбада қаноат қилиб ўлтирган дарвеш тамагир подшоҳдан афзалдир. Чунки тамаъ қилиш гадоиларнинг ишидур. Билки, тамаъ этган киши гадоидир.

Шоҳ тамагирлик қилса, у лукмахўр бўлади; қаноат қилган дарвеш эса подшоҳдир. Бошига тож кийган одам шоҳ бўла бермайди. Ҳеч нарсага эҳтиёж билдирмаган одамни шоҳ деб бил. Қушларнинг ичида анқо шоҳ ҳисобланади. Бунда малум бир маъно бор. Агар фикр билан воқиф бўлишни истасанг, «қонё» ва «анқо» сўзларининг ёзилишида ҳарфлар бир-бирига мувофиқдир¹¹². Худхуд¹¹³ овқатга ўч бўлгани учун гарчи бошида тожи бўлса ҳам элчи бўлиб қолди. Бошига тож кийган ҳинд ўйинчисининг холига боқ, тамаъуни чақа пулга зор қилиб қўйган. Арзимаган бир одамнинг қўлидан озгина пул чиқадиган бўлса, тож деб атаган нарсасини осмонга отади. Шоҳ бошининг шарофати тождан эмас; кимки муҳтож бўлмаса, ўшани шоҳ деб тушун. Муҳтожни ҳам шоҳ деб аташ мумкин бўлса, ҳарф нуқтаи назаридан «муҳтож» сўзида ҳам «тож» бор-ку! Кимнинг тож кийганини кўриб, шоҳ дейдиган бўлсак, у вақтда, шу сабабга кўра, муҳтожни ҳам шоҳ дейишга тўғри келади.

Бошига оддий қалпоқ кийган одамни шоҳ деб билки, у хайр-эҳсон вақтида бутун жаҳонни беришга тайёр. Бир нарсаси бўлмаса ҳам у шукр деб, қаноат қилади; хайр-эҳсон қилиш билан ўз нафсини тияди. Кимнинг қаноатдан хужжати бўлса, уни яхши-ёмон деб ўлтиришнинг хожати йўқ, у бунга муҳтож эмас. Кимки қаноат сари йўл топган бўлса, худди шу тақдир билан ўша шоҳ бўлади.

Бойлик билан ўзингни катта деб билма; қаноат бойлиги билан бошингни кўтариб юр. Бутун бир осмон битта нон¹¹⁴ билан кун кечиради; оининг гардишини эса кўксига тош қилиб бойлаб олган. Шунинг учун

Худо унинг тузилишини нодир қилиб яратди, нима қилай деса, шунга қодир қилди. Ўз ёғи билан қовурилган шам атрофида осмон ҳам фонусдек айланади. Кўз доим шунинг учун равшанки, у меҳроб¹¹⁵ остида туриб, иккита бодом билан озиқланади. Оғизнинг иши овқат ейиш бўлгани сабабли чайнаш учун Худо икки қатор тиш ҳам яратди. Зебу зийнат ва тамаъдан йироқ турган кишининг тинчлиги яхшироқ бўлади.

Билки, дурру гавҳар қулоққа озор беради; қулоқ учун энг яхши дур деб сўзни бил. Исирға олтиндан бўлса, қулоқни оғритади; зарҳал этик эса оёқни оғритади. Яхши гапни қулоқнинг безаги бил; этик кенг бўлса, оёқ осойиш топади. Киши чўлда тиниқ булоқни топиб олса, олтин қадаҳ қидириб ўлтирмасдан, сопол идишда ҳам сув ича беради. Сув сопол идишда яхши туради; оина кул билан тоза бўлади. Кўзгунинг дастаси олтиндан бўлмаса ҳам, унинг юзига нафас тегмаса бўлди. Ташна одам сув билангина хурсанд бўлади; бундай вақтда у олтин қадаҳни хаёлига ҳам келтирмайди. Оотган нонни сувга тўғраб, ивитиб еяётган одамга қуёшнинг гардиши, ҳаёт суви ҳақида ўйлашнинг нима кераги бор?

Чиройли бўлсин, деб ким ошига сабзи ва шолғом ўрнига олтин, кумуш, нўхат ўрнига қимматбаҳо дур, майда лавлаги ўрнига тоза лаъл солган?! Овқатнинг юзида заррин нур сочувчи қуёш, товоқ устида эса нон ўрнига ой қулчаси, нон устидаги кўк ўрнига зумуррад, дастурхон

¹¹² «Қонё» ва «анқо» сўзларининг араб ҳарфлари билан ёзилиши кўзда тутилади. «алиф», «нун» ва «айн» ҳарфлари ҳар икки сўзда ҳам бор.

¹¹³ Худхуд - сассиқпопишак.

¹¹⁴ Қуёш кўзда тутилади.

¹¹⁵ Меҳроб - кош кўзда тутилади; икки бодом - бодомга ўхшаган кўз

устида бодринг ўрнига кўк тош бўлса, Худо ҳақи, кел, ўзинг инсоф билан айт, оч одам бу нарсаларни қандай қилиб ейди?!

Булар орасида ажойиб нарсалар бўлса ҳам, лекин дурлари тишларни синдирадиган офат; чайнаганда тишга озор етиб, ютаман десанг, бўғуз жароҳатланади. Ҳашамат учун қилинган бу ош ейиладиган бўлса, у ош эмас балки бир неча бўлак тошдир. Бу ош ошқозонга юборилар экан, айт-чи, уни ошқозон қандай хазм қилади? Ошқозон майда тошларни эмас, ўзига мувофиқ ошни хазм қилади. Уларни сен ейиш мункин бўлган овқат деб ҳисоблама; улар бошдан-оёқ одамни ўлдирадиган захардир. Кимки бу нарсаларнинг баҳосини санайдиган бўлса, ўзини ўлдириб, хунининг баҳосини бериши керак. Улар хазм бўлган тақдирда ҳам, инсофинг бўлса, боқ, бу қандай хаддан ошиш ва исрофдир.

Кимки Қорун хазинасига эга бўлиб, Жамшид мамлақати, Фаридун¹¹⁶ тожи уники бўлиб, хайр учун бутун бир хазинасининг эшигини очмаса, фойдасиз дурру гавҳар сочмаса, ўринсиз карам кўрсатмаса, битта хайрга юз минглаб дирам бермаса, очга овқат берса, яланғочга тўн, юз сўм сўраганга минг сўм, бир сўм сўраганга ўн сўм берса, қанча бойлиги бўлса шунга қаноат қилса, Тангри олдида ҳам, халқ олдида ҳам унинг айблари доим кечиради.

Шундай одам ҳам борки, ўзининг ҳеч бойлиги йўқ бўла туриб, қилаётган сарфи билан қаноатланмайди. Бундай одам ўринсиз сарф-харажат қилишга ўрганган кишини кўриб, ўшанинг қилганини қилишни орзу этади. Унинг хазинасига қўли етмай туриб, ўшанинг эҳсон ва исрофгарчиликларини ҳавас қилади. Ўзининг оддий хашагини сарв билан ёнма-ён қўяди. Хароб отини Рахш¹¹⁷ орқасидан чоптирмоқчи бўлади. Ўзи кийиш учун устига палос топа олмайди, лекин бировларга нақшли либослар бергиси келади. Кимнинг ўй-фикри шундай бўладиган бўлса, олдинлари унинг бировдан қарз кўтаришга зарурати туғилади. Қарз кўтаришдан бошқа хунар топа олмагач, олади-ю, лекин қайтариб бергани танини топа олмай қолади. Олинган маблағни у қора ер билан баробар қилиб сарфлайди; ваъдасининг вақти етиб, қарз берган одам қарзини қистай бошлайди. Қарз кўтариб, сарф қилиб созуриб, исроф туфайли ҳамма нарсасидан ажралади.

Шундан кейин у одамлар орасида шарманда бўлиб, терга ботади ёки бошини олиб, бир ёққа қочиб кетади. У шунча, яна юз шунча аламлар тортади, лекин булар ҳаммаси унга яна юз хисса кам. Қаноатни тарк этиш уни ватанни тарк этишга олиб келди; бошига эса юз минг балоларни келтиради.

Кимки қаноатни маҳкам ушлаган бўлса, унинг аҳволида бу хил қийинчиликлар юз бермайди. Меҳнат қилиб, икки чақа пул топиш шоҳ инъом қилган хазинадан яхшироқдир. Хотиржамлик билан ичилган қатиксиз угра ош бировнинг миннат билан берган ширин кулчасидан афзалроқдир. Куни билан қийналиб мардикорлик қилиб, кечаси ўз уйини маъмур қилиш тамаъ тоқини баландга кўтариб, мардикорликни юз бор пастга уришдан яхшидир. Йўқчиликни бўйнига олиб, унга кўниккан одам энг яхши одамдир. Қаноат мулкидаги саройдан жой олишни мўлжаллаган одам яхшиларнинг яхшисидир.

Бундай одамнинг кўнглига боғни сайр қилиш фикри келса, осмон гулшанини томоша қилиш билан кифояланади. Гўё осмон гумбази унинг уйининг нилуфар ранг гумбазидир. Боғининг сахни эса кўк рангдаги осмоннинг ўзидир. Осмон айланаси гўё унинг уйининг тоқидир; нур сочаётган куёш эса уйининг тоқидаги тўғарак шаклли нақшдир. Кун унинг гулистонидаги гул, ой унинг хонасидаги шамдир. Кечани кўриқлаётган юлдузларнинг сабру қарори қолмай, шу шамнинг атрофида парвонага ўхшаб айланишади. Осмон ва шафақ унинг базмини қизил фонусдек ёритиб туради; янги чиққан ойнинг ўроғи эса унинг нақш соладиган асбобига ўхшайди.

Ҳа, шундай хаёллар билан у қаноат қилади; нафс истакларини манъ этади. Бундай одам ўз

¹¹⁶ Жамшид, Фаридун - қадим Эрон мифик подшоҳларининг номлари.

¹¹⁷ Рахш - афсонавий қахрамон Рустамнинг чопқир оти номи.

тасаввурларига берилиб хурсанд, яхши нарсаларни эслаб, шундан баҳраманд бўлади.

Агар бундай кишининг ҳиммат оти тезлик қилиб, ҳаётда бундан ҳам каттароқ қадам ташлашни орзу қилиб қолса, кул ичидаги бир қанча чўғни буюк осмон ва унинг юлдузлари деб ҳисоб қилсин! Бутун жаҳонни бир ховуч тупроғча, жаннат дарахтлари ва меваларини бир тутам хашакча кўрсин! Осмон қасрига у ўз вайрона уйини алишмасин, фалакнинг тоқига эса қийшайган айвонини бермасин! Унинг бир парча юраги унга овқат, ҳатто хурсандчилик қилиши учун ёқут бўлсин! Ўзи хор, қамишнинг илдизи билан кун кўрса ҳам, лекин бу илдиз унга гулдан олинган шакарнинг таъмини берсин! Товонларининг ҳамма томони ёрилиб кетса ҳам, у ёриқлар ер юзига ибратомуз кулаётган бўлиб кўринсин! Чакмонининг йиртиқ чокларини мадад гулшанидан эсган шабадага йўл деб билсин! Пастни юқори билан аралаштириб, тенг қилмасин; оддий шолни ипак мато билан баробар кўрмасин! Унинг кулбаси ой шамидан ёрисин; елнинг кўли эшигини доим очик тутсин! Эғнидаги кўк чакмони, унинг оқ ямоқлари кўк осмон ва оқ тонгдай ёқимли бўлсин! Вайрона уйининг ҳар томонида тешиқлар бўлса, уларни ўргимчаклар ўз пардаси билан беркитсин! Дам олиш учун бошини тошга қўйган экан, бу бошига бошқа ҳеч нарсани, ҳатто ҳумо патини ҳам истамасин! Қиш куни унга совуқ таъсир қиладиган бўлса, гулханнинг кули пўстин бўлиб, совуқни даф этсин! Ёз куни иссиқдан паноҳ излайдиган бўлса, кўприк соя бериб, унга ётоқ бўлсин! Фақирликдан у ўзига Қорун хазинаси, очликни Фаридун мулки ҳисобласин! Қаноат қилиш одати уни дунёда одамлар орасида бойларнинг бойига айлантисин!

Шундай қилганда бу дунёда тамагирлик эл кўзи олдида уни ҳеч хор қилмайди. Қиёмат куни ҳам азоб ундан кетиб, кўнглида «ҳисоб куни»нинг даҳшати бўлмайди. Фақирлик унинг асосий сармоясини бўлиб, қуёш тик келганда, унинг сояси қуёшга тушади.

Кимки Худонинг берган эҳсонидан хурсанд бўлса, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам бахтли бўлади. Кимки қаноатни тарк этишни шиор қилган бўлса, бу тамаъ уни эл ичида хор қилади. Иззат тилар экансан, қаноатни тамаъ қил. «Қаноат қилган»нинг жойи иззат тахтидадир.

XXXV

Қаноатли жувонмард билан тамагир жаҳонгаитанинг ҳамроҳ бўлгани, бирининг қаноат азобини чекиш туфайли фароғат бойлигига еришгани, иккинчисининг фароғат бойлигига берилганидан хорлик азобига қолгани

Форс ўлкасидан икки ўртоқ Чин мамлақати томон йўл олдилар. Бири азалдан берилганига қаноат қиларди; иккинчиси эса ундан ортиқни тамаъ этарди. Улар қанчадан-қанча йўлларни босиб борарканлар, йўл бўйида бир оддий тош учраб қолди. Унинг ярми ерга кирган, ярми ташқарида бўлиб, ташқаридаги қисмига ажойиб бир гап ўйиб ёзилган эди. Ёзилган хатни улар ўқишди:

- Кимки қийинчиликка бардош бериб, тошнинг орқа томонини ағдарса, унда бир афсона ёзилган. Ўша афсонага кўра, шу атрофда бир вайрона бор. Вайронанинг тагида эса ажойиб бир хазина бор. Машаққатига чидаган ўша хазинага эга бўлади. Кимки бу машаққатдан йироқлик истаса, сабру қаноат ҳаммадан яхшироқдир.

Тамагир буни ўқигач, бесаранжом бўлиб, тамагирлик томирлари қаттиқ ура бошлади. Хазина ҳавасида тишлари ғижирлаб, тошнинг тагини қазिशга тушиб кетди. Қаноат қилувчи унинг бу ишини кўриб, парво қилмасдан ўтиб кетди. У деди:

- Бу нақадар машаққатли меҳнат! Қаноат хазинаси менинг ҳамроҳимдир. Кимга Тангри эҳсон бермоқчи бўлса, тош ўз-ўзидан ёрилиб, унинг остидаги эҳсон ўз эгасини топиши мумкин.

У йўлга тушиб, тонг отгунча юрди, эрталаб қараса, бир шаҳарнинг четига келиб қолибди.

Шаҳарга кирадиган йўл кўп экан. Лекину шу шаҳарга биринчи бўлиб кирди. У дарвозага яқинлашиб борганида, ҳар томондан одамлар чоғиб кела бошлади. Бу ер аҳолисининг расми

бўйича, подшоҳ мангулик юртига сафар қилган бўлса (ўлса), шаҳар халқидан буни сир тутишар экан. Саҳар вақтида ким шаҳарга олдин кирса, уни тахтга ўтқазиб, бошига тож кийдириб, қўлига узук тақишар экан. Ўша расм бўйича, уни ҳам давлат кишилари ва аскарлари мамлакат ва сипоҳ устидан подшоҳ қилиб кўтардилар.

Бошига машаққатни ортиб олган дўсти бўлса, бойлик ҳавасига берилиб, меҳнат билан ўз жонини роса қийнади, тошни бошқа томонига айлантирди. У ерда ёзилган хатга қараб, уни ўқиди:

«Ким хомтама бўлса, у дунёда доим азобда», деб ёзилган экан.

Уни қаноат мамлакатга подшоҳ қилди; буни тамагирлик азоби хор-зор этди.

Эй Навоий, бировдан уч пул тамаъ қилма: ўзингда бор бўлса, уни бошқага берсанг, шу - карамдир.

Эй соқий, мен сенинг бодангдан тамаъ қиламан, холос. Бу озод одамдаги очкўзлик ва тамаъни йўкотади. Унинг бир қултуми билан мени йўлга бошла; қаноат мулкига шоҳ қил!

XXXVI САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Вафо ҳақидаким, «вафо» сўзининг «вов» ҳарфи¹¹⁸ «семурғ» сўзидаги «син» ҳарфлининг ўндан бин сон эътибори билан «вов» - б га тенг бўлгани каби яшириндир, «фо»си Қоф тоғи остидаги «фо»дек аён ва «алиф»и «кимё» сўзининг охиридаги «алиф»нинг ўзидир; нуқта эса дунёдаги энг азиз (номи бору ўзи йўқ) ўсимлик (меҳригиё) чаногидидаги (камёб) уруғдир; ушбу вафога этишишни истаган кишининг иши сув устида югуришдек ва тупроғ устида кема ҳайдашдек бўлмаган ишдир

Осмоннинг тўққиз қутиси бўлиб, ҳаммаси зар билан ишланган; уларнинг ичида юз минглаб қимматбаҳо дурлар бор. Ундаги ҳар бир дурнинг ёруғлиги фароғат шамъидир, оддий дур ҳам эмас, шам ҳам эмас, кечани ёритувчи дурдир. Унинг ҳар биттасининг қиймати бутун бир коннинг баҳосидан, коннингина эмас, бутун борлиқ ва маконнинг баҳосидан ҳам ортиқ. «Осмонлар» деб ном қўйилган бу нарса пок гавҳардек юз минглаб юлдузларга эга. Уларнинг биронтаси бошқасидан пастроқ деб фикрлашга ақл ожизлик қилади.

Бунда ҳаёл қилиш мумкин бўлган жавҳарларнинг ҳаммаси бор бўлиб, ақл жавҳари шундай савол беради:

- Ҳа, бу қонда битта дур десанг юзтаси топилади; бу уммондан юзта десанг мингтаси топилади. Лекин буларнинг орасида шундайи борки, у бутун жаҳонни ёритиб туради. Бу денгиз остидаги энг ноёб дур ўшанисидир. Ўша дур агар ўз жамолини кўрсатадиган бўлса, унга яна бир шунақасини қўшиш имконияти йўқ. Софдил одамлар у жавҳарнинг отини сўрасалар, оҳ чекиб, «Вафо гавҳари!» деб жавоб бер.

Ҳа, бу ноёб дур вафомикан? Вафо бўлмаса, меҳригиёмикан? Йўқ, уни меҳригиё ҳам дема, анқо деб ата, жавҳарнинг ёлғизию дурри ягона деб ата. У қуёш юзидаги чиройли хатга, тун сочининг ўримидаги мушки тоторга ҳам ўхшаб кетади. Бировнинг қўлига дурнинг каттаси тушиб қолса, бу унинг жони жавҳарига хавф бўлгани каби, кимда вафо гавҳари бор экан, доим азоб-укубат унга ёрдир.

Бундай одам кимни кўрса ўзини унга дўст деб билади; унга ўзининг меҳрини, гавҳардан

¹¹⁸ Бунда «вафо» сўзининг арабча ҳарфда ёзилиши кўзда тутилади ҳамда абжод ҳисоби бўйича ҳарфларининг сонини билдиришига ишора қилинади.

қиммат вафодорлигини изҳор этади. У киши яхши одамми, ёмон одамми, бахти кулганми, йўқми, бундан қатъи назар, унга беихтиёр шафқат кўрсатади. Бундай одам бамисоли кўзларга нур берган қуёшга ўхшайди. У кўзларни ёритадию, лекин буни у ўзи англамайди. Бундай одам гўё ўз дур қатраларини йўл-йўлакай сочиб кетаётган булутга ўхшайди. Лекин у бу қилмиши туфайли гул очилишидан беҳабардир.

Гул ўзининг боғни безаб турганини, иси димоғни муаттар этишини қаёқдан билсин. Ўт ҳам ўзининг ҳамма нарсани ёндиришидан беҳабар. Ичкиликнинг ҳам одамни маст қилгани билан нима иши бор? Кимда-ким шу гавҳардан бошқа гавҳарга эга бўлмаса, шундай ишларни қила беради-ю, лекин ўзининг хабари бўлмайди.

Бу вафо гавҳари қанча шарофатли бўлмасин, унга бир қанча ғализ сифатлар ҳам хос. Қайси бир кишида бу гавҳарнинг бориини маълум бўлса, унинг бошига гавҳар ўрнига тошлар ёғилади. Киши бировга бирорта яхшилик қилган бўлса, эвазига минг жафо кўрса ҳам, жафодан қутула олмайди. Мевали дарахтнинг шохи қанча мева бермасин, терган киши унга шунча кўп тош отади. Кон қанча кўп пок гавҳар берса, кончи унинг кўксини шунча кўп чок қилади. Шам уйнинг ичу ташини қанча яхши ёритса, уй эгаси унинг бошини шунча кўп узади.

Бу давр шундай ўзига хос бир даврки, муҳаббатнинг қўли билан панжалари орасида бутунлай мажақланди. Қуёш ҳам бошдан-оёқ меҳрдан иборат бўлгани учун ҳар кеча осмон уни ерга киргизиб юборади. Қалам вафодан бахс олиб боргани учун фалак муфтиси унинг юзини қора қилди. Тезкор осмон чоҳ бошида айланади; қудуқ эса унга томоғидан бўғиб, душманлик қилади.

Эвоҳки, осмон енгилтаклик билан айланишни одат қилгандан буён бу дунё унинг олдида чўлоқ бир чолдай туради. Меҳр аҳлига жавр қилиш одатми? Қоида ўзи шунақами? Лутфу вафо йўлида ким ўзини гардга айлантирса, бунинг эвазига унга дарддан бошқа нарса йўқми? Кимки вафо йўлида бошини берса, наҳот унга тўлов дакки бўлса! Ёки бу замон одамларига бировнинг асалини олиб, унинг оғзига заҳар қуйиш асосий ўлчов бўлдимми? Бировга биров бутун бир жаннат гулшанининг ранг ва бўйига эга бўлган ҳамда янги очилган гул совға қилса, бунинг эвазига у тикандан бошқа нарса бермаётир. Берганда ҳам бир эмас, юзта тикан бермоқда.

Халқ шу тақлидда иш тутар экан, бир одамни топиш иши жуда қийинлашади. У одам қандай одам десангиз, у одам шундай одам бўлсаки/у билан дўстлик ишини тузиш мумкин бўлса, тақдирдан бир кишига ситам_етиб, дард тиканлари қадалса, халиги одамга бу бир нафас ўз дардларини изҳор қила олса, бир одам замон ханжаридан ярадор бўлса, хасратлашиб, халиги одамдан бир чора тилай олса; ҳаётдан бир киши бирон малоллик кўрса, халиги одам билан гаплашиб, кўнглини бўшата олса!

Ҳар қандай одамнинг бошига тақдир бир ғам солса-ю, лекин унинг бир ҳамдард дўсти бўлмаса, сирини сақлаш учун тикиб қўйган лабларининг ипини сўка олмаса, кўнглида бор гапларини бировга тўка олмаса, дард унинг танасидан чиққан шуълани алангалатиб, тутунини осмоннинг нарёғига ўтказиб юборади. Бало тиғи кўксини ёриб, дард уни бир нафасда халок қилади. Осмон ғам шамоли билан жонига уриб, умрининг хирмонини кўкка совуради.

Бас, шундай экан, инсонга яхши умр ёр билан; умр дегани ёри вафодор деганидир. Вафо расмини қилмаган ёр зиёси йўқ шамга ўхшаб кетади. Шамда ёниш озиғи бўлмаса, муз сумалаги каби ёнмасдан тура беради. Ҳақиқий ёр бўлса, унга вафо ҳам ёр деб бил; умрни ҳам ёри вафодор деб бил. Кимки оламда ёрсиз бўлса, у шундай бир садафки, яхши дури йўқ. Киши ёлғиз ўзи бўлса унинг хунари ҳам йўқ; ёлғиз одам - одам қаторида саналмайди ҳам. Сўққабош одам орзусига етолмайди; ахир, бир қоидан овоз чиққанини ким эшитган?!

Ёрсиз кишиларнинг охлари ғам билан қопланган. Ўтун ҳам бир дона бўлса, ёнмай тутагани тутаган. Тоқ одамнинг маишат уйи ҳам, билки, доим қийшайган; ахир, битта устун бутун уйни қачон кўтариб тура олган? Бургутнинг эғнидаги бир қаноти синса, қанча тез учса ҳам, бир дам уча олади, холос. Нард тахтасининг тосида тўпиқ-суяк битта бўлса, ўйинчи ўйин бошлай

олмайди. Тош билан чақмоқтош бир-бирига урилмаса, бир-биридан узоқ тутилса, уларнинг орасидаги масофа - фироқ уларнинг иккаласини ҳам қоронғида тутати. Улар бир-бири билан бир лаҳза кўришса ҳам, улардан чиққан ўтдан бутун олам равшан бўлади. Қаламнинг иккига бўлинган учидан бир томони синса ҳам, котиб хат ёза олмай қолади. Ё бўлмаса, жайрон бир ўзи тинч бир жойни кўзлаб кетаётган бўлса, камонкаш овчи, билки, унинг пайига тушади. Дур айбдан қанча узоқ (ягона) бўлса ҳам, лекин ёнида лаъл ҳам бўлса ёмон бўлмайди. Кимки гадоё бўлса, ёнида битта ёри бўлса, у дунёга шоҳ бўлишдан ор қилади. Лекин шоҳ бўлсаю, ёнида ёру ҳамдами бўлмаса, унинг ичидаги дард юки оғир бўлади. Биров бировга ҳамнафас бўлиб, дўстлик қилса, киши ҳар қанча ғамни ҳам енгил ўткази. Ёр шундай бебаҳо бир гавҳарки, унга шоҳ ҳам муҳтож, гадо ҳам.

Лекин бу сифатлари ёзиб ўтилган ёр, афсуски, бу даврда йўқ. Бўлса ҳам, уни топиш осон эмас; хусусан, одамзод орасидан топиш имкони йўқ. Малаклар тўдасида бўлиши мумкин. Лекин уларни қўлга киритиш учун осмонга кўтарилиш ҳам қийин-да. Парилар ҳам бу сифатдан халосдирлар; чин инсон бўлишни парилар қаёқдан билсин! Агар сенга бу сўз қоронғи бўлса, айт-чи, қайси бир пари чехрада вафо кўрдинг? Уни топиш гарчи қийин бўлса ҳам, одамлар орасида бор бўлиши мумкинми? У ёрнинг васли кимгаки насиб бўлса, унинг шаънига «Қуръон»да «ғалаба яқиндир» ояти ёзилган.

Кимки ўзининг бир ёри билан кўнгли шод экан, малаклар тўдаси унга: «Кўз тегмасин!» - дейди. Ўз ёрининг васлидан кимки баҳраманд экан, куйган жоним унинг бошига исирик бўлсин!

Кимки вафо кўриб, бунга жавобан жафо қилмаган бўлса, унинг олдида вафодан бошқа иш қилмаган бўлса, эй сабо, жонимни мен сенга топширайин: сен ибто қилмай, унинг олдида олиб бор. Қуюн бўл, бошидан айланиб-ўргил, менинг жоним эса кўйнингда хасдай бўлиб, мендан унга арзи дуо етказгач, жонимни унинг йўлида фидо қил! Унинг чаманидан бир дона барг олиб кел, демайман. Унинг йўлининг чангидан кўзимга олиб келиб сурт. Агар сенда унинг хизматида қолишга куч топилса, менинг аҳволим ҳақида арз қилиб бўлганидан сўнг, аввал оёғига йиқилиб, паст бўл, йўлида тупроғ билан баробар бўл. Тонг насими каби хомуш бўлма; кечки шамол каби қичқир

«Эй бошдан-оёқ пок руҳ одам, бутун сенинг жисминг ўзи руҳки, «руҳим сенга фидо бўлсин!» Сенинг висолингни қанча орзу қилиб, интизор бўлай? Фироқингга яна қанча гирифтор бўлишим керак? Бағрим бало тоғининг лоласи бўлиб, кўзимдан ҳар томонга лахта-лахта қон оқмоқда. Ҳажринг туфайли жоним дардманд бўлиб қолди; ажал томирлари унга қайишдек чирмашган. Сени истаб шунча кўп қадамлар босдимки, излай-излай оёғимдан ажралдим. Сени тилаб, ҳар қанча азоб бўлса тортдим; висолинг ганжини тилаб, дарду ранждан бошқа нарсага эга бўлмадим. Майсани кидирдим, лекин менга тиконлар санчилди; лаъл дедим, лекин чўғларда куйиб ўртандим. Лола истаб, кўксимда доғлар кўрдим; гул қидириб, кўнглумдан тиконлар топдим. Кимдан мен жонимни аямаган бўлсам, у менга имкони борица жаврини аямади. Кимнинг оёғига бош қўйган бўлсам, бошимга тошни дўлдек ёғдирди. Эй воҳ, юзта тошнинг орасида қолган ёлғиз бошим! Чарх менинг бошимни юзта деб ўйлабди. Худди шу нафасда раҳм этиб, бошимга етиб келсанг-чи. Мен ўлиб кетгандан сўнг келишингдан нима фойда?!»

Менинг бу истагимни қабул қилиб, у қуёш мендек хароб бир одам томон юра бошласа, жойингда туриб қолмасдан дархол олдимга кел, мен учун бу хабарни Хизр ҳаёти ҳақидаги хабар билан тенг деб бил. Уни кутиб олишга чиқиб, юз бор афғон қилай, фиғон эмас, балки жонимни унга фидо этай! У жононага кўзим тушар экан, йиғлай-сиктай; шукронаси учун унинг олдида жонимни берай! Шундай дармон билан жонжмдан дардни олсин. Охирги вақтда мен армон билан (ҳаётдан) кетмай.

Агар менга бу мақсад насиб бўлмаса, унинг дийдорини кўриш бахти муяссар бўлмаса, у вақтда фано дашти томон йўл олганим яхши! Йўқлик мамлакатидан жой эгаллаганим дуруст!

Ҳар ким ҳам вафо жомиядан ичар экан, муҳаббат майидан кўнгли жўш ураркан, бу ишда менга таклид қилсин!

Бундан келиб чиқиб мен шундай умид қиламанки, у ёрга ким бутун дунёсини фидо қилса, унинг муҳаббатида ҳатто жонини ҳам аямаса, унинг тўққиз осмон оғирлигидаги юкларини кўтариб турса, бундай вақтда ёр ҳам лоақал бир зарра меҳр билан жавоб бериши керак! Уни вафо конининг гавҳари десин; вафо конигина эмас, вафо жаҳони десин. Унга миртнатдорчилигини тилида такрор-такрор айтсин; кўнглини унинг муҳаббатига макон этсин. Бундай бахтли вақтда умид қиламанки, ундай одамга мендан ҳам садақалар бўлсин! Бундай жононага у жонини фидо қилсин, миннатларини жон деб қабул қилсин. Вафо агар икки томондан бўладиган боиса, уларнинг ҳаёти шунча шодлик топадики, бунинг таърифи varaқларга, varaқларга эмас, уфқларга ҳам сиғмайди.

XXXVII

Икки вафодор ёр бир-бирига вафо қилиб, бошларидан кечгани, уларнинг шарофати билан юз минг бош қиличдан ва қилич қиндан қутулгани, ҳатто қайта қингага киргани

Эшиттимким, бахтли подшоҳ, тўрт улуснинг хони Темур Кўрагон иқлимларни фатҳ этишга киришганда, Ҳиндистонда қаттиқ жанг бўлди. Унга ғалаба юз кўрсатиб, тақдир душман лашкарига шикаст солди. Душманларнинг ҳаммаси динсиз бўлгани учун (Темур) бек: «Ҳаммасини қиличдан ўтказинглар!» - деди. Ўликларнинг кўплигидан даштлар тўлиб кетди. Қизил қон Нил бўлиб оқди. Ўша сой тошича каллалар учди; ҳар киши ўзбошимчалик билан бош олди. Ўтқир тиғлар ҳар томонда қон тўкиб, бутун оламга ғавғо солди. Шу пайт иккита бечора севишган ногоҳ ушбу қотилларга дуч келди. Шоҳнинг жазосидан омон қолиш учун аскарлардан бири уларнинг бирини чопмоқчи бўлиб отидан тушди. Уни ўлдириш учун аскар ёнидан тиғини чиқарган эди, униси ўз шеригини тиғ остида кўриб, уни химоя қилиш учун қотилга ўз бошини тутди.

- Агар сенинг мақсадинг бош олиш бўлса, уни қўй, унинг ўрнига бу бошни ола қол! - деди у.

Аскар унинг бошини олмоқчи бўлган эди, униси ҳам худди шу сўзни айтди. У қайсига ўз зулмини кўрсатмоқчи бўлса, бошқа бири ўша гап билан оёғига йиқилар эди. Бургут панжали қотилнинг жаҳли чиқиб:

- Пайсалга солмай иккалангизни ҳам чопаман! - деди.

У қайси бирини ўлдиришга ошиқса, иккинчиси тоқатсизлик билан дер эди:

- Тез бўл, олдин мени ўлдира қол, то мен ўлгунча лоақал у тирик турсин!

Улар бир-бирларига ўз бошларини инъом қилардилар. Бошларини кесдириш учун тиғни талашар эдилар. Шу муносабат билан орада бирпас хаяллаш юз берган эди, бирдан хаикъорасида омон-омон бўлгани ҳақида нидо кўтарилди. Чунки бу икки ёр бир-бири учун жонидан кечган эди, шоҳ ҳам халқнинг гуноҳидан ўтди. Бу икки ёр дўстлик, садоқат туйғуларини намойиш қилиб, элни ҳам, ўзларини ҳам халос қилдилар. Эй Навоий, Худо сенга ҳам ёр берса, сен ҳам унга бошингни ва жонингни фидо эт. Эй соқий, меҳру вафо шартларига содиқ боисанг, чин дўст бўлсанг, бир қадах келтир. Жоним халқумимга келди, менга даво қил, қачонгача ваъда берасан, энди ваъданга вафо қил!

XXXVIII ТЎҶҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Ишқ ўти таърифидаким, унинг шуъласи бало саҳросининг лолаларидир, чўғи балога дучор бўлган кўнгулнинг қон бўлақларидир; меҳнат-машаққатнинг қаро шони унинг тутуни, бу шомнинг куйик юлдузлари унинг учқунларидир; ёр ҳуснининг нурлари ҳақидаким, унинг алангасидан кўтарилган бир ёлқин бундай ўтнинг чиқишига сабабчи, унинг қуёшдек юзидан тарқалган битта нур бундай ҳароратга асосдир

Ер юзида энди ҳаёт бошланиб, инсон вужудини руҳ майи билан маст қилганларида, унинг тупроқдан иборат жисмини ҳикмат қўли билан худди Эрам боғига ўхшатиб туздилар. Ўй, уни Эрам боғи ҳам эмас, жаннат боғига, боғ ҳам эмас, хурлар жилва қилган жойга ўхшатиб туздилар. Ҳар лаҳзада кушлари юз афсона куйлашади, ҳар ким илтимос қилса, яна куйлашади. Унинг сахни осмон боғидек безатилган; ҳар бир гули худди тўлин ойнинг ўзи. Унинг гулгун юзи янги очилган гуллардир; унинг упаси гулга гулгунлик бағишлайди. Тик савсан, балки тўғри сарв ва шамшод унга қомат бўлган. Мушк ҳидли сунбул унга зулф; лола ва оқ гул унга юз ва ёноқдир. Юзидаги терлари қуёш чашмасига ўхшайди; бағбақаси ўша сувнинг устидаги кўпикдир. Кўзидан фитнагар нарғислар пайдо бўлган; лаби худди кулиб турган ғунчанинг ўзи. Лабидаги туклар хуррам сабзазофу, сабзадаги шабнам унинг терларидир. Ҳусну жамол унда ўйлаганингдан ҳам кўп, қанча кўп ўйласанг, ўша ўйлаганингдан ҳам ортик.

Лекин дилни тортадиган нарса унинг ҳусни эмас, элнинг сабр-тоқатини олган ҳам бу жамол эмас. Ишқ булбули ўз достонини куйлай бошлаганда томоша қилиш учун бу боққа кирди. Унинг назари гулга тушиши билан зор бўлиб, шавқ ўтидан жонига хабар етди. Гул шохига ўлтириб, жой танлади; ундаги оташин (қизил) гуллар унинг жонига ўт ёқа бошлади. Жонининг ичи ишқ ўтидан ўртаниб, ғам шуъласидан кўнглига изтироб тушди. Ишқ унинг сабру қарорини талон-торож этди, гул эса унга фириб бера бошлади. Гул унга жилва қила бошлагач, энди унда сабр қилиш имкони қолмади. Куйиб-ёниб, у шундай кичкирик солдики, бунинг ўтидан чаманнинг ичи қизиб кетди.

Шундай куйиш ва куйдириш юз бергач, шунда ошиқлик ва маъшуклик намоён бўлди. Ишқ туғён солиб, ривожланиши билан ошиқ паришон аҳволга тушиб қолди. Ҳусн яна ёқимли жилвалар қилиб, зулфнинг қўлига балодан тузоқ топширди. Жаҳон мамлакатининг бошига ишқ ғавғоси тушиб, замон аҳли ишқнинг талонига учради.

Ишқ дегани бу қандай ўтки, у хужум қилганда унинг тутуни ва учқунларидан осмон ва юлдузлар яралди. У тутундан малаклар пашшадек қочдилар. Фалак осмонда оддий бир фонусдек бўлиб қолди. У туфайли ақл пешонаси қорайди. Рух кўзидан ҳам у ёшлар оқизди.

Ишқ шундай нарсаки, майхонада ҳам унинг ҳақида баҳс тўхтамайди: Каъбанинг либоси ҳам шу туфайли қорайган. Май ўти бутнинг¹¹⁹ юзини қизартириб, байроққа айлантиргач, шуъласи «Қуръон»ни ҳам куйдирди. «Қуръон»нинг варақларини куйдираётган чоғда ўт ёқаман деб раҳлни¹²⁰ ҳам синдирди. Бутхона деб масжидни ҳақорат қилди; имонни куфрга алмаштирди. Тақво либосини итнинг устига ёпқич қилди; ёпқичнинг ҳар ердаги ямоқларини безак учун солинган гул деб ҳисоблади. Динсизликни ўрганиш учун китоб очиб, ҳар қандай худога ҳам санам деб хитоб қилди. Масжиднинг ичида исён бодасини сотиб, меҳроб бурчагига май хумини ўрнатади. Гулшаннинг ичида гулдан ўт ёқди, майхона бурчагини шароб билан ёритди. Бу гулнинг қандай гул эканидан боғнинг нима хабари бор? Ичидаги майнинг қанақа май экани билан хумнинг қанчалик иши бор?

Рух бу гулнинг тиканига оёғидан илинган, жон ҳам шу май исидан мастдир. Унинг туфайли

¹¹⁹ Бут - Будданинг хайкали кўзда тутилади.

¹²⁰ Раҳл - курсича. Китоб унга қўйиб ўқилади.

саросима ақл иши турли ихтилофлар билан тўла: ихтилофгина эмас, пойма-пой.

Пойма-пойгина эмас, уни аблаху нодон, деб айт, нодон ҳам эмас, биёбондаги телба деб ҳисобла.

Қайдаки ишқ ўти шуъла сочиб турган бўлса, у ўт устида ақл мисоли бир ҳашакдир. Куйиб, бу ўтга кўра бўлган кўнгулнинг обод ўлкаси бунга кирмайди. Чунки қайси кўнгулни ишқ макон қилган бўлса, уни ишқ ўз ўти билан лаъл конига айлантди. Ишқ бўлмаса, икки жаҳон ҳам бўлмасин; икки жаҳонгина эмас, жон ҳам бўлмасин! Тан ишқсиз бўлса, унинг жони ҳам бўлмайди; киши ҳусни нима қилади - у оний бир нарсадир. Ишқ ўти мамлакат подшоҳига унча назарга илинмас ошиқни боридан орттириб, ширин қилиб кўрсатади. Ишқ дур бўлиб, кўнгул унга қутичадир; ҳатто ишқ қуёш бўлиб, кўнгул унга бурждир. Қуёш ҳам эмас, у базмдаги ёнаётган ўтдир; шунчаки ёнаётган ўт эмас, қуйдираётган ўт. Инсон танаси суякларнинг тузилишидан ташкил топган уй бўлиб, ишқ агар ўт бўлмаса, уни қуйдирмас эди. Ёр ҳуснининг иши ошиқдаги ишқни юзага чиқариш бўлиб, бу хол одамнинг шамъ билан ўтинни ўт олдириганига ўхшайди. Ҳусн қанча дилни ўзига қаттиқ боғласа, ишқ ўти ҳам одамларнинг кўнглида шунча тез ёнади. Гулда лутфу тароват қанча кўп бўлса, булбулнинг хасратида ҳам ғуфғула шунча кўп боиади. Кўнгул ярадор бўлса, у оҳ чекади; ўтни қовласанг, аланга ҳам шунча баландга уради. Ишқ учун жонни ўрташ мушкул эмас; ўтга ҳам бутун жаҳонни ёндириш қийин эмас. Аланга ҳар қандай тошни сув қилиб юборгандай, ишқ ҳам золим ақлни эритиб юбора олади. Зоҳидлик дунёсини ёндириб юбориш учун битта учқун етарлидир! Тикон ва ҳашак қанча кўп бўлмасин, яшинга бас кела олмайди-ку! Ишқ агар филга ўз кучини кўрсатадиган бўлса, фил филнинг оёғи остида қолган чумолидек бўлиб қолади.

Лекин ошиқ ўзини ошиқ деб атаса, у ошиқ эмас; ҳар ким ҳам ишқда содиқ бўла бермайди. Кимки кезиб юриб ҳусн танласа, сўнг кўнглини бу ҳусн эгасига боғласа, ундай кўнгулни кўнгул дема, у бир парча тошдир. Шам ҳам ўз ўти билан харсанг тошни қиздира олмайди-ку! Ўзини киши кўзига ғамгин кўрсатиб, мотами бўлмаса ҳам ёқасини йиртар экан, бундай одамнинг таши хийлакорлиги орқасида малакка ўхшайди; ичи эса иблис билан бирлашган, зоҳири садоқат билан безанган, ичи эса фисқ-фасод билан булганган!

Ундай одам ёридан ўз хоҳишининг ушалишини талаб қилади: гап-сўзидан эса аубабсизхги билиниб туради. Гоҳ ённинг лаъл лабидан жон тамаъ этади, битта жон эмас, имкони бор ҳамма нарсани сўрайди. Гоҳ у ёрнинг гул ҳидли баданини, танинигина эмас, танасининг ҳар бир аъзосини васф қилади. Жимжимадор хатлари ҳазил китобига ўхшайди: унинг мазмуни фахш, ёлғон ва фирибдан иборат. Кўзбўямачининг шишасидек усти софу лекин зимнига юз хил макру хийла, ёлғон жойлашган. Шу ҳам ошиқ ҳисобланадиган бўлса, уни ўлдириш, бошдан-оёқ вужудини қуйдириш керак.

Ҳақиқий ошиқ деб сен шуни билки, у дард билан яшайди; унинг тили ҳам, дили ҳам, кўзи ҳам пок бўлади. Ишқ уни ўз «мен»идан пок қилиб, ҳатто фано ўтига ҳашак қилган бўлади. Юзини сариқ қилиб, дардини яширади; кўзини ариқ қилиб ёш оқизади.

Унинг касалманд, озгин тани қилга ўхшайди; бу қилдаги ҳар тугуни унинг бўғинларидир. У орқасида ишқнинг юз ғамдан тўпланган юкини орқалаган; ҳар бир тугунда битта ғамнинг оёғи бойланган. Дард юкидан унинг қадди ҳам бўлган, «дард» со зидаги «дол» ҳарфи қаддининг худди ўзи. Бадани осмоннинг баданига ўхшаш бутун доғ; ҳар доғ унинг қора тундаги азобидан нишондир. Кўксининг ёриғидан чиқиб турган ўт шорн балосига саҳар бўлишидан нишон беради. Кўйлагида парча-парча доғларнинг ўрни; бебахт чакмонининг теварак-атрофи ямок. Кўнглидан бошқа одамнинг хаёлини бутунлай чиқариб юборган; кўнглини севгилисининг хаёллари билангина тўлдирган. Маъноли гапларга ўрганган тили ҳар қандай сўзни айта бермайди; унинг кўнглида жононининг ғамидан бошқа ғам йўқ. Ёр юзини кўриб, кўзида ҳайрат; ёр қараши унинг кўнглини ўртаган. Кўнглида ёр ғамини чекиб, унинг рашки туфайли ҳар томонга кўз ёшлари қон бўлиб сочилади. У қайси томонга назар солмасин, унга ёрининг гўзал

жамоли жилва қилади. Ҳатто ўзини ҳам бутунлай унутади; қаёққа кўз ташламасин, кўзига фақат ёри кўринади.

Кимки шундай ишқнинг қўлида мағлуб бўлса, бундан бошига нима тушса ҳам уни яхши дейди. Ишқ кимнинг кўнглидан шундай ўрин олган бўлса, уни ўзлигидан ҳам фориф этиб, маст қилади. Бундай кишига хос ер зоҳидлар уйи эмас; унинг кўнгли ишқ ўтидан халос боимагани маъкул. Соғлом фикрли кишилар уникага йиғилиб, уни қийнаб, маломат қилишса, жаннатни ваъда қилиб овутишса, кўнглини эса ишқ ўтидан совутишса, (ишқ йўлидан) айниб, яна у тоат-ибодатга берилса, шу тоат билан қаноат қилса; ишқ балосидан орттирган яраларини тузатса, машаққат ўқларидан пайдо бўлган яраларни битирса; танасининг қушига сўфийлик хирқасини тузоқ қилиб, тасбеҳининг доналари билан у қушни ўзига ром этса! Хилватда ўтириб-ўтириб, томоғи қуриб, бироз ҳаво олиш учун у дам олгани чиқса. Кўчалар, хиёбонлар томон бориб, у Мусалло билан Майдон томонга ҳам ўтса. Дашт томонидан тўп-тўп отлиғлар кўриниб, улар ҳаммаси майдонда жавлон қилишга отланган бўлади. Ўшаларнинг орасида ногоҳ ҳусну малохат майдан кайф қилган бир гўзал кўриниб қолади. Май ўтидан юзида юз гул очилган, бу гулларнинг биттаси дасторига қистириб қўйилган. Ҳусни ўтининг алангаси гулзор бўлиб, бу гулзорнинг ҳар томонида гулзор очилиб ётибди. Холи ҳар қандай балони даф этувчи; унинг ўтида кўз қорачуғи ёниб, ҳаммаёққа исирик бўйини таркатади. Қошлари ой юзининг устидаги хушбўй янги ой; унинг иккаласи ҳам ақлни девона қиладиган даражада чиройли!

Янада тўғрироғи, бу қошлар ошиқларни ўлдириш учун ўзаро маслаҳатга ўлтириб, бошини бошига қўшган. Ҳуснини намоиш қилиш учун у қошида (жингалак) тугунлар ясаган. Ўзига зеб бериш учун «нун» ҳарфига ўхшатиб ясалган бир тугуннинг устидаги нуқта шамранинг¹²¹ уруғига ўхшайди. Сунбул сочларида тугун устига тугун, бу тугунлар тугун эмас, халқа устига халқалардир. Унинг зирак таққан қулоқлари сафни ёриб ўтувчи турк аскарларига ўхшайди; гўё у ўлимни ўйлаб, устидан темир совут кийиб олган. Чақнаган кўзи ноз билан ҳар томонга боқади; бу билан зоҳидлар ва тақводорлар хирмонига ўт ёқади.

Бу ўтнинг тутуни киприклар сафининг орасидан ўтганда, уларнинг ҳаммасини қорайтириб қўяди. Унинг кўзлари сурма қўймаса ҳам қоп-қора, фусункор; жаҳон бу кўзлар туфайли сурма рангига кирган. Лаъли лабида бир қатра тер думалоқ бўлиб турибди; у мангулик чашмасидан томган битта жонга ўхшайди. Лаб тукларининг ҳар биттасини ҳаёт майсаси дейиш мумкин: улар Хизр турган қоронғи зулматдан ўсиб чиққан. Кишиларга орзу бўлган бақбақасида қатра-қатра сувлар кўринади; бу бақбақа чуқурчасига сув ўша чашмадан сизиб тушган. Ҳар мўйи жон томиридан тортиб, кофир зулфи эса имон томирларини ҳам юлиб оладиган. Унинг гулранг ипак либосдаги қомаги гулдор кийимга ўралган сарвга ўхшайди. Унинг чопқир оти яшиндай тез қадам босади; сайр қилиб юриб, яшин-дай чақнайди. Унинг оти яшин бўлиб, устига минган ўзи қуёш бўлгандан кейин уни кўриб эл-халқ куйса, йиғласа, ажабланмаса ҳам бўлади. Гул сингари этагини белига қайиргандан кейин, тўнининг этагидан унинг савсан рангидаги қўйлаги кўзга ташланади. Рўмолининг расмлари гул кўринишида бўлиб, савсан ва гуллар устидан гул сочаётганга ўхшайди. Дасторига битта гулни қистириб қўйгани сарв ва теракка гулни пайванд қилганларини эслатади. Бу қандай гўзал манзара, ўзи, эй кўнгул! Бу Халил ўзини урган гулистонмикан¹²², эй кўнгул?!

Чаққонлиги ақлни куйдиради; нозиклиги руҳни титратади. Майдонда турган кишининг бошига у тўполонда шунча балолар етса, тупроқ бўлиб кетишдан ўзини сақлай олмайди. Ахир, бутун замин у замон ҳам у гўзалнинг оти оёғи остида-ку!

Унинг девсифат оти қаёққа қадам қўймасин, одамларгина эмас, малаклар ҳам безовта. Унинг устидаги чавандоз қотил маҳбуби эса одамларни девонавор ўлдиришдан тинмайди. Бу ерда агар

¹²¹ Шамра - укроп, укроп уруғи.

¹²² Халил гулистони - бунда пайғамбар Иброҳим Халилулло тўғрисидаги афсона кўзда тутилади.

Шиблий бўлса ҳам, Зуннун бўлса ҳам¹²³, улар нам паришонхол бир телбага ўхшаб қолардилар. Дин уларнинг мотамида оҳ-воҳ чеккан бўларди; ақл пири ёш боладек оғзини очиб қоларди. Ҳар қандай иродали руҳ унга боққанда, оғзидан сўлакайи оқиб туриб қоларди.

Бу вақтда ақл кетиб, халқ ҳам ибодатни унутади. «Тақво ва ақл дегани ўзи нима?» - дейди ҳамма. У гўзални кўрмаган одамларгина бу ўтдан омон қолади, лекин уни кўриб, кул бўлиш ҳам ёмон эмас. Нимаики ифлос бўлса, ўтга тушиб тоза бўлади, поклар эса бу ўтда яна ҳам покрок бўладилар. Бундай куйишни ким одат қилган бўлса, у дунё, бу дунё саодат унга ёрди.

XXXIX

Шайхи Ироқий Шомда ҳусн гулининг шамъини кўргач, парвонадек тутагани ва (бу ишқ) шуъласи инкор тиканларини куйдириб, инкор этувчилар бошидан ошиб кетгани

Фано кўйида боқий турган одам замон фахри - Шайхи Ироқий эди. Унинг кўнгли ишқ сирларининг хазинаси бўлиб, унинг гаплари ишқнинг (ёмғир ўрнига) гавҳар ёғдирадиган булутларини эслатарди. Унинг (инсоннинг) табиати ишқ ўти билан йўғрилган, «ишқ» сўзининг ҳарфлари эса унинг, пешонасига ёзиб қўйилгандек эди. Лекин бу ишқ ўтининг давоси унда бўлса ҳам (кишилар кўзига) тақво пардаси билан ёпиб юрарди.

Бир неча вақт у Мисрни ўзига макон қилди. (Кунларнинг бирида эса) эрталаб ўрнидан туриб, Шомга йўл олди. Бу вақтда Шомда бир одам тахтрии эгаллаб, ҳоким бўлиб турар экан, у тун мамлакатада тўлин ойдек эди.

Ҳоким Шайхнинг бу томонга келаётганининг (маъносини) тушунди ва буни ўз аҳволи, мавқеи учун шараф деб билди. У мамлакатдаги яхшию ёмон - ҳамма келаётганини эшитган замон уни қаршилаш учун чиқсин! - деб буйруқ берди. Ўзи ҳам мамлакат ҳокими соябони сифатида чиқар экан, кўшинининг оёғидан кўтарилган чанг осмонни тўсиб қўйгандек бўлди.

У тўда Шайхга яқинлаша бошлар экан, барчалари отларидан тушишди. Улар у келаётган йўлга бошларини кўяр эканлар, кўз ёшлари билан эса кўтарилган чангни ёпмоқчи бўлган эдилар.

Ҳокимнинг бир ўғли ҳам бўлиб, у шундай чиройли эдики, унга юзта Миср шоҳлари кул бўлиб хизмат қилишга тайёр эди. У лутфу малоҳатда жаҳомофати, жаҳон офати ҳам эмас - жон офати эди.

У Шорн мамлакатаи қоронғиликда қолганда уни ёритиб турувчи нурли Ой бўлиб, Миср халқи (Ёқуб) пайғамбарнинг (ўғли) - Юсуфдек эди. Араб мамлакатлари ичида ажойибнинг ажойиби бўлиб, унга ажам ҳам, араб ҳам шайдо эди. Миср диёри учун мисли кўғирчоа бўлса, Шомда қоронғиликда қолганларга оби ҳаётдек эди.

У гўзал Шайх кўзига кўриниши билан юзини унинг оёғига қўйиб, оҳ чека бошлади. Иршодлик хирқасини чок-чок этиб дуо тасбеҳини узиб ташлади.

Шоҳ ва унинг кўшинлари Шайхга тупрокдек бўлиб, у эса шоҳ ўғли йўлидаги тупрокдек эди.

Ишқда Шайх шундай бир холга тушган эдики, ҳайратдан келган одамларнинг ҳаммаси лол эди. Аммо бу ишқ ҳар қандай нуқсон-дан пок бўлиб, у нима қилса, ажабланадиган ери йўқ эди. Шайхни ишқ ўти халок қилар экан, унинг шуъласи ўша тўдани ўртантириб юборди.

Ўти бошқа кўнгулларга хабар берган бўлса, оҳи бағирларга таъсир кўрсатди. Титрашидан, ўртанишидан унинг поклиги Қуёш сингари фош бўлди. Ҳокимнинг ичидан ўт аланга кўрсатиб, ўзи ва унинг ўғли Шайхга мурид бўлдилар.

Ким ишқда бу хилда пок бўлса, бу сифат оқибатда хосиятли бўлади. Ҳақиқий ҳуснни агар

¹²³ Шиблий, Зуннун - машхур тасаввуф шайхлари ва олимларининг номлари. Шиблийнинг тўла номи - Абубакр Жаъфар бинни Юнусдир (862-947).

рўпарангда кўрсанг, хоҳ уни кўзгуда кўр, хоҳ сувда - мақсад уни кўриш бўлганидан кейин кўзгу ва сувда вужуд йўқ-ку! Бунда одам қаердаю ҳаёсизлик қаерда? Ишқда покликдан бошқаси мумкин эмас.

Эй Навоий, агар ишқ сени халок этса, агар бу ишқ пок бўлса, ўлимдан нега кўрқиб керак?

Соқий, мен ўлибмен, сен менга жон сувини тут. У шундай соф ва пок, худди тириклик сувидек бўлсин, токи мен уни ёқам ва кўксимни чок қилиб, қанча бўлса, покликча тўлатиб ичай!

XL ЎНИНЧИ МАҚОЛАТ

Ростлик таърифидаким, борлиқ уйи шу тўғри устун билан тик, ул уйнинг ётоқхонаси бурчагида бу нур (ростлик) шамъи мажлисни безатади; эгриликни эса рад этиши ҳақидаким, агар эгри одам кумуш бадан гўзаллар юзидан зулфдек жой олса ҳам (барибир охирида) боши кесилади; эгри одам агар хазина устида аждаҳодек халқа бўлиб ётган бўлса ҳам уни ўлдирши зарур

Ҳар ким ўзига тўғриликни одат қилгандан кейин чархнинг тескари айлангани билан унинг нима иши бор?! Ўқнинг¹²⁴ учиши тўғри бўлгандан сўнг, ернинг эгрилигининг унга нима зиёни бор?!

Йўл қанча тўғри бўлса, мақсад шунча яқин, йўл эгри бўлса, мақсад узоқлашганига ажабланиш ўринсиз. Най тўғри бўлгани учун сўфийлар уни яхши кўришади; чанг тўғри бўлмагани учун қулоғи буралади. Найза тўғри бўлганидан доим боши юқори; арқон эса чирмашлиги туфайли боғлаш учун ишлатилади.

Айвонда ёнаётган шамнинг бўйи тўғри бўлгани сабабли у кечаси қоронғида базмнинг маҳбубасиса авланди. Егри учиш қилиб парвона кўп айлангани учун охири шамъ ўтига урилиб ёниб кетди. Сарвнинг қомати тўғри бўлгани учун хазон кулфатидан офат кўрмай, доим кўм-кўк. Боғдаги тоза сунбул ҳар нарсага чирмашиб ўсгани учун эгрилик унинг юзини қора қилди. Чангнинг қили тўғри бўлади; эгри бўлдими, созланмагани.

Мистарнинг¹²⁵ чизигига ёзув тўғри кела бергач, қалам бошини кўтармасдан ёзгани ёзган. Унда битта чизиг эгри бўлса, хатга битта доғ тушади; кўчирилаётган нусхада эса ҳар саҳифада қийшиқ хат бўлади. Ҳум парилар хизматида бўлган бирон ҳур наслили пари пайкарнинг гулранг юзи ўт бўлиб, бу билан дунёга ўт қўйишни ўзига мақсад қилиб, гул юзидаги ҳар бир тер тоза гавҳар бўлиб, бу тердан кўп-кўп гуллар очилиб, сочларининг ҳар томонидан мушк исини берувчи чизиқлар бўлиб, тер наmidан ўтдан тутун кўтарилиб турса, унинг мижозининг латифлиги эл кўнглини олиш учун (бир-бирига зид бўлган) ўт билан сувни парвариш қилса, унинг латофати қанча деса шунча бўлса, ҳусну жамол ҳам имкони борича мавжуд бўлса-ю, лекин унинг қадди-қомати сарфароз бўлмаса, гулзорида у сарв каби ноз қилиб юрмаса, сарви хиромон бўлиб, тўғри қадам боса олмаса, мижгон ўқларини ҳам тўғри мўлжаллаб ота олмаса, зор ошиқлар унга жонини бермайди; одамларнинг биронтасининг кўнгли ҳам унга гирифтор бўлмайди. Намозхонлар меҳробни тўғри қурмаса, кўз қийшиқ боқиб, намоз ҳам тўғри ўқилмайди.

Хатни тўғри ёзадиган кишилар ҳақиқий соғлом кишилардир; хат агар эгри ёзилган бўлса, демак, ёзган одам ҳам тўғри эмас. Кимнинг қараши тўғри бўлса, ўша ҳақ. Кимнинг қўли эгри бўлса, ўғри бўлади. Кимки қои эгрилик билан шуҳрат топган бўлса, халқ унинг қўлихи кесиб

¹²⁴ Ёйнинг ўқи кўзда тутилади.

¹²⁵ Мистар - чизғич, линейка.

тўғри қилади.

Кўз туғилишдан эгри бўлса, унинг одати биттани иккита қилиб кўрсатишдир. Ўзи битта бўлса-ю, бошқаси тагида бўлмаса, биттани иккита қилиб кўриш - кўп худоликни тан олиш билан баробардир.

Сулаймон деб ном чиқарган одамнинг дурри зоти аслида пайғамбарлик денгизидан эди. У жаҳон подшоҳлиги тахтини эгаллаган, ҳам подшоҳ эди, ҳам пайғамбар. Бутун дунё мамлакатлари унинг қўл остида эди; одамлар каби деуу парилар ҳам унинг буйруғига бўйсунарди. Агар у подшоҳлик чодирини чўлга тикса, қушлар учиб келиб, пати билан дархол соябон бўлардилар. У очик, ҳаволи ерларга гилам тўшаб ўлтирарди; сафарга чиқса, еллар унга кўшимча от вазифасини бажарарди. Деуу парилар ҳам одамлар тўдаси билан бирга унинг сирли узуги туфайли¹²⁶ буйруқларига тобеълик жкўрсатарди.

Ушбу замон хоқони ва подшоси¹²⁷ оддий подшо ва хоқон эмас, замон Сулаймонидир¹²⁸. Унинг тахтининг пояси осмон авжигача кўтарилган; тожи эса энг тик турган қуёшга ўз соясини солган. Саройининг гумбази осмон гумбазига ўхшаш бўлиб, бу саройдаги унга қарашли одамлар юлдузлардир. Мартабасининг юксаклиги Жамшид бўйсунганлар Ҳурмузу Хусравгача¹²⁹ ёйилган; мамлакатининг кенглиги Сулаймонникича бор.

Лекин ўз замони Сулаймонга ҳукмдорлигини юргизиш учун сеҳрли узук бергани каби, бунга ҳам, ҳукмдорлик қилиб тураркан, айланиб турувчи чарх бир узук насиб этган эди. Кимгаки хонлик қилиш муяссар бўлган экан, бу узук билан. ҳукмронлигини юргизиши мумкин эди. Узук ўзи садафдан, лекин хати гавҳардан эди. Қандай ажойибки, давр, замон унинг хатини «Ростликдан халослик»¹³⁰ деб битган эди. Шоҳга агар шу мухрнинг хати ёрдам бермаса, у ҳар нарсага гирифтор бўлиши мумкин эди. Охиригача тўғрилик унинг қоидан тутгани учун, тўғрилик билан халқ ҳам унинг фармонига бўйсунга бошлади.

Кимки тўғрилик ёини билмоқчи боиса, билсинки, бу икки хил бўлади. Бири шуки, кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи билан бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлғон гапни баъзилар таассуф билан, уялганидан «тўғри!» дейди. Олдингиси, ҳеч шубҳасиз, яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Киши ёлғонни гапирса ҳам кам гапирса! Қани энди шундай одам бизнинг замонда ҳам топилса.

Биз шундай қизиқ замон одамларига мубтало бўлганмизки, уларнинг олдида ростгўйликдан ёмон нарсайўқ. Улардан тўғриликни қидирган киши қошларидаги номи-«Чин», о зи ночин жингалак мўйни топади, холос. «Чин» кофирлар мамлақати бўлса ҳам, номи «Чин», яъни «тўғри» боигани учун, қара, ҳатто жаннатнинг ўзи ҳам унга рашк қилади.

Лекин одамларга Худонинг ўзи ато қилган бу тўғрилик, қара, уларнинг олдида хато бўлиб кўринади. Сўзлашда хато гапиришга ўрганган одам нотўғри фикрни тўғри деб гумон қилади. Кимки бу даврда тўғри гапиришга одатланган бўлса, у камбағаллик, етишмовчиликдан бошқа нарсани билмайди. Бу давр истаги эгрилик бўлгани учун, сен ҳақиқатни талаб қилсанг, унга ёқмайсан.

Бу айланувчи осмоннинг ҳеч тўғри иши йўқ; унинг паргори чизган чизиқнинг ҳам биронта тўғриси йўқ. Кимки тўғриликни ўзига касб қилиб олган бўлса, даврнинг айланиши унга доим душманлик қилади. Қалам тўғриликка йўл кўрсатгани учун доим унинг боши кесилиб, пастга бўлиб туради, «Алиф» ҳам тўғрилик аломати бўлгани учун, «бало» (сўзи) уни, қара, ўзининг

¹²⁶ Диний афсоналарга кўра, бу узук «Сулаймон узуги» номи билан машҳур бўлган; унга ёзилганига кўра, узук ёрдами билан Сулаймон пайғамбар дунёдаги ҳамма одамларни, ҳайвонот оламини, сирли мавжудотларни бошқарган эмиш.

¹²⁷ Матнда «қайсар», «Қайсар» - Сезар сўзидан олинган бўлиб, турдош от сифатида «подшоҳ» демақдир.

¹²⁸ Замон Сулаймони - матнда «Сулаймони аҳд»; бунда Султон Хусайн Бойқаро кўзда тутилади.

¹²⁹ Ҳурмуз, Хусрав - бу ўринда жой номлари бўлиб келаётган бўлса ҳам, аслида мажозий «кун чиқишдан кун ботишгача» деган маънони билдиради.

¹³⁰ Асл матнда форсча; «Ростию расти».

орқасига олибди¹³¹. Шоҳ чайласининг арқони ҳам тўғри тортилгани учун, қарав бошдан-оёғига эшилган: чирмаш.

Учар юлдуз тўғри учгани учун бошдан-оёғи тамом ўт бўлиб ёнди. Илоннинг тана тузилиши эгри-бугри бўлгани сабабли хазина устида ётса ҳам оғзида заҳар. Янги ой эгрилигидан чарх қадами турган жойдан кўринади. Салла ҳам чирмаш ўралгани учун бошнинг устига чиқиши лойиқ топилди.

Йўқ-йўқ, бу ёзганларимча эмас, балки бу гапларимнинг ҳаммаси қаламнинг хатоси. Эгриликнинг ҳам, тўғрилиқнинг ҳам ўз ҳақиқий таърифи бор; ёлғон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шамъ ўз тўғрилиги билан хурсанд; бошдан-оёқ куйса ҳам, у нурга айланади. Яшин эгриликни одат қилган бўлиб, ҳаммаёқни ёритса-да, ернинг остига киради. Боғбон ўз ерига режа тортмас экан, боғнинг кўриниши чангалзорга ўхшаб қолади. Дехқон агар мола босмасдан уруғ сочса, қанча бир хил сочмасин, экини, барибир, сувни текис ичмайди. Ойнинг юзи қанча текис бўлса, ой юзlining юзи ҳам шунча тўғри кўринади. Темир қалпоқнинг юзи қанча сайқалланган бўлмасин, юзнинг айланаси унда чўзилган холда акс этади. Жим турган сувда қуёш акс этади: чайқалган сувда эса эгри кўринади. Хато билан ёлғон гапириш ҳисобга кирмайди; чунки унинг ёлғонлиги билинган, ундан қочилади.

Бир кишининг сўзлари бошидан-охиригача тўғри бўлиши мумкин. Аксинча, бўялган, ёвуз бўлиши ҳам. Уларнинг биринчиси ҳам, кейинги бўяб гапирадигани, ёвуз ҳам ўз ихтиёридан ташқари холда шундайдирлар. Уларнинг пешоналарига шундай ёзиб қўйилган бўлса, улар нима ҳам қила олади?! Аллоҳ бир кишини ҳабибим¹³² деса, халқ ҳам уни «содиқ хабарчи» деб атай бошлайди. Чунки унинг барча сўзлари тўғри бўлиб, рўпара келган борки уни «саддак»¹³³ дейди. У: «Қайси ҳабиб?» десанг, осмон оёғи остидан хок бўлиб, жаннатдаги сидра ва тўби дарахлари олдида хас-хашак бўлган кишидир. Унинг динини ишончли дин эканлигини билган, барча пайғамбарлар унга уммат бўлиш истагини билдирганлар. Умматлари тўғрилиқ, халоллик билан нидо қилишар экан, «Ёлғончилар менинг умматим эмас», дегани эса келади.

Бутун коинот азоб ичра қолган чоғда унинг умматлари нажот аҳли бўлгусидирлар. Шунда барча пайғамбарлар тўғрилиқ байроғини кўтариб, ўзларининг бу масалада унга уммат бўлиш истагини билдирар эканлар, ёлғонни гапирган тили ва ёзган қалами туфайли пайғамбарлик сафидан четлатилади. Хато ва ёлғонни сўзлаш ҳисобга ўтмайди. Бу билинган, бундайлар узоқлаштирилади.

Кимки ёлғон гапиришни одат қилган бўлса, уни эру мусулмон деб бўлмайди. Ёлғончи ўз гапини ўтказиш учун қанча уринмасин, у ўз гапини бир-икки марта ўтказа олади, холос. Унинг бу ишидан халқ ғофил бўлса ҳам, лекин Тангри ўзи бу холдан воқиф. Бу хусусият элга қанча махфий бўлмасин, ёлғон барибир ўзини охирида маълум қилади. Ёлғон тонг ўзини қанча ошкор қилса ҳам, унинг нурлари, кузат, барибир узоқ турмайди.

Ҳар соҳада кимгадир фирибгарлик қилинар экан, у ёлғончилик олдида бир навдир.

Кимки, қизишиб туриб онт ичган бўлса, онти ёлғон бўлса, айби ювилиб кетади. Кимки ўзини ёлғончи сифатида танитган бўлса, рост гапирса ҳам, халқ унинг ҳамма гапини ёлғон ҳисоблайди. Бу хусусият уни доим қийноқда сақлайди. Ҳеч нарса билан у бу қийноқдан қутула олмайди. Кимки ёлғончи деб ном чиқарган бўлса, ўзиникилар ҳам, бегоналар ҳам уни шу от билан чақирар эканлар, тўғрилиқ номи унга ҳеч қайтиб келмайди. Рост гапирса ҳам, халқ унга инонмайди. Кимнинг чин гапи эл орасида ёлғон деб топилар экан, ёлғонни чинга айлантириш имкони борми?!

Қандай бир оғир вазиятда қолганинда ҳам, чин гапиришнинг иложи бўлмаса, ёлғонни ҳам

¹³¹ «Бало» сўзининг арабча ёзилиши кўзда тутилади. Унда алиф сўз охирида келади, Алиф эса ўз шаклига кўра, ўтмиш адабиётда доим тўғрилиқ рамзи бўлиб келган.

¹³² Бу ўринда Аллоҳ пайғамбаримиз - Муҳаммад с.а.в.ни «ҳабибим» («дўстим») деганига ишора қилинмоқда.

¹³³ «Саддак» - «ростгўй», тўғри сўзловчи.

гапирма.

XLI

Қирғовулнинг чин гапириши ўрнига ёлғон гапириб, бир фалокат тузоғига илингани, чин сўзни шер ёлғон деб ойлаб, овозини эшитиб, етиб келмагани ва уни бало тузоғидан халос этмагани

Тўқайда бир йиртқич шер бор эди. Вахшатда осмон шеридек қўркмас эди. У болалари билан ўйнаб, завққа тўлганда, чумолилар унинг боласини талаб қийнади. У ўзининг ажралмас бу бойлиги -фарзандини оғзига тишлаб асрар эди.

Ўша тўқайда бир қирғовул ҳам бўлиб, бу йиртқич шернинг вахмидан доим қўркувда эди. Шер бўлса боласини оғзида тишлаб, дам-бадам тўқайнинг гоҳ у ёғига борарди, гоҳ бу ёғига. Шўрлик қуш унинг тепасида ногаҳон парр этиб учса, шер қўрққанидан сесканиб кетар, боласига ҳам тиши ботиб кетарди. Тиши билан ўз боласини, ўз жигарпорасини ярадор қиларди.

Доим унга шу ғам ичида ғам, ғам ҳам эмас, мотам устига мотам эди. Бу ташвишдан кўнгли озор топиб, у қирғовул билан ўртоқ бўла бошлади. У деди:

- Менинг сенга ҳеч қасдим, душманлигим йўқ. Хотиржам бўлиб, мени ўзингга ишончли дўст деб бил. Қўрқишни йиғиштир, ҳамдамим, сирдошим бўл; айш ва хурсандлик вақтида бирга куйлашадиганим бўл. Мен ҳам сенинг куйларингни эшитиб, шод бўлай; нағмаларинг билан қайғудан озод бўлай. Шарт шуки, сенга бир зиён етса, фалак сени хийла билан бандга солса, марҳамат қўлини сенга ёрдам учун чўзай, бош панжам билан душманни ерга баробар қилай. Садоқат масаласида ўзимни қўрсатиб, сени душман тузоғидан халос айлай.

Шер кўп сеҳр билан ўз фикрини тушунтиришга тиришди, ҳам садоқатли бўлишга аҳд қилди. Ораларида бир-бирларига шундай муҳаббат пайдо бўлдики, бунга осмоннинг ўзи ҳам ҳасад қиларди. Қаерда йиртқич шер дам олиб ётса, атрофида қирғовул бемалол учиб юрарди. Султоннинг тепасида ҳумо қуши айлангандай, шер бошида қирғовул айланиб парвоз қиларди. Шер унинг сайрашини эшитиб, куйида ёлғон борлигини фахм қилиб, дер эди:

- Ёлғон гапирма, ёмон бўлади. Тўғри одамлар олдида ёлғон қораланади.

Қирғовул пандни эшитмас, ўзи билан ўзи маст, атайлаб фиғонини ҳеч пасайтирмас эди.

Бир кун бир овчи уни тутиш учун ўз тузоғини ёйган эди, у дон билан сувни кўриб, унинг олдига боргач, овчи унинг устига тузоқни тортди. Тузоқда у бахтсиз қичқириб, бир неча бор: «Дод, мени тутдилар!» - деди.

Бу сўз шер қулоғига эшитилди, лекин унинг бу ашуласини ҳар галгидек ёлғон деб ўйлади. Бунақа ёлғонларни кўп эшитгани учун чин қичқириғини ҳам ёлғон деб гумон қилди. У қанча ростакамига қичқирмасин, ростини ҳам ёлғон деб ҳисоблади. Уни қутқариш учун илтифот кўрсатмади; натижада унинг ҳаёти қирқилди. Кимки беихтиёр рост гапирса, ёлғон гапирса ҳам халқ уни рост дейди.

Сўзда, Навоий, нима десанг ҳам ростини гапир; ростни куйлаган оҳангларга тахсин айт.

Эй соқий, ёқимли қадаҳни олиб кел, унинг бир қултуми билан шерни оладиган қил. Базмнинг асбобларига тартиб бер, сих, кабоб, товоқларни ҳам хозир эт.

XLII

ЎН БИРИНЧИ МАҚОЛАТ

Илм осмонининг юлдузлардек баланд мартабалилиги ҳақидаким, билимсизлик тунини ёритиши учун «айн»и қуёш, «лом»и ой, «мим»и кундуз белгиларини кўрсатади; билимсизлик

шомининг қоронги кўриниши ҳақидаким, гафлат чохини пастлик кечасида зохир қилиб, бу кечада бахтсизликдан ҳикоя айтади; олимнинг бутун бахтсиз вужудининг қуёшдек юксаклиги, жоҳилнинг эса бутун борлиги бойлик, мол бўлса ҳам тупроқдек хорлиги

Дунёнинг иши яратилгандан буён душманликдан иборат бўлиб, олимлар хор, жоҳиллар азиз. Токи жаҳон зулмни ёқлар экан, мева ерга тушиб, ёғоч баландда туради. Разолат ривожда, билим аҳллари ранж-уқубатда, тош тоғнинг устидаю бойлик ернинг тагида бўлади, фалак феъли ёмон одамни топса, уни кўтаради, бутун оламни унинг ҳукмига мутеъ қилиб қўяди.

Ёмонликни ўзига шиор қилган Зухал сайёраси мовий ранг қўрғон гумбазидан жой олган; яхшилиқни кўлловчи Муштарий эса ундан қуйида. Бу, дунёнинг яхшини ёмондан паст кўришидан. Бу аҳволдан яхшиларга доим ғаму озор; боғда эса гулларга тиканлар ҳамнафас, ўртоқ. Кимки садафдек пешоналари тиришган бўлса, у қўйини ққимматбаҳо дурлар билантўлдиради. Кимки дурдек соф ва пок бўлса, олмос билан унинг бағри чок этилади. Тоғ чўққиси қаттиқ бўлишга бел боғлаган сабабли унинг тиғи оининг юзини тимдалаган. Кимки лаълдек гавҳари пок бўлса, бало тоғлари остида ғамгин бўлиб ётади. Оташпараст ҳинду кўмирдек қорайиб кетган эса-да, у ёқут тахт устидан жой олган. Гул бўлиб ёнган ўт эса энг паст ер - кулнинг устида.

Кимнинг асли ҳам ёмон, оёғи ҳам хунук бўлса, тож ва товус каби ҳурматда. Кимки ўз чиройли сўзлари билан озод одамларни ҳам ўзига кул қилган бўлса, сайроқи тўтидек бўйнида занжир. Бошқаларнинг бағрини ёришни мақсад қилиб олган қушлар подшоҳларнинг кўлида ором олмоқда. Минглаб дилкаш кўйлар кўйлаган булбул кул ичида кўйиб хору зор.

Одамлар Замзам сувини қанча қийналиб келтиришади; у эса шиша идишда турган холда сасиб қолган бўлади. Қадахга тўлатилган май одамни бузувчи нарсадир, лекин не-не қизил лаблардан у бўса олади. Осмонда қуёш кўзгудек ярқираб, порлаб туради, булут эса кўзгуга пуфланган ховурдек уни тўсади. Тун ўз кули билан оинанинг рангини очади, ой юзи эса шабнам тушиши билан занглайди. Капалак енгил табиат хотиндек маъносиз айланиб-ўргилади; танасидаги ранг-баранг нақшлар унинг ипак кийимидир. Парвона эса дард билан тунни кўриқлайди; қалбида ўт, устида эски палос.

Бир камбағал одам илм истаб, ўз шаҳридан чиқиб кетса, бу қандай оғир гап. Ахволининг бахтсизлигидан оёқ яланг, тўни йўғидан танаси ҳам яланғоч. Оёғини тиканлар тирнаган, ҳатто тикан устига яна тикан кирган. Бу хол ўқнинг учида темири бўлганига, «хор» сўзининг¹³⁴ ичида эса алиф турганга ўхшайди. Бошидаги эски салласи ҳам кулгулик, тузоққа ўхшаб бошдан-оёғи тилинган, йиртиқ. У мақсадининг қушини шу тузоққа илинтирмоқчи, кўзидан томган ёш доналарини дон қилмоқчи бўлади. Қўлтиғида варақ-варақ қоғоз ва китоби, тахсил олиш учун у шошиб боради.

У қушдек, гўё учиб кетмоқда; қўлтиғидаги қоғозлар гўё унинг қанот пати. Муҳтожликдан унинг қорни оч, очлик уни овқатга зор қилиб қўйган. Кучсизликдан гавдаси камишдай бўлиб қолган; камиш қаламдек тилини чиқариб, тиланчилик қилади. То ўзининг мақсадига эришгунга қадар йўл юриб, нима учраса еб, қаноат қилади. Мақсади ўзи кўрмаган бир мамлакатга етиш; у мамлакат унинг ҳатто тушига ҳам кирмаган.

У мамлакатда одамлар кўп, лекин унга бирон дўст йўқ. Кўз олдидан ўзининг шаҳру диёри ўта бошлайди. Кўча ҳам кўп, уй ҳам, бозор ҳам. Лекин у қаёққа боришини билмайди. Мусофирлик юрагига таъсир қилади; кўнглини ёлғизлик эзади. Овқатсиз, кечкурунгача айланиб юради, оқшом киргач, булбул каби бир бурчакка жойлашади. Заифликдан ҳуши ўзига келмай, тонггача кўзига уйқу ҳам келмайди.

Тонг отгач, мадраса томон боради; мадрасанинг ичидаги йиғинларга киради. Кимга у ўз

¹³⁴ «Хор» сўзининг араб ёзувида ёзилиши кўзда тутилади.

холини баён қилса, у эшитиб, хазилга олиб, ўзини билмаганга солади. Тил аоидасидан бир дарс сабоқ олиш учун умр варағини ҳавога учиргандай сарф қилади. Кундузи унга на бир маскан топилади, на кечасига бир оромгоҳ тайин. Мусофирликда унинг аҳволи ёмондан ҳам ёмон; бундан ортиқ ёмон нарсани топишнинг ўзи қийин. Унинг аҳволини гапиришга тил ожиз, уни ёзишга қалам тили ҳам лол.

Шундай ғам ва замон укубатларини чекиб, ўн-ўн беш йил елиб-югуриб, жонини қийнаб, мадраса бурчагини ғам билан обод қилиб, тонгдан окшомгача фарёд этиб, шу хилда минг машаққат чеккан бечоралардан, ўз ватану мулкидан оворалардан баъзиси ўлиб, баъзиси ҳар томонга кетиб, баъзиси ўз орзусидан воз кечади. Баъзилари озгина нарсага эришиш билан кифояланади; баъзиси эса ўз устига кўп жафоларни олади. Ою йил доираси айланиб-айланиб, натижада битта-иккитагина камолот эгаси етишади.

Илмда бир одам соҳибқирон бўлгунча ўттиз йилда бир давр келиши керак. Унинг кўнгли илм маскани, илм даргоҳи, унинг бир қатра вужуди илм дарёсига айланади. Яхудийча десанг яхудийчани билади, юноний десанг юнонийни, сурия тилини десанг сурия тилини; ҳиндча савол берсанг, ҳиндча жавоб беради. Илм унинг кўнглини бир дунёга айлантириб, бир қатрага бутун бир дарёни яширади. Сўзларида тўла маъно; гапни сирли безакларга ўраб гапирди. У қаламининг учидан бир гапни қоғозга тўккач, қора сиёҳ билан битилган у хатда оби ҳаёт кўринади. Ёзувининг қоралиги оби ҳаёт суви бўладиган зулмат бўлса, унинг маъноси бу зулматдаги оби ҳаётдир. Осмон билан боғлиқ энг қийин масалаларни ҳам осонлик билан ечади. Абу Али ибн Синонинг ҳамма фикрлари унга тушунарли. Қалами хатнинг барча хилларини ёзишга қодир; илмларнинг ҳаммаси унга маълум... Қалами ҳар қандай ёзувни кўчира олар, илмларнинг барчасидан хабардордир: Дин масалаларида жаҳолат ва мақтанчоқликнинг душмани бўлиб, кимсан Ғаззолий билан Шофийига ўхшайди.

Гарчи у фалақдан шундай камолот топган эса-да, лекин унинг бошидаги фалокатлари ҳам бекаму кўст. Шомдан эртаси тушгача овқатланмайди, тушлик қилса, кечкурунга ҳеч нарса йўқ. Қизиғи шуки, унинг жоҳил хўжайини у билан ёмон кўришади, гапи ҳам ёқимсиз. Унинг дину диёнатига ҳеч бир қоида йўқ, балки унда диннинг, диёнатнинг ўзи йўқ. Ғазабланиб, иши ҳамма нарсани елдек совуриш; ўжарлик қилиб, ҳамма нарсани ўт каби куйдириш. У кўриш шамъини ўчириш керак боиган даражада хунук, ақлдан ҳаёни кетказадиган даражада тентак. У дунёда Худонинг яратган балоси бўлиб, хулқи ва кўринишининг ўзи бунинг икки гувоҳидир. Унинг одати, феъли, одам ўлдириш, баданидаги ҳар бир тук ўлим темиридир. Ичида тутундай қоронғилик, ташида алангадай сурбетлик. Пасткашликда ит билан баробар, балки ит унинг олдида одам.

Бундан ҳам ажаброғи шундаки, шунча жаҳолати билан, жаҳолатгина эмас, разолати билан чарх уни энг юксак мансаб эгаси қилиб қўйган; ҳамма одамлар ва сипоҳлар унга тобеъ. Ўт каби ҳадеб ўжарлик қилади; тўни эса заррин матолардан. У гарчи илондек ҳаммага зарар етказса ҳам, ўзи Фаридун хазинасидек хазина устида ором олади. У ўзи тикондай қанча ўткир бўлса ҳам, тонг еллари унинг бошидан гул сочишади. Одам ўлдириш ишида қиличдек таниқли бўлса ҳам, шоҳ унинг белига қимматбаҳо камар бойлаб қўйган. Унинг дили гўзалларнинг холидек қанча қора бўлса ҳам, лекин доим гул юзида жилва қилади. Унинг ярамасликлари гапирган билан адо бўлмайди, лекин унинг дабдабаси ундан ҳам ортиқ.

Ул одам ўзининг фазилати ва фасоҳати билан машҳур, буниси эса феъли ва қабоҳати билан. Қизиғи шуки, буниси қанча юз одамни хор-зор қилиб, қанчадан-қанча обрўга эга бўлган. Халқ уни «амир» деб атади. У шу ном билан одамларни ўз қўл остида тутди. Бунга унинг буюрганини қилиши лозим. Олим ҳам унинг эшигида хизматда. Қара, пасткаш нафс шундай фариштасифат одамни лаънати дев олдида хор ва забун этган.

Бу ўн марта унинг олдида киришга тараддуд қилса, дарвозабон ва қоровул уни қўймайди. Бирор марта агар унинг олдида кириб қолса, унинг дийдорини кўриш бунга бахт насиб

этгандай. Бек агар унинг хол-аҳволини сўраб, илтифот кўрсатса, бу уни кетма-кет дуо қилгани қилган. Дуосини тугатиб, ўрнидан туриб, уйига жўнар экан, унинг ерини ҳам ўпади.

Амир шундай беҳуд холда ўзиникилар ва бегоналар билан муносабатда бўлади, одамларни йиғиб, уларга мақтанчоқлик билан гап тушунтиради. Худо ҳақи, қара, бу қандай ах вол? Буни озгина таърифлаш учун ҳам тил лол. Унинг кибру ҳавосини кўру бунинг қашшоқлигига қара!

Уларнинг ўрталарида нима гап бўлиши мумкин? Униси жоҳил бўлиб, буниси олим бўлса ҳам, бу олим эмас, ўзига золимдир. Умни ким амалга эришиш учун восита қилса, ўзини ҳам, халқини ҳам йўлдан адаштиради. Олим агар амал учун пасткашлик қилса, илми унинг билимсизлигига далилдир. Илми бўлиб туриб, ким мансабга учса, тоза терни денгиз суви билан тенг кўрган бўлади. Итнинг мақсади ўлимтик бўлгандан кейин унга безакдор ёпқичнинг нима кераги бор? Бошлиқ боиш учун илм қозонган пасткаш одам нажосатни ипак либос билан ёпган бўлади.

Олим агар ўз йўлига қатъий амал қилса, илмига қараб иш тутса, дунёнинг ҳаром молларига кўз олайтирмаса, ўткинчи дунёга тикилиб қарамаса, бундай одамни шараф гавҳарининг кони деб бил, гавҳар десанг ҳам, кон десанг ҳам - нима, десанг, ўшанга тегишлидир. Ҳақиқий олим ўзи кону, юз томони яна гавҳар, ўзи осмону, ҳар тарафи юлдузлар! Конидаги гавҳарларнинг ҳам барчаси пок, осмонидаги юлдузлари ҳам порлоқ. Кимга шундай бахт насиб бўлса, у дунёга кўз олайтирмаса, ажабланадиган жойи йўқ.

Эғнидаги тўнида юзта йиртиқ бўлса ҳам, гулнинг тўни йиртиқ-йиртиқ экани айб эмас-ку! Қуёшнинг яланғочлиги унинг зийнати-ку; булутдан либос кийганда эса, ҳаммаёкни қоронғилик босади. Асал қовоқдан нари турса ширинроқ бўлади. Мушк ҳам кийикнинг киндигидан ажратилса, ҳид беради. Ер кишининг шарафи кийимда эмас; дур садафдан узоқ бўлса. баҳоси камайди Пашшанинг ҳам уст либоси заррин, аммо унинг қўнадиган жойи ўлимтикларнинг устидир.

XLIII

Имом Фахр Розий билан султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ҳаммомда дўстлик шамъини ёққанлари ва имомнинг сўзи билан султоннинг такаббурликдан воз кечгани

Сирдонлар даврасининг подшоси, дунёдаги барча диндорларнинг имоми Фахриддин Хоразми ўзига оромгоҳ қилганда, уни кўришга Хоразмшоҳ келмади. У сўраб, бунинг олдига келмагандан кейин, илмининг қадр-қимматини сақлаб, бу ҳам бормади. Шоҳ ўз қилмишидан уялиб, пушаймон бўлди. Лекин имом бунга парво қилмади. Орада кўп пардали гап-сўзлар ўтди. Ўртадаги парда эса кўтарилмагандан сўнг бу гап-сўздан не фойда.

Бир куни имом ҳаммомга тушган эди. Шоҳ ҳам ҳаммомга йўл олди. Улар бир-бирлари билан кўришиб, шоҳ унга очилиб шундай савол берди:

- Эй, ўз илми билан элни баҳраманд этган, қиёмат ишларидан бир хабар бер-чи. У кун қандай машаққатлар юз беради? Ҳар бир кишининг аҳволи нима бўлади?

Шоҳ шундай маъноли саволни берган эди, камолот эгаси бунга шундай жавоб берди:

- Эй қиёмат кунини билишни орзу қилган одам, қиёмат ҳақидаги саволга энг монанд жой шу ҳаммомдир. У ерда ҳам шоҳ билан гадо бир хил аҳволга тушиб, шоҳу гадо барчаси яланғоч юради. Амалдорлар, қатталар ҳаммаси сенга ўхшаб, ичкарига киргач, бору йўғи ташқарида қолади. Илму хунар эгалари эса менга ўхшаб, нима йиққан бўлса, ўзи билан олиб киради, вассалом. Султонликдан сенга у куни кўп фойда йўқ, лекин менга илмим туфайли яхшилик кўп бўлади.

Эй Навоий, илм, билки, сенинг мақсадингдир. Энди илмни йиққан экансан, унга амал қил.

Эй соқий, доим менга шундай бодадан тутки, имом уни кўриб, дархол саждага бош қўйсин. Ундан кимки ичса, Хоразмгина эмас, Хоразмшоҳ ҳам унинг оёғи остидаги тупроғ бўлади.

XLIV ЎН ИККИНЧИ МАҚОЛАТ

Қалам учидаги тиликнинг ранг-баранг ҳаракатлари¹³⁵ ва қалам аҳлларидаги иборат тўданнинг турланувчанлиги ҳақида; у (қалам) қайси бир хатни кўчиришга бошласа, бу унинг номаи аъмолининг қора бўлишига сабабдир, котибга эса бахтсизлик белгисидир; у қайси бир ҳарфни тузатиб, қайта ёзмақчи бўлса, бу унинг юз саҳифасининг ҳам, роқим қоғозларининг ҳам оқ бўлишига сабабдир

Бу қандай бичими келишган, ёқимли нарсани, овози ҳам яхши, диққат билан қулоқ солсанг арзийди. Учи маъноли гапларга нақшу нигор беради, мистарининг қашлоғич иплари унинг тирноқларидир. Унинг тузилиши кушга ўхшаб кўринади; тумшуғидан ҳар томонга маъноли сўзларни сочади. У ўзи нур устидан ватан қилган бўлса-да, емиши - қоронғилик¹³⁶; оқ қоғознинг устига мушк сочади. Унинг ҳаракатлари тез ва бир меъёрда, лекин учиш учун унга қанот етишмайди, холос.

Йўк, уни куш дема, у хушбўй бир илон, хушбўй дема, фусунгар илон. Унинг (саҳифадан саҳифага) гўзал учиб ўтишлари, қўл-оёғининг яширинлиги бунга далилдир. У ҳар тилини чиқарганда, битта сеҳр кўрсатади. Бунақа сеҳрни қайси бир илон кўрсатган?!

У илон ҳам эмас, тилла хазина устидаги аждардир. Унинг қорнида юз хил ажойиб бойлик яширинган. Оғзидан тутун чиқаради. Тутуни орасидан чиққан ҳар бир мунчоқ бир гавҳарга ўхшайди.

У аждар ҳам эмас, чунки у эгри; уни яхшиси Мусо (пайғамбар)нинг (сеҳрли) ҳассаси деб атай қол. Бўлмаса, қандай қилиб у бутун жаҳон сеҳрини, ҳатто унинг маъносини ва ифодалаш сеҳрини ичига юта олди? Танасининг оғирлиги ҳам йўқ даражада; у бу захматларни чекканда қийналмайди! Уни ҳасса ҳам дема, балки қалам деб атай қол; унинг учини хатга нақш битувчи де.

У дунёда ҳамма нарсдан олдин яратилган. Унинг мақтови - «Қуръон»да ҳам кетма-кет учрайди. У Аршнинг устидаги Курсидан жой олган. Курсининг устига хат ёзиш учун тахтача ҳам қўйилган эди. Тахтачада қандай нақшлар бўлса, уни қалам чизган эди. Уни қаламдан бошқа нарса ёзмаган-чизмаган.

Қалам (ўз иши билан) шунча шарафга сазовор бўлган экан, (бу билан иш қилувчи) котиблар икки хил бўлади: мақбул котиблар ва номақбул котиблар. Мақбул ва номақбулининг ўзи ҳам бир неча хил бўлиб, ҳаммаси хат кўчиришга истак билдиради. Уларнинг бири қозихона котибидир. Унинг иши ғайриқонуний бўлган нарсаларни қўллаб-қувватлашдир. Одил гувоҳни ёлғончи гувоҳ деб ҳисоблаб, унга пора олган деб тухмат қилади. Унинг мутлақ хоинлиги кўриниб туради; унинг барча ноҳақлиги ҳақиқат каби равшан. У қаламнинг учини ўткир қилиб чиқаради; тўғрилиқ ва инсоф юзини юмдалайди. Ёлғонни исботлаш учун узундан-узок айбномалар ёзади; саҳифани ўз юзидек қора қилади. Барча хиёнатни диёнат деб билади, ҳар қандай диёнатга хиёнат этади. Фиск-фасод, иғво қилиб, сарвдай тўғри, савсандай озод одамларни ҳам ўз йўлига юргизади. Пул бермаса, бўйдоқ ўтган Исо (пайғамбар) устидан ҳам никоҳида тўққизта хотини бор, деб ёзишдан тоймайди. Пора учун биров бир бош узум бераман

¹³⁵ Навоий «қалам» деганда қамиш қаламни кўзда тутадими, унинг учи хозирги ручкаларники сингари иккига тилинган бўлади.

¹³⁶ Қоронғилик- муаллиф матнида «зулмат». Бунда қора сиёҳ, туш кўзда тутилади.

деса, жаннатга ўхшаган бутун бир боғни куйдириши мумкин. Халифанинг қизини ҳинду билан никоҳлайди, бунинг учун унга ичгани бир коса сув бўлса бўлди. Никоҳ хужжатини ёзиш учун пул талаб қилади: тахсин олиш умидида бу хужжат саҳифасини бир қанча қайдлар билан тўлдиради. Кимки ўз қаламини шу хилда ишлатса, билингки, у хатини ҳам ўз юзидек қорайтирган бўлади.

Кейингиси хийлагарликни ўзига касб қилиб олган муфтидир; унинг ўй-фикри хийла ва макрдир. Кўнглида у қандай эгри ниятларни ўйлаган бўлса, бу унинг ёзган фатволарида ҳам тўғри кўриниб туради. Жаннат хурларига у очкўзлик кийимини кийдиради; нимаики «хашан» («хунук») бўлса: уни «хасан» («чиройли») деб ёзиб, гўзаллаштиради. Бемаъни ашула айтган бўлиб, заҳар сочади. Куёшни шамънинг тубига яширишга қодир. Найранг иплари унинг ўзига занжир бўлиши керак, лекин ўртада айбдор ё Амр, ё Зайд бўлиб чиқади¹³⁷. «Ҳа»нинг ўрнига «йўқ», хатонинг ўрнига савобни ёзади ва орқасига «бу ёғини Худо биледи», деб кўшиб қўяди. Ўзининг қилган икки гуноҳи кўзига кўринмай, ўз гуноҳига Худони ҳам шерик қилади.

Битилган саҳифа бежалган, мухрлар ҳам тўлин ойдаи бекаму кўст. Лекин унга эътибор бериб чуқурроқ қаралса, асли маъноси ҳақида ўйлаб кўрсанг, ҳар бир чиройли сўзи юз машаққатни билдиради; ҳар бир гулининг ичидан юзта тикон чиқади. Ундаги ҳар бир сарв ва кўкат ўқ ва ништар, сунбул билан гул тутун ва чўғ бўлиб чиқади. «Шариат»даги «айн» балонинг «ғабн»и бўлиб, тўғри ёзилишига келганда, ундаги ҳар сўз хато. Кимки саҳифани шу хилда безаса, унинг бўйинини қаламнинг бўйнидек узиш керак!

Яна бири девонхона котиби бўлиб, дев ҳам унинг ишларига ҳайрон қолади. Тақдир унга «амалдор» деб исм қўйган. Ушбу амал унга дорни насиб эттирган. Шу амали туфайли у қадах-қадах май ичади. Қаламнинг товуши унга найнинг куйлашига ўхшаб туюлади. Ўз амалига мағрур бўлиб, қаламини куйлатар экан, найининг овози уйни кўтариб юбораётгандай боиади.

У ўз қаламининг учини сиёҳга ботиради; сиёҳи эса тутунга ўхшаб бутун оламни қорайтиради. Унинг қалами одамларни куйдириш учун ўтин. Бу ўтнинг тутуни эса фалакдан ҳам ўтиб кетади.

Бу ишдан давлатнинг қўриқчиси - шоҳ беҳабар: давлатининг устунлари эса порахўр бўлиб кетган. Талончиларни мамлакатга ҳоким қилиб қўйган. Уларнинг ҳар бири ислом уйини бузувчи динсиздир. Улар косибга ҳам, деҳқонга ҳам баробар зулм қиладилар; косиб, деҳқон у ёқда турсин, султоннинг ўзига ҳам.

Улардан биронтаси қайси бир вилоятга бормасин, одамларнинг уйида, боғида базм қуради. У уйнинг эгаси ичмайдиган мазҳабдан бўлса ҳам, унинг биринчи талаб қиладиган нарсаси яхши майдир. У уйнинг қари эгасини ичириб маст қилиб, унинг хотинини хотин топиб келишга юборади. Ўрадаги уруғлик арпасини отига егизади. Уйдаги товукларини одамлари тутиб эйди. Хуллас, ўшаъуйга бало келади, бало эмас, балки вабо ёғилади. Ҳамма ёқда йиғи, оҳ, афғон. Бу бир ўту, уни ел билан тўфон олиб келгандай.

Кентнинг арбоби билан бу бир-икки золим бирлашади. Зулмда у хожа бўлса, бу иккиси гўё унинг паҳлавонлари. Бир-бири билан улар шундай дўстки. кўрсан киши уларни аўво мағиз билан нўст девишади. Давлат молини дўстларига яширинча сотишади. Ўн олтинлик нарсани бир олтинга ўтказишади. Бу ҳақда тезда хужжат ҳам тузишади. Халққа ўзларича майда солиқ ҳам солишади. Бирни беш-ўн деб ёзиб, хужжат хати тузишади. Бунинг учун Худо уларнинг қўлини қаламдай кесса арзийди.

Натижада бу зулм қилувчилар бойиб, бир қанча зулм чекканлар барбод бўлади. Унинг боши унинг қаламининг учидек иккига бўлинсин! Гавдаси эса қоғоз осилгандек осилсин! Бу «яхшилар» сартлар билан қанча тил топса, уларнинг ёрдамчилари турклар билан ҳам мослашиб кета берадилар.

¹³⁷ Амр ва Зайд - ўзбекча «Эшмат, Тошмат» деган иборага тўғри келади.

Бу номаъқбул(котиб)лар бир неча санок бўлгани каби, уларнинг макбуллари ҳам бир неча санокдан иборат? Уларнинг биринчиси гавҳар сочувчи муншидир. У гоҳ мактуб ёзади, гоҳ фармон. Мактубидан хижронга асир бўлганлар шод, номаси эса мактубидан ҳам яхшироқ. Номасидан киши ўзига керакли сўзларни топади, гўё бундай сўзларни гул саҳифасидан булбул топиб ўқигандай. У битган саҳифани ўқиб, сўзга чечан маъшуқа ҳам кулиб, хурсанд, худди тўти ўз аксини кўзгуда кўргандай, (чунки унинг ёзган сўзлари) хижроннинг қора шомида нажот тонгидай, фурқат қоронғилигида эса оби ҳаётдай; у йўллаган мактуб энг ёқимли хушхабардан иборат бўлади; фароғатли ҳаёт ҳақида ёзгани завқ-шавқ белгисидир. Унинг хати зулм вақтида мазлумлар учун бу зулмдан қутулиш воситасидир. Бу хатни кўрганда золимлар ваҳимага тушади. Бу хат одамларга нурли куёшдек фойдали, юксак осмондай қудратлидир. Янги ой шаклидаги сарлавҳа устига босилган мухр тонгнинг шафақ ранги устидаги куёшга ўхшайди. Шу хилдаги унинг қандай мактублари бўлмасин, ҳаммаси, ўйлаб қарасанг, бири биридан яхши. Ким китоб тузиш йўлини танлаган жбўлса, унга тоза дурдай қимматбаҳо нарсалар назм ва насрдир. Булар - ҳикматли сўзлар, тарихий воқеалар, ҳикоялар, шеър билан битилган турли-туман мақолатлардан иборатдир. Бундагиъажойиб ғазаллар жаннатнинг боғига ўхшайди. Уни ажойиб ғазал дема, хушбўй охунинг боласи деб ата. Бунда унинг қалами гавҳарларни қора ипга, худди тун ипига юлдузларни тизгандай тизади. Унда қоғозларнинг юзи маҳбубанинг юзига, чизиқлар мўйлабига, ҳар томонда сочилиб ётган нуқталар эса холига ўхшаб кетади. Саҳифаларнинг ҳар бири бир гулзордек; атрофидаги чизиқлари боғнинг деворларига ўхшайди. Бу чамандаги атиргулларни томоша қил. Чаманнинг паҳса девори олтидан ва ложуварддан. Ҳар қатор хат саф-саф гул, сарв ва суманга ўхшаш; ҳар икки мисранинг ораси гўё бир дилкаш чаман. Бундаги сўзларнинг ҳар бири бир туп атиргул; маъноси эса унинг ширин мевасидир. Байтлари худди Каъба уйининг ўзи. Чиройли кўриниши мазмунан Эрам боғига монанд. Агар унда шундай чуқур мазмун бўлмаса, уни одамлар нима қилади? Бундай назмни кўтариб, қаёққа ҳам олиб борарди? Кимки бундай варақ ва унинг Таҳририга эҳтиёт билан қарар экан, Худо уни ҳар қандай янглиш ва хатолардан сақласин!

Булар ҳаммаси (котибларнинг) шохчалари эди. Асосий шох деб шундайларини билки, қаламининг учи тилини узун чинарих, улар «Қуръон» оятларини ёзишга киришади: «Ҳадиси Саҳих» каби асарларни Таҳрир қилади. Бу ўринда улар тафсирларни ҳам кўчиришади. Уларнинг Таҳрири билан бирга шарҳини ҳам беради. «Тазкират ул-авлиё»ни битиб, «Қиссас ул-анбиё»ни ҳам кўчириб, «Ихё» билан бир нафас фароғат топади, билимсизлик туфайли ўлган танига руҳ беради. Гоҳо «Футухот» ни кўчириб ёзар экан, унинг кушойишидан юзлаб одамлар ўз муродини топади. Кўчириш учун у гўзал «Кимийё»ни олар экан, одамларнинг мис қалби олтинга айланади. Ёзишга у «Нафаҳот»ни қабул қилар экан, дўстлик шабадаси кўнгулларни шабадалатади. Қалами «Шавоҳид»ни кўчиришга кафил бўларкан, бу мақсадининг амалга ошишига далил. Қалам чиқариб, яна бир ёзгани «Ҳақойиқ»; нимаики кўчирса, унинг биттаси «Маориф»дир¹³⁸. Бу асарларга кўз ташлаганлар кўнглига файз нур сочсин! Уларни кўчирганлар руҳига ҳам файз етсин!

Кимки шу хилда хат кўчириш билан машғул бўлиб, соғлиқ ва ҳуснихат унга ёр экан, Тангри унга шодлик насиб этиб, унга халқ хурсандчилиқ хатларинигина ёздирсин. Қалами доим унинг саҳифаларига безак бўлсин, саҳифаларидан хатони озайтирсин. У хат ёзиб, қандай чизиқ тортмасин, бундан унинг мақсад манзилига йўл очилсин.

XLV

¹³⁸ Бу ўринда тилга олинган асарлар ҳаммаси ислом дини ва тасайвуфга доирдир.

Ёқутнинг¹³⁹ хуснихат туйфайли подшоҳлар олдида ҳам, дарवेशлар олдида ҳам ҳурмати ортгани ва мамлакат ёзувига ҳурмат аҳллари ўз белгисини унинг битган саҳифаси бўйича тортгани

Фано боғининг гул тупида ўлтириб шуҳрат қозонган кишининг гулшани Сухравард эди¹⁴⁰. У нафсу ҳаво девига йўл бермаслик учун осмоннинг ҳақиқат авжидаги учар юлдузи бўлган эди. Бир куни у халифанинг саройи томон борди. Бу Ҳақ раҳматининг офатга қарши борганига ўхшарди. Ҳижоз аҳолиси Каъбага эътиқод қилгани сингари халифа Мустаъсим ҳам унга нисбатан кўп ҳурмат билдирди. Уни тахтга чиқариб ўлтирғизиб, сўнг ўзи ўлтирди. Гўё қути биттаю гавҳар эса иккита эди, ёки бурж¹⁴¹ биттаю устида иккита юлдуз тургандай. Шайх адаб билан сўзламоқда эди, халифа эса ерга кўз тикиб, жим турарди. Атрофда не-не одамлар оёқ устида хизматда, не-не одамларгина эмас, ҳатто шаҳзодалар ҳам.

Шу пайт Шайх одамларга қараган эди, кўзига Ёқут кўриниб қолди. У бирдан хаяжонланиб, ўрнидан туриб кетди; халифа ҳайратланиб, унга шундай хитоб қилди:

- Эй, не-не тушунган одамлар оёғининг чанги бўлган одам, шоҳлар ҳам сенга қуллик қилиб, бу билан фахрланадилар. Бундай олий мартаба унга қаердан келганки, сен унга бу хилда эхтиром кўрсатмоқдасан?

Шайх деди:

- Қайси бир ҳурмат ва мартаба Худо унга берган ҳурмат ва мартабадан юксак бўлиши мумкин? Унинг иши доим «Қуръон» кўчириш бўлиб, ҳеч ким у сингари кўчира олмайди. У Худонинг сўзларига зийнат бергани учун уни ҳурмат қилиш бизга вожибдир.

Тушунган одамларнинг бошлиғидан Ёқутни билгач, шоҳ унга ўз мажлисига келиб ўлтиришни буюрди. У қўли пок одам хатининг яхшилиги шарофатидан мамлакат подшоҳи билан ҳамсухбатликка муяссар бўлди.

Билки, Навоий, нима сўз ёзсанг ҳам, Ҳақ сўзидан бошқа сўзга қалам урма.

Эй соқий, ёқутранг майдан олиб кел, лиммо-лим қилиб қуй. У бодани менга тутки, бир тотиб, кахрабо рангини ёқут рангига айлантирай.

XLVI ЎН УЧИНЧИ МАҚОЛАТ

Булутдек фойда келтирувчи одамлар ҳақидаким, пешона тери билан зебо райҳонларнинг бошига гавҳарлар сочадилар; юзларида булут орасидаги чақмоқдек қулги кўриниб туради; шабнам тўкилган чинордек, қўллари кафтининг тери билан ерга ёнбошлаган хас-ҳашакларни сугорадилар; дилининг куйиши чинорникидек рангу рўйида ошкор

Эй инсонлар орасида тонг каби қумуш сочишга ўрганган одам, сенинг меҳринг қуёш меҳридай умумийдир. Халқ юзига тонг каби қулиб боқасан; элнинг бошида чарх каби айланасан. Агар ёмғир ўрнига тош ёғса ҳам, тоғдек бошингни яширмай турасан. Йиғинда ўлтирганлар ҳаммаси бошингга тиг урса ҳам, шамъ каби ҳамманинг кўзини ёрита берасан. Тиг кўксингни қанча чуқур ёриб кирса, сен садаф сингари шунча кўп соф дур берасан. Замондан ичинг қанча қон ютса ҳам мушк каби муаттар бўй таратиб тура берасан. Сендан наф кўрганлар

¹³⁹ Ёқут - араблар орасида шуҳрат топган котиб (1268- й. да вафот этган). У Бағдодда аббосий халифа Мустаъсим даврида яшаган. «Қуръон»ни кўчиришда ягона ҳисобланган.

¹⁴⁰ Машҳур мутасаввиф Шайх Сухравардий кўзда тутилади.

¹⁴¹ Бурж - қадимги астрономияда қуёшнинг йиллик ҳаракат доирасидаги ўн икки нукта; қуёш ҳар ойда шу нукталарнинг бири атрофида ҳаракат қилади.

дуойи жонингни қилиб, шаънингга қарата: «Ер юзида яшаб юрсин!» - дейдилар¹⁴². Ким бўлмасин сени «Одамларнинг энг яхшиси» дейишади¹⁴³. Бу мактовларни сен қандай оқлайсан?!

Сен инсонларга фойда етказишни ўзингга шиор этдинг; шундан келадиган нафъни ўзингга ёр айладинг. Сенинг халққа кўрсатган фойданг шак-шубҳасиздир; лекин билиб қўйки, бундан ўзингга тегадиган наф кўпроқдир. Булут агар денгизга бир томчи ташлаган бўлса, денгиз бу бир қатрани асл дурга айлантиради. Дехқон кўчатларни парвариш қилгани учун уларнинг иши унга гул ва мева беришдир. Уйнинг шифтини устун кўтариб туради, лекин шифт бўлмаса, устуннинг ўзи ҳам қулаб тушади. Махбуба қошини ўсма кўйиб безар экан, бунда ўсманинг кўнгилни олиши қошга ҳам боғлиқ. Жононнинг юзидаги хол қанча яхши бўлмасин, унинг асосий гўзаллиги юзида.

Кимки бошқаларга зарар етказишни одат қилса, бундан элга эмас, аввало ўзига жабр этган бўлади. Кимки шишани босиб синдирса, бундан ўзининг оёғи яра бўлишини ўйламайди. Ўт хашакка тушиб, аланга кўтаради; уни куйдириб бўлиб, ўзи ҳам ўчади. Пашша одамнинг бўйнига кўниб олиб, чақади, лекин бир шапалоқ билан махв бўлади. Капалакни тутаман, деб орқасидан чопган бола бўркини ерга уриб, бош яланг қолади. Бойкушни тепаман деб қайси қуш қасд қилса ҳам, тепган оёғи тўппа-тўғри тузоққа илинади. Бой халққа зулм қилиб, ерга уруғ экса, уруғни чумоли тўдалари талаб кетади. Кимки осмонга тош отса, у тош билан ўз бошини ёради.

Зараркунандалиқ ёмонликнинг белгисидир; ҳарорат оловнинг табиатидандир. Киши бахтсиз бўлса ҳам, бахтли бўлса ҳам бу унинг ихтиёрисиз юз берган холдир. Мушкни нофа қанча яшириб турмасин, хиди, барибир, уни халққа маълум қилади. Кимнинг табиатида сахийлик бўлса, бойлик ва фақирликнинг унга фарқи йўқ. Худо бир одамни яратилишдан пок қилиб яратган бўлса-ю, лекин нопок одамлар уни севмаса, унга бунинг зиёни йўқ. Меванинг мағзи бўлгандан кейин унинг пўсти ҳам бўлади; одамнинг душмани ҳам бўлади, дўсти ҳам. Жаҳон яхши ва ёмондан холи эмас, лекин ёмон юзада бўлади, яхши - яширин. Чунки ёмон кўп, яхши оз дейдилар. Муқаррарки, мишмишнинг яхшиси ҳам кам бўлади.

Пасткаш одамлардан ҳақ сўзни эшитиб бўлмайди: «Қуръон»ни ҳам дев тилида ўқиб бўлмайди. Таги ёмон одам эътиборга нолойиқдир. У ҳеч қачон яхшини эътиборга олмайди. Ўзининг ёмон феълани яхши кўрган пасткаш, муқаррарки, халқ орасидаги яхшиларни ёқтирмайди. Одамларнинг қилмишларидан айб ахтарган одамнинг ўзининг айбсиз бўлиши мумкин эмас. Ҳамма нарсага ёмон кўз югуртирган одам асал ўрнида ҳам захар кўради. Кимнинг барча хаёллари бузук бўлса, тўғри фикрдаги одамларнинг ҳаммасига ҳасадчи бўлади. Ундай одам оддий тошни лаъл деб билади; садафнинг ҳар қандай синиқларини инжу ҳисоблайди. Оддий нина унга найзанинг учи, оддий арқон эса илон бўлиб кўринади.

Бундай одам бировнинг дастурхонида битта юмалоқ патир кўрса, уни осмон сахнасида тўлин ой дейди. Одамларнинг кафтида пайдо бўлган қадокни кўрса, ҳасад қилиб, уни қўлида тўла дур ушлаб турибди дейди. Тун қоронғилигини тонг сафоси деб, бойкуш патини хумонинг пати деб ҳисоблайди. Одамларнинг (хурсандчиликдан) ичган майини қон деб билади; таажжубки, ўзи ҳам ичкиси келиб хасрат билан қон ютади. Биров йиғлаб, кўзидан дур каби ёш тўкаётганини кўрса, қайғуриб, қилдек буралиб, куйиб ёнади. Бировнинг зарҳал айвонини кўрганда эса ўша ўт билан ўз кулбасини¹⁴⁴ куйдиради. Бир одам гул ҳидласа, унга тикан санчилгандек бўлади; биров бода ичса, унинг боши оғрийди. блга шодлик бўлса, унинг дарди кучаяди. Унинг жонига мос нарсанинг ўзи ҳам дарддир.

Нақд бойликнинг офати ўғри бўлганидек, яхшилар ҳасадгўй одамлардан доим озор топишади. Гул юзта ҳусну латофатга эга, лекин унинг муаттар хиди кўнғизнинг жонига офатдир. Иблис туғма кўр каби Хизрни кўрмай ўтиб кетади. Кийимининг зумрад ранги унга

¹⁴² Асл нусхада бу ибора арабча: «Ямқусу фил-арзи».

¹⁴³ Бу ибора ҳам асл нусхада арабча: «Хайри нос».

¹⁴⁴ «Кулба» - шоир матнида «вайрона» бўлиб, вайрона икки маънога эга: а) вайрона уй, кулба; б) инсон вужуди, танаси.

заҳарли илон бўлиб туюлади. Қуёш ёруғлик бериб, нур сочиб туради. Кўршапалак буни кўрмаса, ким айбдор?! Ташна элни сув ўлимдан сақлаб қолади; ўтга теккан замон эса уни ўчиради.

Жиннинг жойи биёбондир. Гулшан эса унинг кўзига зиндон бўлиб кўринади. Қуёшнинг жавҳари пок яратилгани учун булут унинг нурини тўсишга интилса нима дейсан. Порлаб турган гавҳар сопол идишнинг остига тушса, бундан унинг қимматига путур етармиди. Арабдан чиққан пайғамбар бутун борликни ёритти. Абу Лаҳаб юзини қора қилиб нима қиларди¹⁴⁵.

Эй пайғамбар сўзи билангина шод инсон, элга зарар етказиш хавфидан сен доим озодсен. Худо осмон тоқини яратганида унинг ичида бу ўткинчи дунёни ҳам яратди. Давр гулшанига зебу савлат бериб, унинг ҳар бир гулини қуёш ёрита бошлади. Бу чаррианни Худо яратаётган чоғда унинг асосий мақсади инсон гулини яратиш эди. Инсон жамоасидаги энг комил одам машаққат юқини энг кўп кўтарган одамдир. Камолот қозонган одамларнинг ҳам энг комили элчилар подшоси Муҳаммад пайғамбар эди. Пайғамбарлик қуёши билан бу камолотини, камолот авжидаги бу улуғворлигини сенинг кечангни ёритиш учун чироқ қилди, сенинг шон-шарафингга эса маддоҳлик этди. Наф етказишни у ўзига асосий ўлчой қилди. Кўрки, бу ўлчов сени одамларнинг энг яхшисига айлантирди. Ҳар тасбеҳ ўгирилганда, унга санохонлик қиларди; у энди сенга маддоҳ ва санохон бўлди.

Сен шундай буюк мартабанинг қадрини бил, шундай улуғ даражанинг шукрини қил. Шукр нимаси? Наф етказишни орттир, хайру саховат камарини узун қил. Ўзингда кўп бўлса, инъом бер: кўп бўлмаса, оз беришдан ор қилма. Агар қўл билан бериб хайр қилиш иложи бўлмаса, тил билан ҳам наф етказиш мумкин. Одамни бир оғиз яхши сўз билан хурсанд қилиш керак боиган вақтда унга хазина берсанг ҳам у қарамайди. Сўз билан эл ўлимдан нажот топади; сўз билан ўлик тан қайта тирилади. Сўз билан динсизлар мусулмон бўлади; сўз билан ҳайвон деганинг инсонга айланиши мумкин. Бир сўз билан қанча балолар даф бўлади; қанча бойлик сочсанг ҳам бундай нафга етишмайди. Инсонга хос қоннинг гавҳари, бу -сўздир; одамзод гулшанининг меваси ҳам шу сўздир.

Кишиларнинг сўз билан наф етказиш қўлидан келмаса, лоақал кўнглидаги андешаси яхши бўлиши керак. Кўнгли одамларнинг хурсандлигидан хурсанд бўлқхи лозим; уларнинг кўнгли нохуш бўлса, ташвишига шерик бўлиш керак. Кимнинг халқ ғамидан ғами бўлмаса, ҳақиқий одам бўлсанг, уни одам дема. Бировнинг ўлимидан севинган одам ё гўрков, ё ювғувчи, ёки жаллод бўлади. Уларнинг қайси бирини тасаввур этсанг ҳам, табиатинг нафрат билан тўлади. Лекин биров сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз билан сенга жон бағишламоқчи бўлса-ю, лекин гап билан буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганининг ўзи киши табъига осойиш бағишлайди.

Худо сени шундай нодир қилиб, дунёдаги одамларга наф келтирувчи қилиб яратди. Кимки унинг шу амрига мансуб бўлса, барча кишилар кўнглига ҳам ёққан бўлади. Икки дунёнинг тахти билан тожи бир томону бу бир томон, билиб қўй!

Бу сифатдан яхши сифатни топиш қийин. Лекин бундан ҳам яхши бир иш бор. Бу -бировга бир нарса бериб, ундан олишни одат қилмаслик; наф келтиришу, лекин бировдан наф қидирмаслик; бериш ишини доим хотирда сақлаб, бериб, бир нарса олишни ўйламаслик. Булут топганини халқнинг устидан сочди. Шунинг учун Худо уни осмонга хўжайин қилиб қўйди. Чумоли одамлар сочган нарсани теришга одатлангани учун унинг иши тириклай гўрга кириш бўлди. Гул ўзининг кумуш гулбарглари одамлар устидан сочгани учун Худо унга янгидан-янги барг, ғунча ато қилади. У сочган нарсани шамол олиб йикқани учун доим дарбадар бўлиб, хору зор. Шиша ҳам ўзидаги гулобни одамлар юзига сепгани учун уни авайлаб тоқчанинг устида сақлашади. Супургининг одати ҳам йиғиш, тўплаш бўлиб, унинг эшик орқасида хор-зор

¹⁴⁵ «Арабдан чиққан пайғамбар» - Муҳаммад кўзда тутилади; Абу Лаҳаб эса унинг динига кирмаган, унга қаршилик кўрсатган кишидир.

бўлиб ётиши бунга бир далилдир. Санамларнинг зулфлари доим мушк тарқатиб тургани сабабли улар қуёшдек юзнинг тепасидан ўрин олганлар. Чин диёрининг мушки ўзи қора тупроғдай бир нарса. Сунбул унинг исидан ис олгани учун бошоқчидай боши қуйи.

Бундан ҳам баланд яна бир мартаба бор. Унга йўл топиш юксаклик белгисидир. Қандай инъом бўлмасин уни очиқ юз билан бериш, аччиқ бодани ширин сўз билан тутиш керак. Саховат кўрсатган киши муомалада ҳам хато қилмаса, у бир йўла иккита инъом берган бўлади. Товоқда турган мевалар дилга ёқса ҳам, аммо устидаги гуллар унга қўшимча безакдир. Махбубанинг хусни қанча гўзал бўлмасин, лекин одамларнинг кўнглини у ёқимли муомала билан олади. Олтин тожнинг зийнати бўлса ҳам, аммо унинг устидаги дурни ҳеч нарсага тақослаб бўлмайди. Дастурхондаги хушбўй таом қанча яхши бўлмасин, устига қанд сепилса, яна ҳам хушроқ бўлади.

Кимки бундай ахлоқ билан иш тутар экан, унга биров жафо қилса, бунинг учун у интиқом олмайди. Ҳар қандай дилғашликни хурсандхкка қабул қилади, биров қанча жафо қилса, вафо билан жавоб беради. Бундай одамни инсонларнинг инсони деб, ҳақиқий одамларнинг энг яхшиси деб бил. Уни одамгарчиликни тўла эгаллаган, юз кишининг одамгарчилиги қўлидан ксладиган деб тушун!

XLVII

Марҳаматли Айюбнинг безори ўзри эгрилигини тузатгани...

Бир кеча ҳурматли Айюб Илоҳий сирлар кайфидан маст бўлиб, тоат-ибодат қилиб, шамъдек кўзидан ёшлар тўкиб ўлтирар эди. У дурдек кўз ёши денгизига ғарқ бўлиб, қуйиб-ёнишда шамъга қўлдош эди. Хилватда бир бурчакни ўзига маскан қилган, гўё бир қутичанинг ичидан энг тоза дур ўрин олгандек эди.

Шу кеча бир кисавур унинг уйига лаҳм ковлай бошлади. Кечаси билан у ер остини ўйиб, йўл қилиб чиққанда, уйда бир одарннинг бошини кўрди. Айюб ҳам буни тушуниб, индамади; ибодатда давом этиб, буни ўзига олмади. Ўғри эса ўша тешикнинг ичидан чиқиб, уйдан нима топса, ҳаммасини тўплаб, қанчасини кўтара оладиган бўлса, мўлжаллаб, орқасига маҳкам танғиб боғлади. Лаҳмга кирмоқчи бўлган эди, тешик кичкина, юк эса жуда ҳам катта бўлганидан унга сиғмади. «Инининг торлигидан хафа сичқон думига ғалвирни ҳам бойлаб олибди» (деган гап бор). Унинг қийналиб қолганини кўриб, Айюб ўрнидан турди-да, эшикни очиб, унга йўлни кўрсатди.

- Юкинг катта бўлиб кетибди, тешигинг эса кичик. Йўлдан чиқа қол, мана, эшик очиқ.

У қанча гумроҳлик кўрсатган бўлса, шайх унга шу хилда йўл кўрсатди. Киши бировга шу хилда йўл кўрсатгандан кейин, у бундай йўлдан четга чиқиши мумкинми?!

Бу аҳвол ўғрини ожиз қилиб қўйди, оғир юк эса қаддини букди. Вужудини бир ўт ёндириб дард бериб, бундан ложувард осмоннинг ҳам иситмаси чиқиб кетди. Элқасидаги юкни шу ўтга ташлаб, ўз вужудининг юкини ҳам қуйдиришга тайёр эди. Бу ранжу малолатдан музтар бўлди, хижолат уни ҳасдек ўртантирди. Наъра тортиб, селдек кўз ёши тўкди; шайхнинг оёғига бошини фидо қилди. Шайхнинг яхшилиги, гуноҳини афв этгани тилини лол этди, марҳаматининг Вуки эса жисмини беҳол қилди.

Шайх марҳамат қилиб, унинг кўзидаги ёшини артди, лутф кўрсатиб, бошини ердан кўтарди. Унинг дарду аҳволини тушуниб, фақирлик хирқасини кийишни тавсия этди. Тасаввуф йўли ўз ўти билан унинг жонини қуйдириб, ундан бирон нишон ҳам қўймагандек эди. Унинг бутун борлиғи ҳасдек шу ўтда қуйди. У шу ўтдан кўп ёруғлик топди. Камолот эгаси уни шундай парвариш қилиб, бир афв билан шунча нарсага эга бўла олди.

Навоий, телбаликни қўйиб, сен ҳам бир одарнинг этагини ушласанг нима қиларди.

Соқий, гуноҳимдан ўтиб, қоиимдан тутки, жоним оғзимга келиб, чиқай деб турибди. Тез бўл, бир қадаҳ билан менга кушойиш бер. Умрим Нуҳ умрича бўлмаса ҳам, сабрда Айюбча борман.

XLVIII ЎН ТЎРТИНЧИ МАҚОЛАТ

Осмон тузилишидан шикоят; унинг ҳар бири бир қути бўлиб, ҳар юлдузи пок бир гавҳар бўлиб кўринади, аммо у шундай бир қутича ҳамки, унга заҳар, заҳар бўлганда ҳам ўлдирадиган заҳар солинган; жаҳон кўғирчоғи ҳақида кинояки, у чиройли ва келишган шўх бир жононга ўхшаб кўринади, аммо ўзи шундай қарияки, иши макр ва кўзбўямачилик, кўзбўямачилиги эса ҳаддан ортиқдир; у марварид қутисининг зарарини ёзиш учун каламнинг тили лол: бу қариянинг турган-битгани заволдир

Эй кўнгул, бу чарх кўғирчоқбоз чикди-ку! Эй кўнгул, унинг найрангбозлигидан ранжима. Унинг найранглари ҳар қандай тахмин ва гумондан ортиқ. Найрангидан ҳам афсунлари кўп.

Чарх шундай хийла ва найранглар кўрсатадики, гўё у кўк хирқа кийиб, тос ўйнаётгандай. Юлдузлар унинг кийимидаги жияклардан нишон; Сомон йўли эса устидаги парча-парча ямоқ.

У қуёшни машъал қилиб, айлангани айланган; тосидаги ўтти хирқаси билан яшириб олган. У ўтти ўз кийими орасидан ўтказди; тонг ёқасидан ўт чиқариб кўрсатади. Тўғрироғи, тонг кулиш учун оғзини очиб, хийла билан оғзидан ўтлар сочади. Шундай бўладики, у ўтнинг учкунлари осмон хирқаси бўйлаб ҳаммаёққа сочилади.

Кўғирчоқбоз каби бу хийлагар осмон ўз найрангбозлик чодиридан минг хил суратлар кўрсатади. У миҳсиз, устунсиз чодир тикади; чодирнинг кўринишини доира шаклида қилади. Унда юлдузлар жилвагар бўлиб, кумуш бадани билан юз хил ўйинлар намоиш этади. У бунча кумушранг ўйинчоқлар ясаб чиқараркан, мақсади халққа хийла-найранг едиришдир. Йўк, у парихондек танани иккига бўлиб қўя қолмади; тиғи янги ойга, қони эса унинг атрофидаги шафаққа ўхшайди. Унинг юлдузлари бундай парихонлик қилиш билан атрофига юз минг парини йиғиб олган.

Йўк, уни парихон дема, у бир қариган шум кампирдир. Қадди ҳам айёрлик сифатини кўрсатиш учун букилган. Унинг кўз ёшлари хийла юлдузларидир. Ёлғондакам тонгнинг оқаргани - унинг бошидир. Найранг билан у эл қонини тўқади; алдов билан жонини олади. Подшоҳларни ўлдиришга, Хусравнигина эмас, Фарҳодни ўлдиришга ҳам ақли тез ишлайди.

Масалан, ер юзидаги бир келинни у томоша қилиб, макр билан унга пардозчилигини изҳор этади. Қўйнида пардозчилигининг белгиси оқ тонг упасию қуёш оинасидир. Тонг нафаси янги очилган гулни ясатгандай, у шўх гўзални ясатади. Юзига гул билан элик тортиб, эгнига сунбул кокилларини тарайди. Лола билан чехрасини қизил қилади; лола доғини эса чехрасига хол қилиб қўяди. Яшил ранг билан қошига ўсма тортади; шабнамни бошига рўмол қилиб ёпади. Сарвдан қоиға сурат тутқизади; сувдан эса унга оина ясайди. Оғзини ғунчанинг орасига пинхон этиб, сўзлаганда шу ғунчани кулдиради. Чиройли наргисдан унга кўз қилиб, сафсар раъно тилидан сўзлатади. Унинг наргис кўзларига ноз ва карашмани ўргатади; ғамза ўрнига ўйноқилиқдан таълим беради. Уни жаннатнинг боғидек безатади; жаннатнинг боғи эмас, Чин кўғирчоғидек ясатади. Халқ орасида унинг зеболигини жилва қилдириб, ҳамма томонга раънолигини намоён қилади. Бунча афсунни унда акс эттирар экан, буни халқ унга гирифтор бўлиши учун қилади. Токи, уни ҳар ким кўрганда зор бўлиб, ишқининг сиртмоғига мубтало бўлсин.

Рустамдек бир азамат у маккор қарияни учратиб, ўша гўзалга етишиш орзусида ғамга асир бўлганини изҳор этди, дейлик. Қария ўртада қўшмачилик қилиб, қоғшмачилик дема, макр-хийла кўрсатиб, шундай яширин сеҳргарликларни намойиш қиладики, натижада икки тоқни жуфтлаштиради. Уларнинг никоҳини махкамлаш вақти келганда, тўй олди қалинига жонининг жавҳарини сўраттиради. Ҳозир тўй олди қалини учун жонини сўратган бўлса, эртасига тўйдан кейинги қалин учун имонини талаб қилади. Раънодек гўзал маҳбуба унинг ёрдами билан ошиғини ўзига ибодат қилишгача олиб келади. Унинг шундай ўзини паст тутишини, камтарлигини кўриб, энди унга пул ҳам даъво қила бошлайди. Тўй олди қалинига жонини сўраб, кейинги маҳрга имонини талаб қилиб, жонини, имонини олгандан кейин эса, бу дунё уйдан уни сургун қилади. Уни бу уйдан чиқариб, бошқани киритади, яна бошқа бир бегона одамни ўзиники қилади. Унисига вафони тарк этган эди. Бунисига ҳам ўша жафоларни кўрсата бошлайди.

Қизиғи шуки, бундайларнинг юзи келиб минги кетади; мингтаси кетгандан кейин юз мингтаси келади. Келиш-кетиш ишлари шу хилда тузилган бўлиб, ҳаёт - базмга келиб-кетишдай бир гап. Замоннинг иши шу хилда қурилган бўлиб, эвоҳ, у доим айланиб туради. Азалдан охиригача шу хол бўлиб, келувчиларнинг ҳам, кетувчиларнинг ҳам сон-саногии йўқ. Уларнинг юзи бўлса ҳам, минги бўлса ҳам, фалак уларни йўқ қилади. Унинг жафоларидан оҳ, юз минг оҳ!

Фалак айланганда икки чизиқ хосил қилиб, бу минтақа ва муаддил чизиқлари икки белбоғдай унинг белига бойланган. Шунини кўриб одамлар унинг нима мақсадда белининг икки еридан бойланганини тушунади. Унинг айланишидан хосил бўлган кундуз ҳам, кечаси ҳам туну кун гоҳ пастга тушади, гоҳ тепага чиқади.

Бу машаққатдан куёшнинг юзи сарғайган; ҳатто янги ой ҳам ўзидан кетиб, /беҳуд. Унинг етказган ғамидан тонг тўнини йиртган, шорн ҳам мотам либосида. Иссиғини кўтаргани учун ўт оромсиз, елни югуртиргани сабабли хор-зор. Сув ҳам унинг дағдағасидан жаҳонгашта; қаттиқ шамоли тупроғни чангга айлантирган. Унинг қасд қилиши натижасида денгиз заҳар рангида, заҳар таъсири уни қайғуга солган.

Унинг зулми билан коннинг бахти қора; гўёки ичи лахта-лахта қон боғлагандай. Дурга у шунча кўп зулмлар қилдики, ўз аҳволига тўкилган бир қатра ёшдай бўлиб қолди. Унинг найзаси лаълга шундай очик урилдики, натижада ярасидан бир қатра қон чиқарди. Унинг ғамидан булут аҳволи ҳам чатоқ; гўё ўз дардига бир қора оҳ чиқаргандай. Ундан чашма ҳам душманлик кўриб, бир кўз бўлиб қолган, ўз аҳволига қайғуриб кўз ёши тўкади.

Булбул унинг хасратидан фиғонда, гул тўни шу туфайли юз еридан чок. Лолада ҳам янги доғлар пайдо бўлган; кўз ёшлари эса у доғларни қонга бўяган. Шисанинг кўзидан қонини оқизиб, майининг ўтидан одамларнинг жонини куйдиради. Гарчи у кишиларнинг жонига ўт солса ҳам, шу ўтини ҳам ҳаммадан барибир қайтиб олади. Шунга қарамай фалак ҳаммага ўзини дўст тутиб, ўзини одамларнинг аҳволига ғамхўр қилиб кўрсатади. Бир неча кун одамларга хурсандчилик бағишлаб, бир неча кун уларнинг хожатини раво қилади. Бировни мансабда Қорун даражасига, бировни мартабада Фаридун даражасига кўтаради. Унинг бу ишларида ҳам бир-бирига мувофиқлик йўқ; мингдан бир иши тахсинга лойиқ эмас.

Шундай фикр қилгинки, бу пасткаш чархнинг айланиши худди ғалвирнинг айланишига ўхшайди. Оламдаги одамлар, хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон, ҳаммасига шу чанбар орасидан жой беради. Одамларни у шу аҳволга солиб, ўз ғалвирини элагани элаган. Яхшини ёмондан, покни нопокдан ажратади. Яхшисини пастидан айиргандан кейин икковини бир мартабада қолдирмайди. Қайси бири кўпроқ пасткаш бўлса, ўшани ўз марҳаматига олиб, кўпроқ бой қилди. Дурни оддий кахрабодан фарқ этмасдан, дурга алоқаси йўқ нарсалар билан дурларни кўмиб юборди. Жаҳон гулшанида нарғис каби калтабин, нодонлар бор эди, уларнинг базмларига хурсандчилик бағишлаб, кумуш табакларда олтин қадахлар узатди. Табиати покиза, беҳишт гулзорининг беағи деб тушунилган гулни эса, бало тиканларига мубтало қилиб, узди,

совурди, йўқотди. Риндлар май идишига ғилоф қиладиган терини хўтан мушкини сақлайдиган идишга айлантирди. Қаерда рангдор яман терисини кўрса, юз жойидан қирқиб, ундан ўққа халта ясади. Тиғдек одамларнинг қонини тўққанларнинг мартабасини кўтариб, шоҳ ёнига ўтказди. Ўқ каби тўғрилар эса ундан куйида, дёқ ўқдондан бир неча тош узоққа кетгани каби.

Қизиғи шуки, уни яхши десанг ҳам, ёмон десанг ҳам, агар бирпас вақтини топса, аёвсиз ханжарини ишга солиб, яхшию ёмон билан баробар жанг қилади. Кимни лойиқ кўриб тахтга ўтказган бўлса, охирида барибир тахтага ётқизиб, хафа қилади. Кимга бир тахта кигизни соябон қилган бўлса, уни ҳам ўша куруқ тахтанинг устида ухлатади. Кимгаки ичиб бахра олсин, деб бир жом май тутмасин, оқибатда ўша майга захар эзиб қўшади. Ўша жомдан май ичмаган, охирида захаридан хуруш қилмаган киши дунёда йўқ. Кимнинг обрў-ёштиборини кўтармасин, унинг буйруғига бутун оламини мутё қилмасин, унга жабр қилиб, уни пастлатади ҳам, секин-аста тупроқ билан баробар қилади ҳам.

Дунёда шундай одамлар бор эдики, улар шоҳлар эдилар; мамлакатда адолатнинг посбонлари эдилар. Бу, фалак уларнинг биронтасини ўлдирмасдан, хору зор қилмасдан қўйдими? Бок, Фаридун билан Жамшид қаёққа кетди? Ераж, Ҳушанг ва Заххоқ-чи? Салм, Манучехр ва Навзар қани? Бахману Дорою Искандар қани? Қани дунёнинг хокими Чингизхон? Қани жаҳон хони Темур Кўрагон? Бу пасткаш чарх уларнинг биттасига ҳам вафо қилмай, кимни кўтарган бўлса, уни яна ерга урди.

Шунинг учун у берган давлат ва иқболга шод бўлма; унинг муҳаббатига ҳам ишонма. Унинг ҳеч бир хосили ҳам йўқ, доимийлиги ҳам. Уларнинг ҳаммасидан кеч, лекин кечикма. У сени мағлуб этгунча, сен уни олдинроқ ўз фақирлигинг билан хор қил, мағлуб қил. Қўлингда бор нарсани у олиб қўймасдан, ҳаммасидан воз кеч, қўлингни торт. Қўлингда ниманг бўлса, пароканда қил, ўз қўлинг билан уни шарманда эт. Қуёш панжасидек қўлингни оч, унда қанча кумуш бўлса, оламга соч. У сенинг қўлингни қуритишини билиб, билганиндан кейин, ўз қўлингни ўзинг қурит.

XLIX

Искандарнинг етти иқлим мамлакатларини ўз қўлига киритгани ва бўш қўл билан бу дунёдан кетиши отини илгари сургани

Ҳамма иқлимларни қўлга киритган шоҳ Искандар жаҳон мамлакатининг тахтига эга бўлди. У бориб олмаган бирон ер қолмади. Бирон ер қолмадики, у бормаган бўлсин. Дунёдаги ҳамма ер ва сув унинг ҳукмига ўтиб, хўлу куруқ буйруғининг қавзасига тушди. Осмоннинг кўк гумбази устида хутба ўқиб, адолат тамғаларини (олтин, кумушга эмас), юлдузларга урди.

Шоҳлар ўз ихтиёрлари билан унга қул бўлишди; унга қул боиш билан улар фахрландилар.

У ҳам шоҳ эди, ҳам валий, ҳам пайғамбар. Унинг табиати эса донишмандлик билан ростланган эди. Унинг асл зотида Жамшидлик одатлари бор эди. Оддий кўзгу унга жаҳонни кўрсатадиган жом бўлиб хизмат қиларди. Этти қават осмон ҳукмронлиги унга муяссар, етти иқлим унга бўйсунган эди.

Шундай юксаи мартабали бахтиёр подшоҳ бу ўткинчи дунёдан кпъчим кўтармоқчи бўлиб қолганда қизиқ бир ожизлик ва бечоралик холатини бошидан кечирди. Олдида қизиқ бир оворалик юз берди. Унга на ҳакимлари ёрдам қила олди; на хизматкорлари, на қуллари унинг фармонини бажара олди. Улар барчаси бу яшил боғда қолиб, у бир ўзи қора тупроғнинг ичига йўл олди. Бундай халокат унинг ичини ўртагач, шундай сўзлар билан у ичини бўшатди;

- Шу нафасда мен пастга қараб бораяпман; шоҳлик ноғораси сафарга чорламоқда. Ким ўз ор-номус шартини сақламоқчи бўлса, менинг унга шундай васиятим бор: вақтики пок бўстон

куши мен томон учиб келиб, поклик айвонига боришимни эслатган чоғда, оҳ тортиб, оламниъ қоронғи қилиб, тобутдан менга ухлаш учун жой хозирлаб, йўлимни қабр томон бошлар экансизлар, бир қўлимни тобутнинг ёнидан чиқариб қўйинглар. Кишилар тобутга назар солар эканлар, ибрат юзасидан шу қўлга қарасинлар. Билсинларким, етти ўлка подшоси, етти осмон мушкулларидан хабардор одам, энди жисмида жон йўқ, бу макондан, бу жаҳондан бўш қўл билан кетмоқда. Кимки жаҳон мамлакатини ҳавас қилса, ушбу қўл унга етарли тажрибадир.

Эй Навоий, бу жаҳондан, жаҳондангина эмас, жоннинг жавҳаридан ҳам қўлингни торт.

Эй соқий, дилим орзуси - мастликдир. Лекин қўлимнинг куруклиги бунга монельлик қилмоқда. Марҳамат қилиб, қўлимга май жавҳаридан бер! Май нимаси? Искандар оинасини бер!

L

ЎН БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

Жаҳолат майининг қуйқасини ичадиганлар ҳақидаким, яхшилик хирқалари гуноҳкорлик кўлидан йиртиқ; май жаҳолатининг бош оғриқ одамлари тўғрисидаким, уларнинг ҳар бири майхона эшигида мастлик ва бебошлик билан юради ва қийшайган майхона уларнинг назарида Жамшиднинг тахтига ўхшайди, синиқ пиёла эса ўзида жаҳонни кўрсатадиган жомга ва пушаймонлик кўзёшлари ёмғири гуноҳ шуъласини ўчиради ва тавбанинг чақмоғидан чиққан ўтлар осийлик хирмонини куйдиргусидир

Эй, жомга ҳамдам бўлиб қувонган одам, ишинг жаҳолат хуморидан мастлик. Бундай айш сенга доимий бўлди, ҳеч камаймади. Дарду фикринг жаҳолат жоми. Бода ичингда хумда қайнагандай жўш уради. Бу қайнашдан ҳар доим кўнглингда ҳам хуруж. Май вужудингдаги мағрурликни кучайтиради. Лекин сен кўп сингари ўзингдан ўтган сирни, ўз аҳволингни тушунмайсан. Оғзингни фисқу фужурнинг қўли очади. Ғафлат майини ичиб олиб, оғзингдан хум каби кўпиклар сочасан. На сенга ўлиш ғамидан мотам, на ризку насибанг тугашидан ташвиш! Ажалнинг мухтасиби келиб қолса нима қиласан? Уни даф этиш учун қандай тадбир қўллайсан? Жафо тоши билан қани энди у бу хумга қараб бир урса, уни бўлак-бўлак қилиб, синдириб ташласа! Жисмингга доғлар қўйиб куйдириб, ичаётган майингни қора тупроққа тўкиб ташласа! Сопол идишингни чил-чил қилганидек, лаълга ўхшаган майингни ер қонига айлантурса!

Бу беҳисоб ичаётган жаҳолат майларинг учун бир кун келиб, албатта, ҳисоб берасан. Сенинг бу мастлигинг неча йил, неча ой давом этиши мумкин? Ойда, йилда бир марта маст бўлмасдан хушёр ҳам юр!

Маст одамнинг ҳамма ҳаракатлари бемаъни бўлиб, кўчадаги болаларга масхарадир. Кўчанинг бошида у жинни кўриниши билан болалар унга тош ёғдира бошлайдилар. У пиёладаги майни охиригача ичиб, маст бўлиб, кўчага майхонадан чиқиб келади. Пешонаси томларга урилиб, қонаган, бошидаги салласи ёйилган, чувалган. Ёмон итдек одамларга ўз-ўзидан ҳамла қилади. Уни шунчаки ёмон ит эмас, қопадиган ит деса ҳам бўлади.

Баданида мастлик дам-бадам ғолиб келиб, ўзини бошқара олмай, боши оғган томонга кетиб қолади. Ёйда учраган ёмғир сувини кўрса, май деб ичади; сой тоши учраса уни гулдай отиб юборади. Отган тошидан болалар гоҳ атрофга тирқираб қочади, гоҳ яна бу маст-аластнинг бошига тўпланиб ўйнашади. У бўлса гоҳ йиқилиб, гоҳ ҳарзамонда туриб, мастликбилан қўлини ҳар нарсага уради. Шундай қилиб, у кетма-кет йиқилиб, туриб, йиқилиб туриб, охирида шундай йиқиладики, май устидан босиб тушади. Май унинг аҳелини чатоқ қилган бўлса, қусуқ унинг соқолларини булғайди. Бўзчининг тароғидаги оҳордек, балки қарға патидаги ифлосдек, қусуқ

унинг соқолини обдан ҳаром қилади. Ит эса ялаб, уни яна тозалаб қўяди.

Мастлик уйқуси тарқагандан кейин, кўзини очиб, яна ичишга берилади. Бошидаги салласини ҳам топа олмай қолади. Белидаги пулини ҳам йўқотади. Ўликдан кафанини шилиб олгандай, тўнини ҳам йўлтўсарлар ечиб олишган. Йўлда пичоғини ҳам олишиб, қинининг ўзини қолдиришган; кавушининг ҳам биттаси бор, иккинчиси тушиб қолган. Тўнининг¹⁴⁶ этаги балчиқ, олди хўл, олди хўлу, аммо олдида кўл ҳам пайдо бўлган.

У ўз уйини қанча қидирмасин, шу узун кўчадан бошқа уйни топа олмайди. Вужудига титроқ келиб, қалтиратади; оғзида ҳеч таъм йўқ, бемаза. Кўлини махкам қўлтиғига тикиб, қанча қидирса ҳам уйининг йўлини топа олмайди. Тўнини ўғри ечиб олгани етмагандай, қолган ҳамма нарсаларини кўча қоровули тортиб олади. Тушунсанг, бу ўқ теккан одамни тузатиш учун унинг ярасини кесиб, ичидан ўқни суғуриб олганга ўхшайди. Боши айланиб, кўнгли ҳам озиб, қулоғини ежкасига қўйиб беркитишга ҳаракат қилади.

Шу хилуа у ҳар томонга бориб-келиб, қара, не шакл, не қиёфага кирди! Унга ичиш ҳам бир бўлди, шунча азоб-укубат тортиш ҳам. Бунини хумор дема, юз бало дегин: улар ҳаммаси бир бўлиб, уни ўзига мубтало қилган. Унинг ўзига ўзи қасд қилишини томоша қил; ўз жонига ўзи зулм қилишига бир қара.

Булар ўзи ҳаммаси бири биридан қизиқ ишлар... Бундан ҳам қизиғи яна шуки, у ўзининг бу ишларини оддий мастлик, шунчаки бир риндлик, қаландарлик, бебошлик деб хаёл қилади. Бу ишларнинг ҳеч бири кўнглига оғир ботмайди; хижолат тортиб, ўлмайди ҳам. Шунча қабоҳат унга таъсир этмайди; бу қабоҳатларнинг ҳаммасини жойиз деб билади.

Ҳа, шум кампирнинг қизи қанча хунук бўлса ҳам, унинг кўзига беҳиштдаги ҳур бўлиб кўринади. Қобилиятсиз шоирга: «Нима деяпти?» деб юрма дейман. Нима беъмани гап гапирса, унинг ўзига сенр бўлиб туюлади. Ит қозондаги ошга тилини теккизгани учун юз қоралик белгиси сифатида юзи қизил бўлди. Кимки одам ўлдириб, жаллод номини олган бўлса, у ўз ўғлини ўлдирса ҳам хурсанд бўла беради. Гўнгнинг исидан кўнгли очилмаса, қора кўнғиз уни юмалатиб юрмас эди. Кимки кўмир сотишни бўйнига олган бўлса, юзи қора бўлганидан ор қилмайди. Бойқуш обод ерларда хафа бўлиб ўлтиради; вайрона бурчакларда эса товусдек товланади. Май инсон танасини хароб қилса, ажабланиш керакми? Сел уйларни бузиб олиб кетса, хайрон бўлишга ўрин йўқ!

Сел уйларни йиқитиб, одамларни беватан қилади; сел бало сели бўлиб, уйлар вайрона бўлса, одамни маст қилиб йиқитиш ичкиликнинг хусусиятидир. Унинг жисм уйига у, билки, бало селидир. Уни жисм уйи дема, жон уйи де, жон уйи ҳам дема, имон уйи де. Ҳар томондан туғён қилиб келган селга шоҳ уйи ҳам бир, дарвеш уйи ҳам.

Ким бемазалик қилиб бодани ича берса, унинг ақл чироғи хиралашади. Агар чироқнинг алангасига бир катра сув томса, уйда ёругиик бўлишидан кўлингни ювасан. Ақл чироғи қандай чироқки, киши кечасию кундузи унинг устидан май сувини жом-жом қуяди. Машғалнинг айланаси устига ҳам бир коса сув қуйсанг, у ўчади. Мана, чироқнинг аҳволи. Сув билан машғалнинг ўти ҳам хиралашади; машғалнинг ўти у ёқда турсин, манқалнинг ўти ҳам. Манқални қўй, кўра бўладими, тандир бўладими, барибир, унга сув теккандан кейин, унда на иссиқ қолади, на нур. Мажусий ўтхонага сув қуйса бир нафасда сандал дарахтининг ўтини обнуга айланади.

Кимки шу сувдан ўзига хурсандчилик хосил қилмоқчи бўлса, унинг уйини қоронғилик босса ажаб эмас. Демак, уни сув дема, у шунақанги бир ўтки, етти осмон хирмонини куйдиради. Осмонни куйдиришга қодир бўлган бу шуъла хас-хашакка тушса, ундан нима қолади?

Эй инсон, вужудинг уйи худди шу хашакнинг ўзидир; заиф танинг бир ховуч тупроқ. Бу хашакка қачонгача ўт қўясан? Бу тупроқни қачонгача совурасан? Ичкилик ҳам дард ўти, ҳам

¹⁴⁶ Бундан бир байт олдинда шоир мастнинг тўнини йўлтўсарлар ечиб олганини айтган эди. Афтидан, шоир унинг икки қабат тўн кийганини кўзда тутаётган бўлса керак.

афсус сувидир; йўқ, у дўзах ўти, ҳам тўфон сувидир. Бу ўтни ўз вужудингнинг хас-хашагига урма; бу сувни бир ховуч тупроғингга қуйма. У гарчи сувдек тиниқ, яхшиси бўлса ҳам, лекин унинг сувлигидан ўтлиги ортиқдир. Ҳар қандай сув қайнаб турганда, кўриниши рувдир, лекин унинг куйдиришини ўтникага солиштириб бўлмайди. Ўтга киши қанча қўл урса ҳам, унга қўл теккан билан, қўл қуймайди. Кимки қўлини қайнаган сувга тикса, қўли унга тегиши билан ўлдиради.

Хуллас, унинг ўти ўту суви ҳам ўт, ранги ўту жозибали ёлкини ҳам ўт. Кимки бу тўрт ўт ичига тушиб асир бўлса, чакмоқ чакқан жойда ипак тўқимадай ёнади. Қайси баданда бу тўрт ўт ёнса, унинг иссиғидан баданидаги тўрт унсур ҳам ўртанади. Бу ўтда тўрт унсургина ёниб, йўқ бўлиб кетмайди, ақлу хис, дину ислом ҳам йўқолади.

Ўтга шундай иссиқ бериш хусусияти хос экан, унинг ёмонлигини қайси сув даф эта олади? Яшинни тўфон суви ҳам пасайтира олмайди; гулнинг ўтини баҳор суви ўчира олмайди. Бу ўтнинг жонига офат бўладиган сув тавба вақтида афсус-надомат кўз ёшларини тўкишдир. Шундай кўз ёши оқиб турган вақтдагина бу ўт даф бўлади, бу ўтгина эмас, йўқ, ҳатто дўзах ўти ҳам. Киши бундай қатрани қаердан топади? Ўзи бир қатра бўлса ҳам, наф и дарёча-ку! Кимки ўз гуноҳларига пушаймон бўлиб, кўз ёши тўкса; унинг ҳар қатра кўз ёши мақсадига етиши учун гавҳардир. Булутдек ҳаё билан кўз ёш тўқар экан, унинг ҳар бир қатраси дурнинг аслидир. Бировни мактаб, мажбуран тавба қилдирилса, буни тавба деб тушунма: бировнинг тавба қилишга ақли етмаса, «Қуръон»ни ўртага қўйиб, шартлашишни ҳам; ёки биров маст бўлиб тўполон кўтарганда, қасам ичтириб, уни бу ишдан қайтаришни ҳам. Булар ҳаммаси тақдир ўти олдида бир хасдир. Булар тавба ҳисобида ҳам эмас. Кимки тақдирнинг қўлида беихтиёр тавба қилар экан, унда ихтиёр борми!

Тавба, бу - ўз айбидан хабардор бўлишдир, олдида турган йўлнинг хавфлилигини тушунишдир; ёки йўлдан адашиб қолган вақтда, бу аҳволга ўзининг айбдорлигидан огоҳ бўлишдир. У, билсаки, Худо ҳамраа вақт хозир, нима қилсанг, ҳаммасига нозир, унинг кўнглини пушаймонлик ўти ёндирса, жонини хижолат ўти куйдирса, шу ҳолатда у тафаккур қилиб, ўз қилмишларига нафрат билдирса, шунда унга яна Илоҳий лутф этиб, битмас-туганмас жозиблага эришиб, Худо уни ўзлигидан жудо қилади, ўз холига мутлақ қўйиб қўймайди. Шунда у «Илоҳий тавба» билан зафар топса, бундай тавба ҳақиқий тавба ҳисобланади.

Худонинг ўзи шундай қарам қилмаса, одам нима қила олади? Ўзлиги билан унинг қўлидан нима келади? Ғойибдан илхом келмаса, тавба тавба эмас. Киши ўз айбидан ўзи қутула олмайди. Одам ўз ихтиёри билан гуноҳ қилмайди. Бу гуноҳнинг тавбаси ҳам унга маълум эмас. Худодан амр бўлиб, у тавба қилса, бу - чиндир. Бу тавбани Худонинг ўзр сақламаса, бандаси синдириши ҳам мумкин. Тавба қилиш учун Худо кимга тавфиқ берган бўлса, унинг тавбаси синмайдиган, ҳақиқий тавбадир. Ўзлик билан қилинган тавба бузилиши мумкин бўлган тавбадир. Илоҳий тавба қилишдан кел, шундан гапир.

LI

*Бани Исроилини Ринднинг манманликдан тавбаси туфайли хонадоннинг юксалиши,
қасамнинг қоф тошларидан фалакка чиққани ва май сели у бинони йиқитгани*

Ринди Бани Исроили деган бўлиб, май деб майхоналарда тиланчилик қиларди. Май унинг ҳаётининг озиғи бўлиб, халқ орасида Маймана исми билан танилган эди. Гавдаси кўзача яшашга нуқсонсиз бўлганидек, ўзининг Ринд деган исми майга берилганлигини билдиради. Майхонадаги одамларнинг ичаётган идишини тортиб олиб, тагида қолган бир култумини ичиб юборарди. Тагида қолган май қуйқасидан бир ютум тегмай қолса, ўша заҳоти мусибат юз

берарди.

У кўп тавба қилар, лекин тавбасини синдирар, кўнглини тавба қилишдан тиндирган ҳам бўларди.

Тавба қилишда бундай нуқсонларга ёи қўйиши ошкор бўлгач эса, энди тавба қилганидан пушаймон бўларди.

Бир куни эрталаб (кеча) ичганидан беқарор бўлиб турган эди, меҳрибонлик эшигидан кушойиш юз берди. Ҳотиф (ғойибдан) овоз қилиб: «Эй махмадона, энди тавба қил, бунинг вақти келди! Сен сўраганингда бизга (юқоридан) ризолик бўлмаган эди. Розилик бўлмаганидан сўнг қазо ҳукми ҳам бўлмайди. Биз томонимиздан (яна) талаб қўйилган эди. Энди яқинроқ келки, хурсандчилик палласи юз берди».

Ринд ичига шавқ нури тушиб, танасига кўзёшлари шавқ гирдобидек таъсир кўрсатди. Шундан кейин унинг улуши хузур ва сафо бўлиб, тавба эса унинг кўнглига нур ҳамда хурсандчилик сола бошлади.

Йиллар давомида нималарни тилаб, ёлборган бўлса, бир дамда барчасига мушарраф бўлди. Тавбага қараб ўзи юз ўгирган эди, тавбаси шиша каби шикаст топди.

Шу равишда Ҳақ уни тавбага маҳрам этиб, Искандар деворидек маҳкам ҳам қилди.

Тавба ўзингдан юзага келган бўлса, анча сушт бўлиб, Аллоҳдан келган тавба эса шундай мустаҳкам бўлгусидир.

Гуноҳлар Навоийни ҳам кўп қайғуга солиб, ташвишлантирди. Эй Худо, ўзинг тавба қилдириб, қабулини ҳам ўзинг амалга оширгайсен!

Эй соқий, қадаҳни келтир-да, тез бизга тут! Аҳднинг бошини ва тавбанинг оёғини синдир! Узр айтсам, йиқитиб, томоғимга қуй, лекин қуйганда ҳам кўкрагимнинг устига чиқиб туриб қуй!

ЛII ЎН ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

Хунасаифат олифталарнинг дунё зеб-зийнати, деб хийлакорлик кўрсатишлари ва жонфидо муҳаббат эгаларининг диндан қувват олиб, бошни тик тутиб юришлари; газавот майдонининг кенлиги васфидаким, мард билан номарднинг шу ерда бир-биридан фарқи кўринади; шаҳидлик қони таърифидаким, бу гуноҳ тутунидан юзи қора бўлганларнинг юзини қизил қилади

У шундайки, ўзини жуда ботир кўрсатиб, ётини шижоат майдонида илгари суради, ҳатто Рустамни ҳам назарига илмайди.

У ўзини шундай катта тутадик, гўё унинг бошидан осмонгача бўлган масофа тўрт энликдай. Оти йўргалаб бораркан, унинг гавдаси тоғдай бўлиб кўринади; уни миниб йўл босаётган эгаси қоплонга ўхшайди. Кибр унинг халқ билан муомаласини юзаки қилиб қўйган, у зулм чўққисида худди қоплондек ўлтиради. Қоплон сингари ит гўшти билан овқатланади; унинг такаббурлигидан кибр шамоли эсади.

У аччиғи чиқиб, қошини чимирганидан пасткаш осмон тоқини синдиргудай бўлади. Кибрдан қошининг ҳамма томонидан чимирилган, калласидан эса бошқача бир шайтонлик жой олган. Унинг икки қулоғида зирак осилиб тургандай, ҳар бир қошининг учидаги чимирилишдан унинг манманлиги кўриниб туради.

Булар ҳаммаси уни ҳурмат қилишга мажбур этади, лекин - бу ҳурмат эмас, бидъат ва ҳаромдир. Ҳалқаси кўча ити бўйнидаги тасмани қочиради; уни халқа дема, лаънат тавқи де. Зулмда унинг Заххокка ўхшашлиги билиниб туради; елкасида эса икки илон халқа бўлиб

ётибди. У ўзининг шариатга хилофлигини кўрсатиб, доим юзидаги соқолини тарашлаб юради. У доим бидъат билан шуғуллангани учун соқоли ҳам тагидан қирқиб ташлашга лойиқ.

У зулм ўқини учирганда, ўқнинг учини ўз юзи билан эговлайди. Икки мўйлабининг қиллари ҳар томонга ғулу солади; ундан орзу-ҳавас қушларига тузоқ яшаш мумкин. Оғзи тескари сўздан бошқани демайди; турган-битгани одамларга таъна ва лофдан иборат. Унинг юзини тўсиб турган соқоли олингач, башараси нукул бужурдан иборат экани кўриниб қолади.

Унинг бошидаги жиғаси жилва қилиб тураркан, пати унинг калласидан динни учиришга хизмат этади. Бу жиға унга лаънати иблисдан қолган бўлса ҳам уни Жабраил қаноти деб атади. Ундаги патлар бойкушнинг бошидан суғуриб олингану, номини «товуснинг тожи», деб аташади. Салласининг учи бўйнига тегиб турибди; йўқ, тегиб тургани йўқ, юрган сари гарданига урилиб турибди. Бўркининг учини ичкарисига букиб қўйган; у хирсу ҳаво қушларига уядир.

Тўни ипакдан бўлмаса, кўнгли ғамгин; хитой матодан бўлмаса, қошл чимирилган. Юз дастрўмолчасининг ҳам зарбофдан бўлишини истайди; унинг четларига тилла суви билан хажв битиш керак. Оддий ипакдан ҳатто либос тиктирмайди; бундай матодан тўн эмас, кўрпа қилдиради. Орзу-ҳавас деб юпқа бўздан кўйлак тиктиради; юпкалиги пашшанинг қанотига ўхшайди. Пашшанинг қаноти ҳам эмас, худди шабнамдай; ич кўйлаги ҳам юпқа ипдан. Белига бойланган белбоғининг иплари ҳам зардан. Чиройли бўлсин деб ичидан ҳам шунақа белбоғ бойлаб олган.

Рўмоли ҳам зар тикилган ипакдан; тикувчи унга ўзжонини кўшиб тиккан. Тўнининг устидан олтин чизиклар тортилган; ҳатто этигининг наъли ҳам зарҳалланган. Отининг устига урган эгари зарланган; ҳатто унинг юганига ҳам гавҳарлар қадалган. Кўнгли енгсиз ажойиб-ғаройиб чакмон кийишни истаб, рангини қизил қилиб, долу гулига қўйиб тиктирган.

Шунчадан-шунча олифтагарчиликлар билан, олифтагарчилик эмас, қабоҳатлар билан дев жамолини паридек ясатади; тиканни янги очилган гулбарглр билан безайди. Гўзал раъно каби жилва қилиб, қизил юзли маҳбубадек бода ичади. Бода миясига таъсир этгандан кейин тинимсиз бемаъни гапларни гапира бошлади.

Унинг олдида бир қанча ифлос ва бузуқлар юради. Уларнинг биронтасида на ақл бор, на идрок, на хис. Улар гулхан атрофидаги юзларча ҳаромхўр зоғларга ёки зоғ атрофидаги ўлимтихўрларга ўхшайдилар. У гапга тушунадигандек, хадеб унга гап уқтиришади; ҳисобсиз, ўлчовсиз хушомадлар қилишади. У ғавғо қилади, атрофидагилар бақириб-чақиришади, гўё ўзи ўртада деву атрофида шайтон тўдаси. Бири уни «Бегим!» деган, бошқаси «Мирзо!» деган; хулқини яхши деб, ҳуснини чиройли деб мақтаган.

Уларга бунча расволик етмагандай, ичкиликсиз бир нафас ҳам тура олмайдилар. Ичкилик унга илоннинг захаридай зарур; овқат ўрнига илоннинг гўштини ҳам еяберади. Ейиш-ичиши ҳаммаси ҳаром-ҳариш; шу хил ейиш-ичиш билан ўзини парвариш қилади.

Икки пиёла майни тўлатиб ичиб олгандан кейин, лоф уриб, ҳар дамда бир душман сафини парчалаётган бўлади. У гўё тоғу, аёвсиз қилич чопмоқда; қиличи оининг темир қалпоғига ҳарн бориб тегмоқда; гурзиси Баҳромнинг бошини янчмоқда; найзаси унинг гавдасига санчилмоқда; унинг олдида филнинг пашшача куч-кудрати йўқ. Аждаҳо эса унинг кўзига бир ола-була чилвир.

Унинг фолбинлик китоби олдида йўлбарс оддий бир сув курти-ю, наҳанг оддий бир илон; момақалдироқ унинг ўз базмида чалинаётган ноғора овози-ю, чакмоқ кабобининг ўтидан сачраган учқун.

Бу золимнинг зулм ва шафқатсизлиги шунчаки, бунча зулм ва шафқатсизликни киши кофирларда ҳам кўрмаган. У шундоғки, намозга бош эгмайди; Худога ёлбориш хаёлида ҳам йўқ. Унга бутун мамлакат, сипоҳ, ҳатто подшоҳ миннатдорчилик билдиришини хоҳлайди. У ёлғиз шоҳга деб ўйлама, бутун борлиққа миннат қилади. У бечора шоҳга қанча ёлғонларни

гапириб, гўё унга тожу тахтни мен олиб берганман, демоқчи бўлади.

Менга юз минг берибди. Юз, икки юз минг менга лойиқми? Юз кишининг рашки келадиган аскарим, минг йигитим отланадиган ўлкаларим бўлиши керакмасми? Агар менинг аҳволим шунақа ёмон бўлаверадиган бўлса, бу шоҳ бўлмаса, бошқа мамлакат, бошқа шоҳ топганим бўлсин! - деб у таъна ҳам қилади. У қанча қичқириб, беҳуда гапларни гапиради. Одамлари ҳам ҳар томонда уни қувватлаб туришади.

Бунча манманлик, кибр-ҳаво унда ситамгар нафси туфайли юз берган. Унинг учун уруш боиса, осмон юзи қора чанг билан қопланса, икки тараф бир-бирига қарши ўткир қиличларини яланғоч-ласа, жаҳон халқи орасида ғавғо кўтарилса, унинг тиғи одамларнинг юрагини ёрса-, душманнинг бошини гурзисига ғилоф қилса, йигитларнинг иши ўз хунарини намоиш қилса.

У ҳам бу ишларга қўл урган бўлади. Лекин ундаги неча минг одамлар ҳам бир бўлса-ю, бу ҳам бир бўлса. Озу кўпни берадиган Тангри бўлгандан кейин, зафарни кимга берса ҳам Худо беради. Шоҳнинг Худога нияти тўғри экан, нега энди у одамларнинг ва сипоҳнинг миннатини кўтариши керак?

Хулласки, бир жоҳил, пасткаш, ярамас, ўзига юқори амал истаб, шунча тиришқоқлик кўрсатади. Агар шоҳ унинг миннатига илтифот кўрсатса, Худонинг марҳамати ҳақи, унга юз минг уятдир. Бир киши юз минг кишилик сафда турган бўлса, Рустами Достон бўлса ҳам, у ҳамма билан тенгдир. Бир одам иккита Рустамнинг ишини қилганда ҳам бир киши охир-оқибат бир кишидир.

Эй такаббурлик натижасида хароб бўлган одам, ёлғон тасаввурлар сени кибр йўлига солди. Гев билан Рустамни¹⁴⁷ енгсанг ҳам, ҳақиқий мардликни эгаллаган бўлсанг ҳам, бундай тасаввур ва ўйларни, нафсу ҳавога оид нима бўлса, ҳаммасини кўнглунг уйдан чиқариб ташла, ҳатто фано ўтида куйдириб ташла!..

Шариатга хилоф нимаики бўлса, у энг тоза шарбат бўлган тақдирда ҳам, уни сен тўкиб ташламоғинг зарур.

Ҳирс ва ҳавас тўнини йиртиб ташлаб, танни Аллоҳга розилик чашмасида пок этиб, эгнингга динимиз ёидаги кийимни ташлаб, устингга эса жангчилик либосини кийгайсен.

Ўзингни ғазавот урушига шай қилиб, белингни жангга мустаҳкам тутмоғинг керак.

Агар сенинг кўнглингда ҳимматинг боиса, асл зотингда журъат билан дўст бўлсанг, Ҳақ ёиига бошингни тикиб, жон чексанг, имконинг борича қийинчиликни торта билсанг, Тангри учун қонингни тўка олсанг, ўз жонинг устига Унинг миннатини, яхшилигини қўйган боиасан.

Эй, бу саодатга етишган кимса, бу хол сендаги шаҳодатга эришиш имкони демақдир.

Тур-да, бу ёини босиб ўтишда ниардоналик кўрсат! Жонинг юзта боиганда ҳам шукроналик қил! Жисминг тўши шу йўртишда маррага етишар экан, буни сен бахт гулшанининг куши, деб, жонингга ажал пайконларининг ёғилишини эса раҳмат булутидан ёғган ёгин деб бил.

У агар сени оидириш учун тиғ тортса, бунинг моҳиятини карам денгизининг мавжи деб бил. Агар кўзингга ғубор кирса, унга кечиримликнинг сурмаси сифатида қара. Ўлим шамолидан сенда қўрқинч пайдо боиса, уни Исо нафасидан эсган бир шабада деб ҳисобла.

Танангга тиғ оиим эшигини очса, буни руҳинг учун жаннат ёи деб бил. Аллоҳ ёида тўкилган қоннинг бир қатраси жаннат гулидан далилдир.

Дин ёида бадан қонга бўялган экан, бу унга безакдор гулгун кафан ўрнидадир. Кимки дин ёида жанг қилар экан, бу ёида юзига тўкилган қизил қони бунга гувоҳдир. У қилган гуноҳнинг тутунлари қанча қора бўлмасин, шаҳид урган оҳлар, бил, уни қора булутни боғдаги шамол, булутни тўфон ели олиб келгани каби суриб кетади. - Гуноҳ кечаси гарчи доимий бўлса-да, шаҳидлик тиғи уни ёритиш учун Қуёш кабидир.

Лекин мужоҳидга мақсад бўлиши керак - урушишдан мақсад бойликка эга бўлиш

¹⁴⁷ Гев, Рустам - қадим Эрон қахрамонлик достони қахрамонлари нотни. Улар-Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам тасвирланган.

бўлмаслиги керак. Кимки бойлик учун жанг қилар экан, уни жангдан махрум этиш унга етарли жазодир.

Кимки талон қилиш учун жанг қилар экан, кечкурун оғиз очарда турли неъматлар ейиш учун рўза тутадиган одамга ўхшаб қолади.

Кимки ғазавот жанги майдонида тирик қолар экан, бу - ҳаёт чашмасида оииш деган гапдир.

Кимки дин учун жангда қийналиб-қийналиб ўлмаса, бу оби ҳаёт ичида ташналикда ўлган кабидир. Ким сафда туриб, оёғини номига депсиса, уни масжиддаги имомнинг риёкорлиги деб бил. Сафдан орқада қолиб кетган ҳақида нима дейишим мумкин? Одатда аёллар қибла сафидан орқада туришади.

Улардан кимки оижа учун жасорат кўрсатар экан, у пул учун Қуръон тиловат этгандек бир гапдир. Ўлимни бўйнига олмаган ғаразсиз «ғолиб» ҳақида у билан бирга ойтириш ҳайф! -деган гап тўғри!

Кимки жонини жонондан азиз кўрар экан, жонон бундай одамни азиз тутса - ҳайф! Кимки ғазавот ишини ўзига одат қилган экан, шаҳид бахтига эса эриша олмаса, шу билан бирга шаҳид бўлишдан умидини узмаса, унга шундай жанг маъракасининг шаҳиди деб қараш керак.

Кимки ном чиқариш учун майдон қидириб, маъракадан чиққандан кейин эса лоф ура бошласа, уни мардликдан насибаси узилган деб, номард нима деса бунинг қизиғи йўқ! деб қараш лозим.

Ахир, лочин ҳар куни турнани овлар экан, унинг юзтасини овлайди, аммо мақтаниб бирон марта овозини чиқармайди.

Эркак қузғун модаси билан емак қидирар экан, битта ўлимтикни топгунча неча маротаба бир-бири билан чуғуллашади.

Бир ишни қилиб, қилган ишини гапириш яхши эмас. Бир иш қилмасдан туриб, гап сотадиганларга ҳам қара.

Кимгаки чин эркаклик белгилари хос бўлса, қилган иши мингта бўлса, биттасини ҳам айтмайди.

Эркаклик нималигидан бахраманд бўлиб кўрмаган одам бир ишни ҳам қилмай туриб, юз хисса баланд келади.

Хўроз ўз вақтида қичқириб, овоз чиқаради. Курк макиён эса бир лаҳза ҳам тинмайди.

Кимнинг кўнгли ғазавотдан бошқа нарсани истамас экан, ўзини кишилар ўртасида кўрганда Аллоҳ билан кўрмайди.

Ўз ишларининг таърифида куй куйлар экан, буни мағрурлик ва манманлик деб билиш керак.

«Лиллоҳ»¹⁴⁸ эса яхши одамлардан четда бўлиб, Ҳақ ўзи билади, халқнинг билмагани яхшироқ ҳам.

ЛШ

Абдуллоҳ Муборакнинг никоб кийиб, жанг майдонига кириб, зафар жамолидан пардани олгани ва Ҳасан Рабеъ ул ҳуснни кўриб ҳайрон қолгани

Ҳасан ибни Рабеъ ғазавот жангидан ушби ажойиб ривоятни қилган:

Уруш майдонида Катта жанг борар экан, исломий гуруҳ кофирлар билан олишаётган пайтда кофирлар қўшини сафидан бир юраклиси дейиш мумкинки, ажал ханжаридек қотили адоват билан майдонга отида жавлон уриб кириб келди. (Ислом) динининг аскарларини ўлдириш билан тиғини чархлар, ўткирлаштириб, наъра соларди - душманнинг янги аскарларини

¹⁴⁸ «Лиллоҳ» - Худо учун, Худо билан.

майдонга чиқишга талаб қилиб. Бу ғайридин қотил ғоятда кучли бўлиб, ҳар қандай одам унинг бир зарбасидан йиқилар эди.

Кимки бу майдонга кириб келар экан, ўзидан ўзи ўз қонига беланишга мажбур эди. Шу равишда у бир қанча мусулмонларни шаҳид қилди. (Исломий) дин кўшини умидсизликка туша бошлади.

Шу дамда сафнинг бир учини суриб ташлаб, бир довюрак паҳлавон кийикнинг пайига тушган шердек майдонга кириб келди. Қуёш кўкнинг темир қалқонига ғарқ бўлгани каби у ҳам тиғидан чакмоқ чакқандек нур сочиб, юзини ниқоб билан беркитиб ишқ ўти ошиқни яширинча куйдиргандек бўлди. У қаҳр билан кофирга етишган зомониёқ дархол ҳамла қилиб, шу ондаёқ уларни йиқита бошлади. Шу йўсинда уларни дўзахга жўнатар экан, бу қўйни сўйиб, ошхонага юбораётгандек эди.

У келган йўли билан қайтиб келар экан, у худди каклик юришидек қилиб қадам босиб келарди. Дин кўшинлари сафларида жонланиш, қайнаш бошланиб, ҳар томондан такбир айтаётганламинг қичқириклари эшитила бошланди. Душманнинг хурмати хорликка учраб, кофирлар байроғи куйига эгилди.

Ғолиб эса ўзини маълум қилмади. Шундай бўлгач, унинг кимлигини ҳам ҳеч ким билолмай қолди.

Мени уни билишга бўлган иштиёқ кийнаб, ҳамма ёқни айландим ва топдим. Тиғи ҳам унинг елкасида осиглиқ, юзидаги ниқоби ҳам жойида эди. Мен унга дедим: «Эй ғалаба йўлдоши бўлган ғозий! Тиғингга ҳам, зарбингга ҳам минг офарин! Юзингни кўриш прзусида ўлишга тайёрман. Тангрининг ризолиги ҳақи, ниқобингни оч!»

Тангрининг отини эшитганидан кейин юзидан пардани олиб ташлади. Иззату шараф тожига муносиб унинг боши намоён бўлди, бу бутун дунёнинг халқининг олди - Ибн Муборак эди.

Отининг оёғига пешонамни қўйиб дедим: «Эй нурли шариатнинг ғолиби! Жаҳон аҳли сени кўриш учун жонларини фидо қилмоқда. Нима учун юзингни беркитмоқдасан? Ёпинчиқ пардани юзингдан йўқот! Сафга сурил, ўзингни элга танит!» Ҳасан деди:

- Ортиқча жидди жаҳд қилма! Мен Унинг ишқида жиҳод қилдим. У барча аҳволимдан огоҳ бўлиб, қандай қадам боссам, У менга ҳамроҳдир. (Сиз эмас), агар У мени таниса, менинг мақсадим ҳам шудир. Танимаса, нима қилган бўлсам, олам эли фойдасигадир! Ҳар бир одам тилагини ёрдан тилар экан, ёр рақиблардан маҳфий равишда иш кўриши керак. Лекин (дин учун) жанг вақтида бу кичик масала бўлиб, нафс билан жанг қилган улуғроқдир.

Навоий нафсининг кофири билан (дин йўлида) ғазавот қилар экан,

Тангри уни мукофотлаяжак.

Соқий, менга эл жонидек қадаҳни олиб кел, токи мен уни динимиз душманининг қонидек симирай!

(Дин йўлида) ғозий бўлган подшо кафидан (хурмодан тайёрланган) шаробдан бер, уни ичиш билан ўзимни шаҳид қилай!

LIV ЎН ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ

Баҳор йигитлигининг софлиги ҳақидаким, нозли райҳонларини ранг-баранг ипаклар билан ораста қилади; йигитлик баҳорининг латофати хусусидаким, юзининг гулини райҳоний хатлар билан гулу райҳонни ёндирадиган даражада безатади; куз қарилигининг совуқлиги тўғрисидаким, гулистондаги дарахтлар билан қушлар у туфайли зийнатсиз, куйсиз бўлиб қолади; қарилик хазонининг шиддати тўғрисидаким, бадан гулистонининг тоза гуллари у туфайли ҳавога совурилади

Ҳамал айвонини куёш ёрита бошлагач, осмон ер юзига ҳам меҳр изҳор қилди. Мушксепар саҳар шабадалари эсиб, боғда ўз фаррошлигини кўрсата бошлади. Ер юзига шохларни кокил қилиб осилтириб, ҳатто бу кокиллардан супургилар ясади. Шамол шабадалари фаррошлик қилгач, булут сув ташувчи бўлиб сув сепа бошлади. Сувнинг оғирлигидан унинг бели пастга букилгач, мис ранг чакмоқ унга камар бўлди. Боғ супурилиб, сувлар сепилгач, райҳонларнинг ривожланиш вақти бошланди. Улар боғдан секин-аста бош чиқариб, боғдах эмас, қора тупроғдан бош кўтариб, юлдузлар осмон гулшанига ҳужум қилгани сингари ер юзига ҳужум бошладилар. Уларнинг ҳар бин суманбўйлик бир боладай, бола эмас, гул юзли маҳбубадек. Ҳуснлари ишваи ноз билан тўла. Муаттар ҳидлари мушк ва анбарнинг ҳидидай ёқимли.

Кўкимтир майсалар тўшак бўлиб, ундаги райҳонларгўё беҳишт хурларидир. Гул маҳбубасининг чиройида юз гўзаллик, бетига эса гулоб билан шабнам урилган. Болалик ғунчасининг иши ўзини овутиш, яхши кўрган ўйини нуқул бекинмачоқ ўйнашдир. Лола ўйнаб туриб жуда қайнаб кетди, ел эса бошидан дўпписини учириб юборди. Боғнинг ҳар томонида гул болалари; улар икки чаманда икки саф бўлиб туришибди. Болаларнинг ҳаммасининг кўнгли ўйинда, лекин ҳаммаёқда «гулхоча гул» ўйини. Янги ўсган ўтлар болаларга, белидаги бўғинлари эса уларнинг камарига ўхшайди. Дарахтларнинг бошидаги гулларни оқ гуллар тутами дема; улар айланувчи осмон бўйлаб ёйилган юлдузларга ўхшайди.

Баҳор боласи ҳамма томонни томоша қилиш учун дарахтларнинг панжарасидан қаради. Йўк, бундай ҳам эмас, бу дарахтлар бамисоли бир тўда етилган қизлардир; эғнида эса покиза пардалар. Уларда ўз ҳуснини кўрсатиш майли бор; бутун баланд жойдан Ер юзига томоша бўлишни истайдилар. Дарахтларнинг, райҳонларнинг, гулзорнинг илк жилваси шунақа.

Кеча ва кундуз бир неча кун айланиб баҳор ҳуснининг навбати ҳам ўтади. Лола ва гуллар тупроққа ётиб, шохларда гул ўрнига япроқларнинг ўзи қолади. Байроқ учидаги қизил мато пастга тушиб, шохлар ҳаммаси зангор ранг байроқни кўтарадилар. Оқ ва қизил тўн кийган боғ қизил ва оқ тўнини яшилга алмаштиради. Тўнининг дур қадаладиган жойларига зумуррад, лаъл ўрнига забаржад қадайдди. Оқ гуллардан ойна рангини касб этган гулшан нам таъсирида занг билан қоплана бошлайди. Дарахт шохларининг кийими кўм-кўк. Шу рангдаги кийим билан Хизр пайғамбар бўлган. Соя қоронғилиғи унинг зулмати, шабнам эса гўё оби ҳаётидир. Боғ шунча ҳусну латофат билан, гўзал раънога хос офат билан яшил ипак кийиш одатига амьал қилди.

Мевалар эса унинг тугмалари бўлди. Унда заррин тугмалар билан бир қаторда дурру гавҳарлар ҳам намоён. Заррин кўринишдаги тугма - беҳиси. Дурру гавҳарлари - оқ ва қизил олмалардир. Ўригининг шираси қандниқидан ўткир, қовоқ нашватилари нашвати эмас, асал қовоғи. Узумзор томондаги ҳар бурчакда узум бошлари лаъл ва дурдек осилиб ётибди. Боғ - дарахтлар ва мевалар билан тўла, етишган олимдек фазлу хунари бисёр. Уни ҳатто жаннат гулистонига, янада тўғрироғи, донишманд одамнинг жонига таққослаш мумкин.

Боғбон унинг меваларини узгач, боғ юлдузсиз осмонга ўхшаб қолади. Меваси йўк гулистоннинг сахни гавҳари йўк садафнинг худди ўзидир. Дарахтлар бошидаги тожга дур топа олмайди, чунки уларнинг ҳаммаси вақт талонига учраган. Гулшан энди нақд бойликдан, бойлик ҳам эмас, жон мевасидан умидини узади. Мевадан ажраган шох бўшашиб, кўнгилсиз кишидек жуда сусайиб қолади. Бундай кўнгилсизлик ва зорликлар дарахтларни бемор холга келтиради. Баргларининг юзи сариқ касалига учраб, жон томирлари билан уларга сув таший бошлайди. Шох ғамгин ошиққа ўхшаб, юзининг сариғи ва дарди билан жиннини эслатади. Бундай дейишга асос унинг паришонлиги, севги туфайли ошуфта ва хайронлигидир.

Толга хазон ўқи учиб келиб, танасидаги ҳар бир япроқ бир ўқнинг учига айланади. Япроқларининг рангини сариғ деб қарама; тўғриси, бутун боғ ғам ўтида куймоқда. Бу боққа ўша япроқлардан ўт тушган; бўлмаса, шохлар нега ўтиндек қорайиб кетган?

Боғдаги бу ғавғолар етмагандай, энди аёз баргларни учира бошлади. Шохларни баргсиз қилиб, баргларни ҳар томонга отди. Япроғларда ранг ва сафо қолмади; улар ўлуклар каби ерга ётишди. Эл аскарлари боғни талон-торож этиб, уни баргга зор қилди. Ҳар томонда қатор-қатор мевали дарахтлар; уларнинг саф-саф бўлиб туриб жела тортаётгани ҳинд балиқчиларининг сафларини эслатади. Уларнинг ҳаммаси яланғоч ва бир текисда қора, сой сувидан уларнинг ҳаммасига занжир боғланган. Шамолнинг қаттиқлигидан улар яланғоч асирлар тўдаси каби инграйдилар. Барглар барг эмас, ёкиш учун бир тўплам ўтин; шохларини эса дўзахнинг кундаси деса бўлади. Жаннат гулшанидай бир жой дўзахга айланиб, дўзах унинг олдида беҳиштининг боғига ўхшаб қолди.

Умр гулшанида юз берган куз ва баҳорнинг ҳам ана шу гулистондаги аҳвол билан ўхшашлиги бор. Умр қуёши чиқадиган вақт бўлиб, инсон танаси ҳамалга кириб, амал ола бошлагач, ғунча ўзида йўқ даражада кула бошлайди; хаддан ортиқ кўп гуллар очилади. Этилиб очилган ҳар гул жилва қилиб, ғунчанинг беғамлиги ҳам дилкаш кўринади. Бу вақтда инсоннинг мақсади ўйнаш, еб-ичишдир. У шу икки иш билан шуғуллангани шуғулланган. Ақл шамъи унинг миясини ёритгунга қадар, кўнглига ақлий сезги тушгунга қадар, унинг янги нихолдай қомати чўзилиб, содда мияси ақл билан тўла боради. Бора-бора гўзалларнинг юзи гул рангига ўхшашини, ғамзаларикон тўкишини, кўзлари нақадар ўйноқилигини, унинг ўз кўзларига ноз қилиқларини ўргатганини, қилиқларни эса унга афсунгар ўргатганини тушуна бошлайди. У жафо қилиб, одамларнинг жонини, қошини ёй, кипригини ўқ қилиб овлайди. Ошиқнинг кўзини уйқуга ром этган бўлиб, унинг кўзларига уйқуни ҳаром қилади. Қадах кўтариб, юзини ўтдек қизартиради; дини исломдан эса тутун чиқаради. Базмда у лабини майга теккизиш билан жонини, ақл-хушини нобуд қилади. Май лабида ёнган ўтни тезлаштириб, терлаб, юзи қизаргандек бўлади. Бу май ўтидан ҳам ёнувчи ўт борми? Уларга сув тегиши билан баттар ёнади-я! Майин туклар орасидаги лаъли лаблари кулиб, ўзининг оби ҳаёти билан ошиқларни халок қилади.

Унинг юзида майин туклар сафга тизилиши билан рангидан сабзалик ва гуллик бартараф бўла бошлайди. Боғ энди чечак ва гулларни тарк этиб, навбат барг билан мевага келади. Бу ҳолатда инсон таъби енгилтакликдан нафратланиб, одамда вазминлик ва идрок пайдо бўла бошлайди. Жаҳл ва хато хирмони мингта бўлса ҳам, илм машъали уларни кул қилади. Инсон каби дарахт ҳам хашаматли кийим кийиб, илму адаб мевасини беради. Инсон иши доим жунунни даф этиш, одати барча фанларни эгаллаш бўлади. Биров тафсирларни¹⁴⁹ ўқиб баҳраманд бўлса, биров ҳадисларни¹⁵⁰ ўрганиб эътибор топади. Биров мадрасани ўзига оромгоҳ қилади, биров хонақоҳда хилватга чекинади.

Ёшлик маҳалининг мевалари тўкилиб бўлгач, бақо гулшанининг оби-тоби кета бошлайди. Қомат дарахти ғам елидан букилиб, чеҳра гули хазон баргига айланади. Тан кўчатида ҳам барг ёзиш ҳаваси йўқолиб, бундай ҳавасни совуқ ҳаво учуриб олиб кетади. Юз ҳам хазон баргининг рангига кириб, унинг сариғлиги болаларга кулги. Кўзлар уйнинг бурчагини таллашиб қисилади; қошлар эса бу уйнинг эшигига парда оса бошлайди. Кўз бу уйнинг бурчагига касал бўлганидан киради, қошлар эса қуёш нурини тўсиш учун парда туттади. Тупроғда, тўтиёда кўриш қобилияти қанча бўлса туғма кўрда шунча. Кўзнинг кўриш чироғи ўчгандан кейин, ҳар қандай шиша ойнак унга эски доғдай бир гап. Икки букилган қад билан узун ҳасса нима-ву букилган осмон биан тик туш чизиғи нима!

Оғиз бурчакларида қимматбаҳо дурлардан қолмай, тишлари, «синга» ўхшаса ҳам, тишсиз «син»га ўхшаб қолади¹⁵¹. Оғиз қутига ўхшайди-ю, лекин ичида бир дона ҳам дур йўқ, тишлар «син»га ўхшаса ҳам данданаси йўқ. Ёки тишининг тасбеҳида тоши йўқ, оғзининг эшигида

¹⁴⁹ Тафсир - «Куръон»га ёзилган шарҳлар кўзда тутилади.

¹⁵⁰ Ҳадис - Муҳаммад пайғамбаримизнинг сўзлари, ҳикматлари.

¹⁵¹ Бу ўринда «с» ҳарфининг арабча шаклларда тишли ва тишсиз ёзилишига имо қилинмоқда.

ушлагичи йўқ. Орқа бўйнида тиришлар пайдо бўлиб, бақбақасидаги юнгларида тугунлар юзага келади. Юз аъзосидан оқ туклар ўсиб чиқиб, улар ҳаммаси оқ кафан ипларини эслатади. Бошини қуйи солиб, ўлимни ўйлаб, хайрлашиш учун қадди эгила бошлайди. Бир неча кун у шу хилда қийналиб, қон ютиб, махрумлик ноладини чекиб, Худонинг буйруғи билан ажал хабарчиси бундан ҳам кўнглини тинчитмагунга қадар аҳвол шу.

Эй воҳ, кимки бу базмга келган бўлса, навбат билан бу қадахни ичмай иложи йўқ. Бу мазаси аччиқ қадахдан ким ичган бўлса, маст холда йўқлик кўчасига йўл олади. Маст бўлиб, ўзини билмай йўл юради; кетганидан кейин ундан ҳеч қандай хабар келмайди. Бу майдан одамлар бирин-бирин йўқ бўлишади. Вақт ўтиши билан бизга ҳам навбат келиб қолади.

Эй воҳки, умр жаҳолат билан ўтти. Ўлим вақти етганда хижолат бўлиб қолдим. Яшаб, умримни нуқул уйқуда ўтказдим. Энди уйғониб қарасам, шорн бўлиб қолибди. Иш қилиш керак бўлган вақтда қилмадим, иш қилиб бўлмайдиган кунлар келишини тушунмадим. Тирикликда йиққарф-терганим кетди. Энди ўзимни ўлдирсам ҳам фойдаси йўқ. Иш қилиш кунларида йўлдан адашиб, иш қўлимдан кетгач, огоҳ бўлдим. Вақт кам қолди, йўл узун, май эса аччиқ, жуда ҳам, жуда ҳам қаттиқ аҳволда қолдим. Агар менга Худо ўзи раҳм қилмаса, менинг аҳволимга вой, юз марта вой!

Худо ўзи умрининг кунларини бўлиб қўйган; унинг ҳар бир фурсати бир ишга мўлжалланган. Ўн ёшгача одам оёғи бойлоқ, ғафлатда бўлади; йигирмагача умр билимсизлик, мастлик билан ўтади. Ўттиз билан қирқнинг ораси хурсандчилик давридир. Афсуски, менга бу ҳам ҳаром бўлди. Элликка кирганда киши тараққий топмаса, олтмишга етганда унинг иши таназулдан иборат. Этмишгача киши оёқ устида тура билиши керак; саксонда эса унинг ўлтириши фарздир. Тўқсонга киргандан кейин йиқилиши, юзга тўлгандан сўнг жонни тарк этиши керак. Кишининг мақсади табиий яшаш бўлса, истак билдириб, ҳамма-ёққа бориши, кўриши лозим.

Худо ўз раҳматига олиб, ўлмасингдан кушойиш берса, Навоий, сен Нух умрича бўлса ҳам табиий умрни кўзлама. Бундай умрдан йироқ бўлиш яхши. Бу - умрми? Ундан ўлим яхшироқдир...

Умр дегани тоат-ибодат, Тангри нимани буюрган бўлса, унга бўйсунуши учун берилади.

Тоат ва тақво қанча яхши бўлса, йигитлик дамлари ҳам шунчалик дилкашдир.

Йигит киши қанча айш ва эркалик қилса яхши кўринади. Боқ - у намоз ўқиётганда қандай (чиройли) кўринади!

Агар ер юзи унга қаддини ҳам қилиб, унга бош эгса, унга тан берса, кимнинг йигитликда боши тик экан, буни кўриб, унга қанча бош эгса оздир.

Қари одам-чи, бўшашиб, бошини қуйи солар экан, уни қўл билан тик қилиш қийин.

Бошни ўзи беихтиёр ерга тушар экан, сажда қилиш унинг ихтиёридами?

Қарининг қаддида букилиш юз берар экан, у рукуъга кетишдан бошқа нима қила олиши мумкин?!

Билки, тоат уни яшартириши мумкин. Нотавон қари буни қилолмаса, нима қилсин?! Лекин бу муваффақиятга боғлиқ бўлиб, кимгадир ҳақиқатни аниқлаш учун бир баҳонадир.

LV

Пок имон Зайнул-Обидиннинг кичик қизининг улуғларига хос сўзлари гарчи у кичиклиги туфайли беғуноҳ эди

Осмон-фалакка от сурган улуғ зот хонадон аҳли анжуманининг машғаласи бўлиб, у пайғамбарлик мухрининг кўзидаги нур - валийлик шамъи Али бинни Ҳусайн эди. Ибодатни кўп қилганидан дин арбоблари унинг отини Зайнул-Обидин дер эдилар.

Кунларнинг бирида у ўғини олдига чақириб, меҳрибон қўли билан унинг бошини силай бошлади. Одатда оталикнинг қонун-қоидаси бўлганидек, бу одамларни болага нисбатан муҳаббатли бўлишга олиб келади.

Унинг феъ-атворида ҳам меҳр белгилари зоҳир бўлиб, ҳар нафасда ўз меҳр-муҳаббатини изҳор этишга уринарди.

Унинг ягона бир киз фарзанди ҳам бўлиб, жон ва кўнгул иплари унга боғланган эди. У мисоли поклик пардаси ичидаги порлоқ Қуёш бўлиб, умри вақтидан энди олти ёш ўтган эди.

(Кунларнинг бирида) у отаси бу кичкинани севиб эркалашларини кўриб, кўз ёшларини тўкиб, кошени учуриб ҳам қўйди.

Унинг юзларидаги кўз ёшларини кўрган имом қошига қараб эхтиром кўрсатишни истади. Юзидаги кўз ёшларини кўриб, ичида уни кимгадир рашк қилиб йиғламаётимдими? деб ўйлади. Раҳми келиб, очиқ меҳр-муҳаббат изҳор қилиб:

- У хали онасининг сути оғзидан кетмаган бола-ку! - деди. - Бешиқдаги кийимда тургандек унинг тани ҳам заифона. Мен унга раҳм қилганимдан меҳр кўрсаттим. Унинг менга -бўлган меҳри гарчи бу даражада ошқўра бўлса ҳам, бу шунинг учунки, у хали ёш! Меҳрининг тафти ичимни ўртаган бўлса-да, менга кўра сен кўпроқ маҳфийсен. Сен билан нима юз берган бўлса, мен узрлимен. Рашк қилиш одатини унутишга ҳаракат қил! - дедим.

Бу сўзларни айтар экан, унинг ўзи ҳам хафа бўлиб, пок дур дарё олдида шундай деди.

- Менинг ташвишим бу жиҳатдангина эмас эди. Бошқа бир ғам туфайли ҳам мотамда эдим.

Сўз орасида бир куни эшитгимки, ўз оғзинг билан сен бу можаро ҳақида:

- «Менга Ҳақ (Аллоҳ) бўлгани етарлидир, бошқа ҳеч кимга майл билдириб, уни ҳавас қилмасмен!» - дебсен. Бу дамда бошқани севганингни кўриб қолдим. Бу ғам менинг руҳимни ўзгартириб юборди. У бегона билан шериклик қилганидан сўнг унинг рашки жонимга ўт солди. Унга сажда қилишнинг нима кераги бор, қачонки у Ҳақ ва бутнинг қошига топинса. Агар санам (бут) қатъият билан жилва қилган тақдирда ҳам қибла томонга қараб намоз ўқиш раво бўла оладими?

Бу сўзларнинг ҳаммасини эшитар экан, имом кўз ёшларини тўхтатолмай қолди. Аллоҳга шукр қилишни вожиб деб билиб, бошини ўпиб, яхши ниятлар билдирди. Болага Аллоҳ ўзи тўғри йўлни кўрсатар экан, у нима қилса тақво ва тоатга ўтгусидир.

Йигитликда Навоий саждаларни ўтказиб юборди. Қариганда энди пушаймон бўлишдан фойда йўқ.

Соқий, одамни хароб қиладиган ўша май шайхга йигитлик кайфиятини бағишлайди.

Сопол бўлиб, кучсизланиб қолганмен. Қадаҳ тутиб, мени тоат-ибодат учун йигит холига келтир!

LVI

ЎН САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Фалак ғамхонаси ҳақидаким, оқибат мазмуни парокандалик белгисидан иборат бўлиб, унда киши қийналса ҳам ўзини хурсандликка олиб юриши керак; жаҳон вайронаси ҳақидаким, унда эзиглик тилак ҳам кўнгул уйини обод тугишидир; ҳаёт гулшанидан эсан ҳар нафаснинг қадрини билиши, умр гулидан чиққан ҳар бир хуш иснинг шукрини қилиши, баданда Худонинг буйругини бажаришга қувват бор экан, тоат-ибодатни ганимат билиши, дўстлар билан кўришиши имконияти бор экан, буни қўлдан чиқармай, киши ўзини ҳуррам тугиши кераклиги тўғрисида

Ақли одамларга дунё зиндондир. Унга ким кўнгул қўйган бўлса нодондир. Ўз таъбингни унинг занжирига боғлаб қўйма; ақлини унинг чоҳида хафа қилиб қўйма. Бу оламнинг айланма

занжири ҳар қандай кимсани охири ер ости шаҳрига банд этади.

Шундай экан, нега энди бунинг ташвишини қилиб, инсон ўзини ўлмасдан бурун халок этиши керак?! Ўлиш учун нега мунча мотам тутасан? Амма-холаларинг сенга мотам тутишга улгуришади. Бошингга бир ғам тушса, жонингни ортиқча қийнама. Бир ғам етарли, уни иккита қилма. Хафа бўлиб, жисмингни қийноққа солма; шундай қилиб бир ранжингни иккита қилма. Кўксингда доғ бўлса ҳам фароғат иста; сиқилиш билан доғ устига доғ орттирма.

Тақдирдан қанча жафо етса ҳам унут. Бу жафолар қанча кўп бўлса ҳам ўзингга оғир олма. Ишда қанча қийинчилик юз берса ҳам ўзингга осон олсанг, бажаришинг ҳам осон бўлади. Агар ватанинг Шорн бўлса ҳам, Ҳирот бўлса ҳам ўйлашга арзимамайди. Дунёда ким ташвиш чекмаса, ўшани шод деб бил. Дунёнинг ишлари ташвишланишга арзимамайди. Чунки жаҳон боғи вафосиздир. Унда умр гулига ҳам бако йўқ. Бу боғ шундай боғки, унинг гулига бако йўқ, гуллари ҳам шундай гулларки, боғига вафо қилмайди. Бу боғ туриб, ором олишга нолойқдир; у гуллардан ҳам димоғ муаттар бўлмайди.

Умрда ўтган ишлар ўтиб кетди. Нимаики ўтиб кетган бўлса, уни қувиб ета олмайсан. Ақлли одам келмаган ишлардан сўзламайди.

Маълум бўлмаган ишга нима деб баҳо бериш мумкин? Ўтган кун ўтиб кетди, эртаги кун хали келгани йўқ. Сенинг ихтиёрингда шу бугун, балки шу бир дам бор, холос.

Ўтмишнинг ҳам, келажакнинг ҳам аҳволи шу; хозирингнинг ўзини ҳам аниқ хаёл қилиш қийин. Ҳозиринг бир ондан иборат, вассалом. Шундай бўлгандан кейин нега хафа бўлаверасан? Келмишинг ҳам ҳисобга кирмайди, ўтмишинг ҳам. Ҳозирги аҳволингга раҳм қил, азоб тортаверма. Айш учун бир нафас вақт топсанг ҳам уни ғанимат бил, бошқа нарсага алиштирма.

Ҳар бир нафас вақтинг шундай нафис бир жавҳарки, уни сен ўзингга бир нафаслик дўст деб ҳисобла. Шу жавҳарни бошқалари орасида энг қимматлиси деб бил; қуёш лаълини эса унга қўшни деб бил. Лекин қуёш жавҳаридан бу (вақт) жавҳари азизроқдир; латифликда ҳам у бунга тўғри келолмайди. Унинг борлигини дунёдаги ҳамма одамлар кўриб туради; бу эса латофати туфайли кўздан ниҳон. Унинг иши доим келиш-кетиш; бу ўтиб кетгандан кейин эса киши унинг гардига ҳам ета олмайди. У одамларни хашақдек куйдиради. Бу бўлмаса, инсон бир нафас ҳам яшай олмайди.

Бу нафас эмас, (хаёт) моҳиятининг жавҳари; жавҳар ҳам эмас, оби ҳаётдир. Ҳамма нарсалар шу билан тирикдир. Шунинг учун буни оби ҳаёт десам, ажабланма.

Агар одамлар буни яна ҳам яхшироқ тушунсалар, бу нафас Илоҳий нафасдир. Шундай нафас туфайли танга рун кирса ҳам, лекин инсон бадани шу нафас билан тирикдир. Буни Исо нафаси деб атасалар ҳам, аслида бунинг қиймати Исо нафасиникидан ортиқдир. Рух билан борлиқ усиз ҳам бор, лекин бусиз ҳеч ким яшай-олмайди. Шунинг учун буни муқаддас нафаслар деб ата; муқаддас ҳам эмас, энг пок нафас деб ата.

Шундай бойлик сенга ҳамнафасдир; усиз сен бир нафас ҳам яшай олмайсан. Сенинг ҳамма юришинг, туришинг ўшандан; юришинг, туришинггина эмас, бутун ҳаётинг ўшандан. Сен эса уни ғаму ранж билан, юз аламу мотам билан ўтказасан; ғафлатда уни хор қилиб, ортиқча сўзлар билан ҳаромга чиқарасан; беҳуда гаплар билан бузукка чиқариб, бўлмаган фикрлар билан нобуд этасан. Унга энди бу қадар душман бўлма, у қадар зулм ва қаттиқлик ҳам қилма. Тангри сенга шундай ажойиб марҳаматлар кўрсатди. Унинг юзига боқ, бўлмасам, унинг ўзидан уял.

Кел, жаҳлни қўй, ақлли бўл, бир нафас бўлса ҳам насихатга қулоқ ос. Боқ, сенга Худо қандай яхшиликлар кўрсатяпти; қанчадан-қанча эҳсонлар, неъматлар беряпти. Бутун борлиқни, пасту баландни яратган Тангри сени ҳайвон ё ўсимлик, ёки жонсиз бир нарса қилиб эмас, у лутф кўрсатиб, сени инсон қилиб яратди; дин йўлида мусулмон қилиб яратди. Сенга у кўриш учун кўз, эшитиш учун қулоқ, гапириш учун тил, ҳидлаш учун димоғ берди. Овқатни ушлашинг учун қўл, юришинг учун оёқ ҳам берди. Юз хил неъматларни еб-ичишинг учун уларнинг ҳар бирига ўзига хос таъм ва шакл ато қилди. Буларнинг ҳаммасини шархлаш, санашга ожизлик

қилиб, қалам уларни қисқачагина эслаб ўтмоқда. Сенга қанчадан-қанча ранг-баранг кийимлар инъом этилган. Буларнинг саноғини ақл санаб бирон нарсага таққослай олмайди. Отлар берилганки, тоғу далалардан ошиб кетади; ҳаёлий отдек осмондан ўтиб кетишга қодир. Боғлар худди аёло жаннатдек, сувлари эса худди соф оқар сувдек. Ундаги кумуштан гўзаллар жилва қилиб, жаннатдаги хум париларни эслатади. Осмондан ҳам баланд қасрлари бор; сув ва дарахтлари жаннатдаги кавсар ховузи ва тўбо дарахтларига ўхшайди. Олтину кумуш пулларнинг ҳисоби йўқ, дур ва гавҳарлар ҳам хаддан ортиқ кўп.

Бу инъом ва хадялар ҳаммаси ҳам бир томону, у берган ақл жавҳарларининг ўзи ҳам бир томон. Бу хилда ялтиллаб турган гавҳарни, гавҳар эмас, порлаб турган дурни у вужудинг кутисига ниҳон қилди. Бу кутини шундай бойликларнинг конига айлантирди. Мавжуд жаҳонлар ичида сени энг азиз қилиб, ўз сирларини. билишга сени мушарраф этди. У - Худо сенга яна бир амонат дур¹⁵² топшириб, саховат тожини ҳам сенга совға қилди. Сенга шунча неъматларни бериб, у: «Шукр қилиш билан неъматлар орта боради», деб ёзиб қўйди. У қанчаки неъматлар дастурхонини очиб қўйган бўлса, буларнинг ҳаммаси учун шукр қилиш сенга шартдир. Унга шукр айтишнинг чек-чегараси йўқ, шукр айтиб тамомлашнинг имкони ҳам йўқ.

Ҳаммасини ҳам қўю мана бунисини айт: сен нафас олиб турган ушбу нафаснинг ўзининг ичингга кириши ғанимат бир неъмат бўлса, чиқиши ҳам худди шундай бир неъматдир. Бири сенинг ҳаётингга озиқ бўлса, иккинчиси сенинг борлигингга қувватдир. Сенга кўрсатилган бу икки неъмат учун ҳар бирига алоҳида шукр қилиш ўринлидир. Жонингни фидо қилиб юборган тақдирингда ҳам бу икки нафаснинг шукрини адо қилишнинг мумкин эмас. Ақлингни ажрим қилсанг, Худо сенинг нафасингни қандай азиз қилганини тушуниб оласан. Худо уни шундай азиз қилган экан, сен уни хор этма; унинг фақат шукрини қил. Жонинг тирик бўлиб, нафас олиш имконинг бор экан, нафаснинг қадрини билки, унга тенг келадиган нарса йўқ. Ҳар бир нафасинг анволидан хабардор бўл, балки унга ақл-хуш билан ҳамроҳ бўл. Бошидан-охиригача уни Ҳақ йўлида сарф қил; Тангри сенга ёр, ўқисанг, бу сенга сабоқ. Бу ишдан агар бир дам ғафлатда қолсанг, кишига бу катта мотамдир.

Ўзингни ғофил ва паришонхол тутиб, ҳар хил ишлар билан шуғул-ланар экансан, бундан Худога ҳеч қандай манфаат бўлмаса ҳам, ҳаракат қилки, гуноҳ ҳам содир бўлмасин. Ўз фаолиятингда бировга яхшилик қилмасанг, ҳеч бир ёмонлик ҳам қилма. Агар доридан жонинг баҳра топмаса, жаҳл қилиб, пиёлангга захар солма. Ҳамма ишларнинг ичида энг ёқимлиси ҳамда яхшиси дўстларнинг дийдоридир. Бировга озор беришдан ўзингни сақла; бирон кимсани ранжитишдан ҳам. Сен томонингдан одамлар бежавотир бўлсинлар; ўзингни хурсандчилик бор ерга ол. Кишиларнинг ерига, оиласига нарас бўлса ҳам қайғусиз бўлишга ҳаракат қил; ёру дўстлар билан хурсанд бўл.

Боғда бир янги очилган гулни кўрсанг, унинг атрофида барча учун суҳбат жойини ораста қил. Суҳбатдошларингнинг кўнглини олиб, у ерга чорла, ўрнига қўйиб дўстларингни чақир. Уларнинг қадами билан жонингни гулшанга айлантир; кўзингни уларнинг чехраси билан равшан қил. Эҳсон йўлини ўзингга шиор эт, ниманг бўлса барини уларга хадя қил. Биродарингнинг мақсади агар сенинг жонинг бўлса, жонингни сарф этиб, унга миннатдорчилик ҳам билдир.

Ҳаётингни шундай одамларнинг жамияти билан шод қил; кейин келадиган паришонликларни эса тут. Бу ишлар учун юксак осмон¹⁵³ ҳар янги ойдан ўч олиш учун тиг ясаб, икки ўртоқнинг ўзаро яқин бўлганини, уларнинг висол уйида айш қилганини билса, ўша тиг билан уларнинг бахт кўчатини қирқиб, уларни бир-бирига боғлаган ипни кесиб ташлайди. Уларнинг бирини хижрон томон бошлайди, иккинчисини фурқат томон ташлайди. Чархнинг иши оқибатда доим шу бўлгани усун наммага ҳам охирида шу ишни қилар экан.

¹⁵² Амонат дур - кишининг ҳаёти кўзда тутилади.

¹⁵³ Юксак осмон - бу ўринда тақдир маъносига.

Шундай экан, гул билан тик савсан ҳам, норвану¹⁵⁴ сарву шамшод ҳам, бу чаманда нимаики бўлса - ҳаммаси бир-бирига меҳмондирлар. Кимники бир дўсти бўлса, кимгаки ҳамма дўст бўлса, дўстнинг висохни орзу қилиб, қидирсин, бир нафас ўз орзусига эришса ҳам, мени ёд этсин! Шу эслаш билан руҳимни шод этмаса - менинг гуноҳим унинг бўйнига!

Киши висолга эришиб, орзусига етса ва бунинг давом этишини хоҳласа, тили билан Худога шукр изҳор қилсин, шукр йўлини ўзига шиор этсин. Шоядки, ўша шукр билан лоақал бир неча дам ўша висол ичида нафас олиб, Худо унинг бахтини давомли қилса, бунинг ичида ҳаётдаги орзуларига ҳам эриштира!

LVII

Чин ўтлоғидаги бир мушкин оҳунинг шерларни овлагани, мажруҳ овларнинг унинг тузоғига илиниб, шер панжасидан ажал тупроғи билан баробар бўлгуни

Чин мамлакатада бир нозанин бор эди. Унинг суратини чизишга Чин рассоми ҳам ожиз эди. Юзининг гулзори Хўтан диёрини эслатарди; кўзи шу гулзорда юрган мушкин оҳуга ўхшарди. Нурли юзи Чинда чизилган суратдек бўлиб, гажаги Хўтан мушкидек хушбўй эди. Шафқатсиз ғамзалари жонларни асир қилар, ҳатто унга Хитой мамлакатининг хонлари ҳам асир эди. Ғамзасининг ўғринча ҳаракатларидан Чин хатарда; сочи зунноридан дин зиён топарди. Дунёдаги одамлар унинг ҳуснига ошиқу хайрон; замон шоҳи ҳам унинг зулфига гирифтор эди. Бир нафас усиз нафас олмас эдилар; у бўлмаса жонсиз бўлиб қолиб, нафас олиш мумкин бўлмайдиколарди.

У гул юз майдонга чиққанда гўй ва чавгон ўйнашга берилар эди. Хон ўзи унга ҳамроҳ бўла олмагани учун бир неча соқчиларни унга кўшиб юборар эди. Бирон киши унга кўз олайтирса ёки унинг ҳақида бир нарса деса, махсус нойиблар унинг айбини хонга айтар эдилар; хон ҳукми билан ундан қасос олинар эди. Бирон кун йўқ эдики, қанчадан-қанча ошиқлар шу хилдаги балодан халокат топмаган бўлсин.

Кунларнинг бирида унинг қилиқларини севиб қолган бир ошиқ ишқ-муҳаббат йўлида содиқлик кўрсатиб, унинг дарду хасратидан йиллар давомида қон ютиб, қон ҳам эмас, хижрон майини ичиб, ошиқ хасдай бир гўшада ётганида, ёнидан севгилиси от ўйнатиб ўтиб қолди. Висол кайфи - кучли, ошиқ - заиф эди. Чидаёлмай хушидан кетиб йиқилди. Тайинланган одамлар биринчи бўлиб ошиқни, қолаберса бошқаларни хоннинг олдига олиб келишди. Хон бу бечора мазлум асирларни кўриб ўлдириш ҳақидаги ҳукм билан уларга ғазаб қилди:

- Буларнинг ҳаммасини ер билан тенг этинг, пахсанинг орасига олиб, улардан девор қилинг, юзлари девордан ташқарига чиқиб турсин; ҳамма томондан халқ уларни кўриб, ибрат олсин. Бу қахрдан одамлар ҳисоб олиб, улар кўп азоб чекиб ўлсин.

Жазоловчилар бу буйруқни билиб, ҳукм қанақа бўлса, ўшандай бажардилар. Заррин оҳу¹⁵⁵ тоғ орасига яширингач, енгил шабада хўтан мушки¹⁵⁶ ни соча бошлади. Дашт ерда базм қурган хон отланиб шаҳар томон йўл олди. Май бошини, ишқ ўти баданини қиздирар эди. Шаҳарнинг нозанини ҳам ёнида эди. Уларнинг йўли халиги пахсанинг олдидан ўтди. Ҳар томондан юз хил нола ва фарёд эшитилар эди. Хусуматкор шоҳ одамларини қолдириб, ўша томонга борди. У жазога буюрилганларнинг ишқ йўлида қанчалик мустаҳкам тура олишларини билмоқчи бўлди. Пахсанинг орасида бир тўда тутқунлар кўринди. Уларнинг ҳар бири ўз аҳволига йиғлар эди. Уларнинг ҳаммалари пушаймон бўлиб турган эдилар. Фақат бир ўша соф кўнгил ошиқ ишқнинг

¹⁵⁴ Норван - қайрағочга ўхшаш хушқомат, сербарг дарахт.

¹⁵⁵ Заррин оҳу - қуёш дейилмоқчи.

¹⁵⁶ Хўтан мушки - кора тун кўзда тутилади.

бу балоларига яхши қараб, юзи касалманд, сарғайган, ёмон бир аҳволда, девор орасида бир сомон каби турар эди. Ҳар лаҳза Тангрига сано айтиб, шукр қилишни жойига кўярди:

- Шу фурсатда менинг жоним чиқаяпти. Ёрнинг ғами эса буни осонлаштиради,- дерди у. Умридан икки-уч нафас қолганда ҳам у ёр сўзини сўзларди, холос. Тилида ҳам ёр эди, сўзида ҳам, оғзида ҳам ёр эди, кўзида ҳам. Золим ҳукмдор уни кўриб, кўнглига ишқ ўти таъсир қилди; уни ўлимдан халос этиб, ёрнинг ҳарамига хос махрам қилди. Ишқ балоларига шукр қилгани учун, боқ, у қандай улуғ, юксак мартабага эришди.

Бу нафасни, Навоий, ғанимат билиб сақла, лекин ҳар нафасда шукр ҳам қил.

Соқий, алвон май йўлида ўлдим; май демагин, чинлик бир санам учун ўлдим. Чиний қадахлар тутиб, мени маст эт; Чин одамлари каби бодапараст қил.

LVIII ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

Хуросоннинг мисли йўқ вилояти баёнида... хусусан салтанат уйи бўлмиш осойиш жойи - Ҳирот тавсифида; гарчи (ўтмишида) боғ бўлса ҳам, аммо қуриб қолган эди, лекин шоҳ¹⁵⁷ оқизган сойнинг адолати уни олий жаннатнинг раиқи келадиган ерга айлантирди, агарчи (бир вақтлар) обод бўлган бўлса ҳам, бироқ бузилиб кетган еди; шаҳаншоҳнинг қурувчилик эҳсонидан Чин расмхонасининг ҳам раиқи келадиган жойга айланди

Ҳамма нарсаларни яратувчи Худо жаҳонни бино қилганда, осмоннинг бир қисмини кўзга кўринадиган, иккинчи бир қисмини кўзга кўринмайдиган қилиб яратди. Этти осмонни доира шаклида қуриб, уларнинг ҳар биттасини битта шамъ билан ёрийдиган қилди. Бу шамъларнинг олтитаси товланиб турса, биттаси машъал бўлиб порлаб туради. Уларнинг учтаси қуйига, учтаси юқорига интилса, машъал каби порлаб тургани осмоннинг тўртинчи уйига нур сочади. У шамълар шамъ эмас, тафаккур кечаси ўша машъалдан сачраган учкунлардир. У машъални эса машъал эмас, ўзидан нур сочувчи дур деса бўлади; дур ҳам эмас, порлаган куёш дейиш керак. Кўкнинг етти иқлимида у султон, қолган ҳаммаси тан бўлса, бу ҳатто уларгажондир. У ўртадаги осмонда ҳар томонга нур сочиб, «Ҳамма ишнинг ўртачаси яхши» деган ҳикматни исботлаб туради.

Юлдузлар етти қисмга тақсимлангани сингари, билки, жаҳон ҳам етти иқлимга бўлинган. Уларнинг ҳаммаси бир-биридан қувват олади; ҳар бири иккинчисидан тарбия. Куёш қолган олтитасидан устун бўлгани учун у жойлашган иқлим ҳам унга лойиқдир. Қаерда куёш нур сочиб турган бўлса, юлдузлар кўзга кўрина олмайди-ку! Унинг ўрнашган жойи тўртинчи осмондир. Ҳам ўзи шу иқлимнинг тарбиячисидир.

Ер юзида ҳам шу иқлим энг яхшиси бўлиб, кўкдаги куёш уйи каби беназирдир. Ерни ўлчаш фани йўлга қўйилгандан кейин бу жойни тўртинчи иқлим деб атай бошлашди. Гўзалликда у жаннат боғларига ўхшайди; бу боғ эмас, Хуросон мамлакатидир. Сатхи тўртинчи осмондгу ҳам кенг, мартабаси еттинчи осмондан ҳам баланд. Унинг ичидаги шаҳарларнинг сони ниҳоятда кўп. Уларнинг ҳар бирининг гўзаллиги хаддан ортиқдир. Шаҳарлари латофатда олий бир жаннатнинг ўзи. Яхши одамлари ўша жаннатнинг оқ юзли қизларига монанд. Тоғларининг олдида фалак оддий бир дашт. Унинг чўққиларида ҳар ким айланиб, томоша қилиши мумкин. Бу тоғларнинг ҳар биннинг бағрида юз хил конлар бор. Бу конларни ажойиб жавҳарлар ўзига макон этган. Оқиб келаётган сувлар оддий чашмалардан эмас; улар конлардан оқиб келаётган жавҳар сувларидир. Даштларининг сатхи оинанинг сатхига ўхшайди. Ўсиб ётган ўтлар бу

¹⁵⁷ Шоҳ - бунда Хусайн Бойқаро назарда тутилади.

оинанинг яшил ранг зангини ташкил этади. Унинг сабззорлари осмон гулшанида рашк уйғотади. Тупроғига эса ҳар қандай тоза анбар ҳавас қилади. У етти осмон бойликларини ўзига сиғдира олиши мумкин. Этти иқлим тан бўлса, бу - сийнадир.

Уни жаҳоннинг кўкси деб таърифлаш керак. Ундаги юрак эса гўзал Ҳирот ўлкасидир. Кимки кўнгулни мақтаб, асослай олган бўлса, уни бадан мамлакафининг султони деган. Ўзини билган одам буни ҳам таърифлаб, бутун жаҳон мамлакатларининг подшоси дейди. Уни «кўнгул» эмас, «шоҳ» деса ҳам ажабланиш керак эмас, чунки шоҳнинг жойи ҳам ўртада бўлади-ку!

У кўнгулдан жой олгани учун одам ҳам ундан кўнгул уза олмайди. У кўнгулларга ёқиб қолган экан, бу - айб эмас. Кўнгуллардан ҳам бир-бирига йўл очилди. Зийнати худди инсон баданининг шаклидек, кенглиги кўнгул кишварининг кенглигидек. Уни кишвар дема, боғи Эрам деб ата; Эрам ҳам эмас, Байтулҳарам деб ата.

Унинг теварак-атрофи шу қадар кенги, хаёл элчиси унинг ҳаммасини юз йилда ҳам айланиб чиқа олмайди. Унинг сатхига эгилгари осмон ўзи тартиб берган; куёш соққаси билан текисланган; унинг тупроғини мушкка айлантирган; кўринишини беҳиштнинг рашки келадиган қилган. Қўрғоннинг деворлари ҳам шу қадар мустахамки, баланд осмон қалъаси ундан уялади. Унинг атрофидаги буржлари шундай кўтарилганки, осмон унинг остида қолгандай. Арки ҳам тўққиз осмондан буюк, ер юзидан осмон кўтарилиб тургандай, деворларнинг кунгуралари куёш каби товланиб туради. Улар малаклар тўдасига меҳроб бўлиб хизмат қиладилар. Улардаги лавҳалар кошин билан зийнатланган; кошинлари уни юзта лоиувард осмондай безатган Дарвозасига осмоннинг фили ҳам сиғиб кетади; тоқи осмон тоқидан андоза олган. Хандақи ернинг тагига кириб кетган, чуқур; қалъани ер соққасидан алоҳида айириб туради. Қалъа ичидаги қўрғон осмондек юксак.

Шаҳарда юлдузларча аскарларнинг ғавғоси. Тўрт томон кетган йўл унинг бозорлари; у ерда ким бўлса, ҳамма бирон нарсага харидор. Харидор қандай нарсани олишни ўйлабмасин, сотувчилар ундан юз хисса ортиғини муҳайё қиладилар. Турлича молларининг қиймати билан ҳар бир дўкон ҳар қандай денгиз ва кон қийматига тенглаша олади. Базозлар ранг-баранг кийим-кечакларни тахлаб қўйишган; улар осмон атласлари каби қатма-қат турибди. Қутичалардаги гавҳарлар ва жавҳарлар осмон ва ундаги юлдузларни эслатади. Бу бозорга кириб қолган киши чиқишга йўл топа олмай қолади; айлана бериб, киши бутунлай ақлидан адашади.

Унинг Масжиди Жомеи яна бир олам; унинг тоқи алоҳида бир катта осмон. Шаҳар ўзи бир жаҳон бўлса, унда бу ҳам бир жаҳон: икки жаҳон бири бирининг ичида ниҳон. Унинг минбари осмонга зина бўла олади; бу зинанинг поялари Муштарий сайёрасигача этади. Ой унга жаҳонни ёритувчи қандилдай; осмон камалагининг кўриниши унга меҳробдай.

Шаҳарда бу хил бинолар беҳисоб; шаҳар деворидан четдагилар бу ҳисобга кирмайди. Қаёққа кўз тушмасин, девор билан тўсилган. Ҳаммаёқда ободонлик, одамлар ўлтириши мумкин бўлган жой бор. Маҳаллалар тайинли бўлиши учун маҳалла аҳллари шаҳар-шаҳарга бўлинган. Бу маҳаллаларга шаҳарларнинг оти берилган; шунинг учун Ҳиротда юзта шаҳарнинг номи бор.

Ҳай, ҳай! Бу Ҳирот қанақа шаҳар бўлди?! Унинг бир қисми иккинчи қисмидан ажойиб! Икки турғун осмондан белги бўлган унинг икки хиёбони Сомончининг йўлига ўхшайди. Унда мавжуд хонақоҳларнинг ҳаммаси обод; киши унинг ёнига боришга хайиқади. Унда ушалган ноннинг ҳар бири куёшнинг гардиши, қадди ҳам, осмон эса унга тиланчидир. Бундаги зикр овозалари фалакдан, фалак эмас, малаклар тўдасидан ҳам ошиб кетади. Мадрасаларнинг ҳар биттаси алоҳида ўз қадрига эга; улуғворликда кўк мадрасасидан ҳам баланд. Уларнинг нухасини бинокор қурувчиларнинг яратувчи қўллари чизган. У ердаги мударрисларнинг дили равшан, руҳи пок. Шогирдлари ҳар варақни очганда фойда оладилар; улар Аторудга ҳам сабоқ бера оладилар.

Мадраса тоқларининг кенглигига чегара йўқ. Уларнинг гумбази осмон гумбазини эслатади.

Гумбазининг ҳар кошонида куёш акси товланиб; кўк гумбази ичида куёш юргандек бўлади. Ҳар томондаги миноралари шундай баландки, уларни тутам-тутам гулдаста деб ўйлаш мумкин. Уларнинг куббаларига ўхшайдилар. Бу куббалар уларга муқаддас тахт бўлиб, эгилган осмон уларнинг қафасидир. Куббаларнинг чўзиқ ва ясси кўриниши уларнинг Илохий тахтга ҳам устун бўла олишига далилдир. Куббанинг учи ва ундаги ярим ой ўз байроғини кўтариб, Илохий тахта ва қаламнинг маъносини зоҳир этиб туради. Ҳар кеча муаззин пастни шамъ билан ёритади; юлдузлар шамъини эса фалак ёритади. Осмоннинг айланиши ва суस्ताшишидан кубба этагида кесишув чизиғи пайдо бўлган.

Ҳар томонига олий даражада масжид қурилган; унинг зийнати ақл ҳеч нарсага таққослай олмайди. Унинг буюклиги баланд осмонникича, осмон эмас, Масжиди Ақсоникича¹⁵⁸. Унинг шамдонлари каптарларга хилват уя; каптарлар унда Жабраилдек ўтирадилар. Бу масжидларга тоат-ибодат қилувчилар тўпланишган; бужамоат малаклар тўдасини эслатади. Бунда ҳар кун беш марта чексиз ғулғула юз беради. Бу - ғулғула эмас, Муҳаммад пайғамбарнинг дабдбасидир.

Боғларининг ҳар бири жаннатмисол, ҳар бурчаги жаннат боғига танбех беради. Унинг бирон манзили бошқасига ўхшамайди; ҳар манзили айшу тараб манзилдир. Ҳамма чаманлар гулу гулзорлик; ҳар чаманнинг ёи бўғин-бўғин. Ҳар бўғинида яна гулу гулшанлар бор, улар олти бурчаклигина эмас, саккиз бурчакли ҳам.

Гулларнинг навларини нима дей? Шунча гулки, шунча гул боиганда ҳам санаганингча бор. Дехқон кўчатларни парвариш қилар экан, шохига юз хил мевани пайванд этади. Ҳар дарахтнинг юз хил гули ва хусусияти бор; қизиғи шундаки, меваси ҳам юз хил. Сахнидаги бир дарахт юз хил гул чиқариш билан бирга унинг гулининг ҳиди ўн икки чақиримга боради. Қушлари ҳам юз хил, куйлаши ёқимли; сабза ва гуллар устида юргани юрган. Оқар сувлари куйлагандек овоз беради, гўё май идишидан қулт-қулт май куйилаётгандай. У овоз одамларни худди хурсандликка тарғиб қилаётгандай. Бу садодан боғнинг димоғи хўлланган бўлади.

Қасрларининг барчаси кенг ва мустаҳкам. Уларга нақш беришда Чин наққошлари қаламларини синдирган. Зийнати Чин шойисининг зийнатидек. Нақшини тақдир наққоши нақшлаган. Тоқига осмон зинаси нарвон. Айланма кунгурасида Зухал сайёраси посбонлик қилади.

Жанубий чегарасида ажойиб бир дарё бор, уни дарё эмас, кўк осмон денгизи деса бўлади. У осмон эмас, унинг ҳар бир кўприги ҳам фируза гумбазлардан бошқача кўринишга эга. Шимолий чегарасига қараб икки сой оқади. У иккисидан шаҳар хуррам ва сероб. Иккиси ҳам ҳаёт сувининг таъмини беради. Жаннатдаги тўрт ариқ унинг олдида уятда. Бу сувларнинг тиниклиги Хизр сувидек. Энгил шамоли Исонинг (ҳаётбахш) нутқига ўхшайди.

Унга туташ катта ерлар бўлиб, ундаги ҳар бурчак ўзи бир вилоятга тенг. Миср ва Самарқанд унга монанд келолмайди; ҳар вилоятининг ўзи ичига юзта Миср ва Самарқандни сиғдира олади. Уни Худо ўзи офатлардан асрасин; барча балолардан омон сақласин!

У шубҳасиз бундай эмас эди. Олдин хозир бор нарсаларнинг ўндан бири ҳам йўқ эди. Бунча шарафни у шоҳ инсофидан топди; унинг васфига ақл лолдир. Бу ғолиб подшоҳ ақли тиник, тиниб-тинчимас подшоҳдир. Адолатни ўрганишда Ануширвон унга шогирддир. Ануширвон унга шогирд бўлишни ҳавас қилиб, унинг юз ишидан биттасини ўрганди, холос. Адолат йўлига қадам қўйган холда у адолат билан ислонни ўрганмаган эди¹⁵⁹. Мамлакатни бошқаришда у юзта яхши қоидага амал қилган. Бу қоидаларнинг ҳаммаси подшоҳлик ишида керакдир. Лекин ҳаммаси қолиб, у битта адолати билан мангулик топди ва қиёматга қадар яхши от қолдирди.

Адолат ҳамма нарсадан юқори бўлиб, диндаги юз қоидадан ҳам юксакдир. Бутун одамзод

¹⁵⁸ Масжиди Ақсо - Суриядаги машҳур қадимий масжид.

¹⁵⁹ Ануширвон ислон динини қабул қилиш ҳақидаги Муҳаммад пайғамбарнинг мактубини йиртиб ташлаб, ислонни рад этган эди. Бунда шунга ишора бор.

орасида дунёда бунинг оти ҳам уникидан юз хисса ортиқ қолса ажаб эмас. Одамзод бор экан, олам бор экан, олам ичида одамзод яшар экан, адолат билан олам юзини обод қил, яхши хулқ билан дунёдаги одамларни шод қил. Бутун одам ва одамзод, йўқ, бу икки оламгина эмас, яна бир олам ҳам сенинг ҳукмингда-ку!

LIX

Баҳромнинг май таъсиридан бахтининг кўзи уйқуга кетиб, мамлакатининг биноси бу селдан йиқилгани ва мазлумлар фарёдидан уйғониб, бунинг чорасини кўргани

Яздигирд жаҳон мулкини тарк этгач, Баҳром маишатга берилиб кетди. Ғафлат бодаси уни маст қилиб, мастгина эмас, бодапараст қилиб қўйди. Шоҳ майни ичиб, мастлик уйқусига кетиши билан бошқа мастлар унинг мамлакатини хароб этишга бошлади. Кўнгли хасталарнинг кўнглини овлашни ўйламай, ишлари фақат даштда ов қилиш эди. Ичкилик ичиб, ёмонлик қилувчилар унинг мамлакатини ер билан яксон қилишди.

Баҳром ов қилиб юриб, бир кун адашиб қолди. Шунда у бировнинг чайласига кириб, меҳмон бўлди. У чайла эмас, хижроннинг қора кечасидек қоронғи, зулм-ситама кушларининг тузоғига ўхшаган, ошиқларнинг кўнгул уйидек бузуқ, ёғочлари ўққа ўхшаб ҳар томондан чиқиб турган жой эди. Бу чайлани зулм ўқлари тешгани кўришиб турар; бир неча мазлумлар у ердан бошпана топган эди. Замона зулмидан уларнинг ҳаммаси яланғоч, зулм қўлининг шапалоғидан ҳаммасининг қадди букилган эди. Битта қотган нон билан сув олиб келиб, уй эгаси уларга хизмат қила бошлади. Шоҳ аҳволни кўриб, нима гаплигини сўради.

У:

- Ахвол мана шу кўриб турганиндай, - деб жавоб берди. Шоҳ деди:

- Бу фақирлик, ожизлик, муҳтожлик нимадан? Бунинг ҳамма сирларини рўйи рост айт? У деди:

- Бурун аҳволимиз яхши эди. Бизнинг аҳволимизни зулм хароб қилди. Шоҳ халқнинг аҳволдан хабардор эмас. Унга май ва куйдан бошқа нарса керак эмас. Унинг одамлари тамаъ оғзини кенг очиб, мамлакатни ер билан тенг қилишди.

Шоҳнинг кўзига рўпара бир кошона кўринди, лекин унинг ҳар хонаси вайрона эди. Шоҳ сўради:

- Бу вайрона илгари нима эди? У жавоб берди:

- Сарой эди. Атрофи эса боғ эди. Унда эскидан-ески дарахтлар, янги чиққан гуллар ўсар эди. Икки тегирмон кориз суви ҳам бор эди. Бу ажойиб сув дехқончилик даромадлари билан шу жойни кент, ҳатто шаҳар қилиб юборган эди. Энди коризга қарашга куч қолмади. Такдирнинг унга кўзи тегиб, кўр бўлиб қолди. Сув қуригандан кейин боғ ҳам қуриди; гул ҳам қолмади: гул у ёқда турсин, унинг яфроғи ҳам. Бинони суваш, тузатишга ҳам куч йўқ; бу ишларни бажарадиган одамларнинг ўзи ҳам қолмади. Боғ ва сарой - ҳаммаси ер билан яксон бўлди, зулм, тамаъ эса бирга юз бўлди. Замона зулми молларни олгандан кейин, шу ёмон ожизлик, шундай бир аҳволга тушиб қолдик.

Шоҳ шу парданинг ўзидаги ўриш-арқоқдан аҳволни тушуниб, жони ўртанди, бошидан тутун кўтарилди. Ғам қиличи бағрини чок-чок қилиб, ғуссадан ўлишига сал қолди. Мастлик ғафлатидан уйғониб, жони хумор ўти билан ёна бошлади. Айшу ишратдан, хурсанд-чиликдан кўнгли совиб, ҳамма қилаётганлари хато эканини тушунди. Золимларни йўқотишни фикр қилиб, адолат қилишни кўнглидан ўткази бошлади. Худонинг номи билан шу ниятни қилган эди, шу пайтда бир одам хушxabар келтирди. У деди:

- Коризни тешиб, оби ҳаётдек пок ва соф сув чиқиб кетди. Уй эгаси Тангрига шукр қилиб,

деди:

- Айшга берилган шоҳ зулмни қўйиб, адолатни ният қилган эди, бундан дархол яхши хосиятлар кўрина бошлади.

Шоҳга бу сўз ҳам танбех бўлди; узр айтиш билан уни бой қилди-да, у билан хайрлашди. Мамлакатга қайтиб, адолат кўрсатди; ғам билан эзилган халқни шод қилди; ғам билан эзилган халқ шод, бу хол мамлакатига ҳам тез таъсир этди.

Ғозий подшоҳимиз¹⁶⁰, бир нафас йўқки, мамлакат ва халқ ғамини емасин. Шундай экан, унинг мамлакати обод бўлса, не ажаб! Халқи ҳам шод экан, бунга ҳайрон бўлмаслик керак. То абад унинг орзулари ушала борсин! Шу хол хаста Навоийда ҳам юз берсин.

Соқий, ёқимли қадаҳни олиб кел, шоҳни баланд овоз билан дуо қилиб, уни менга тут. Жоним қийналяпти, бирпас уни шод этай, тан уйини шу сув билан обод этай!

LX ЙИГИРМАНЧИ МАҚОЛАТ

Мақсаднинг ўталгани ҳақида; агарчи бу латиф сўзлар мажмуаси шундай бир тўпламки, нозик маъноли сўзлардан иборат тўхфалар билан тўла ва нозик маъноли сўзлар тўплами шундай кемаки, фойдали инжулар унда хилма-хилдир; лекин таъб дарёсидан сохилга энг олдин келгани нарсаларнинг энг қимматлилари бўлади ва зехн шабистонидан ҳам энг олдин жилва зуҳур этган келинчаклар бўлади, шунга кўра бу тўпламни салтанат боғчасининг олдинги гули ва халифалик чаманининг қад кўтарган нозли сарви бўлмиш султон Бадиуззамон баҳодир, ҳаёти давомли бўлсин, оёғига нисор қилинди ҳамда унга никохлаб берилди, токи бу насихатлар унинг дилида ўрнашиб қолсин ва бу жавҳарларни қулогига оссин

Оламда нимаики мавжуд бўлса, ҳаммасининг сири ичида, ўртасидадир. Қаерда уларнинг ҳар бирининг моҳияти зоҳир бўлса, унинг аслида унга хос хусусиятлар ҳам яширинган бўлади. Қуёшнинг хосияти нур бериш, қиздиришдир; дурнинг яхшилари булутнинг уруғларидир. Ягона гавҳар ҳам коннинг фарзандидир; анбарнинг энг софи эса денгизнинг фарзандидир. Инсон ўрнини босадиган инсондир; шоҳники шоҳ, хонники хондир.

Соф кўнгул шоҳни кондек кўрган одам шахзодани бу коннинг гавҳари деб билсин. Гарчи бу коннинг ичида шоҳона дурлар кўп бўлса ҳам, ҳаммасини парвардигор ўзи мартабада тож эгаси қилсин: уларнинг ҳар бири мисоли бир қуёш бўлиб, осмонни тўн ўрнида қийиб юрсин.

Лекин уларнинг ичида ягона бир гавҳар бор. У мартабада ҳаммасидан юқоридир. Балки, у хавф-хатарсизликнинг сабабчиси Жамшиддек қадрли ҳукмдор Бадиуззамондир. Табиатининг покизалиги билан у фариштанинг ўзи. Бу қадар пок сифатларга эга бўлган одам бошқа йўқ. Унинг асли инсон бўлса ҳам сифатлари фариштаники; ҳатто аслини, ҳам, сифатини ҳам фаришта дейиш мумкин. У соф латофатнинг ўзидан яратилган бўлиб, туриш-турмуши жаҳон халқига Худонинг раҳмини намойиш қилишдир.

Сенинг тўғрингда сўзлаш, мақташ қийин. Ҳар қандай нотик ҳам васфингда гунг ва лол. Сенда шунча юмшоқлик ва улуғворлик борки, мендай одамнинг мадҳидан орқилишинг мумкин. Қуёш одамларнинг ҳар қандай васфидан юқоридир. Унинг нурини инсон нима деб мақташи мумкин?! «Оби ҳаёт одамларга жон беради» - дейиш оби ҳаёт учун етарли таъриф эмас. Ойни ёруғ, осмонни баланд дейиш таъби баланд одамларга ёқадиган гап эмас. Мадҳ билан сени мақташ мумкин бўлмагандан кейин, мен бошқа томондан хизматингни қилайин.

Хабаринг борки, ҳукмдор шоҳга кўп маҳфий нарсалар яхши маълумдир. Дунёда эртага нима

¹⁶⁰ Султон Ҳусайн Бойқаро дейилмоқчи.

ишлар бўлса, у ўз фикр қудрати билан бугун билиб туради. Эртага эмас, индинга бўладиган ишлар дафтарини ҳам бир-бир ўқиб, у узоқни, ҳамма кунларни билади. Унинг сирли хаёлотига юз минг суратлар хотира кўзгусида жилва кўрсатади. Шунча етуклиги билан у:

- Кўнглингга қандай яхши иш келса, олдимга келиб, бирма-бир айт, яхши эшитмаган бўлсам, бошқатдан айт! - деган менга.

Шоҳгаки сўзимнинг эътибори бор экан, сенга ҳам насиҳат қилсам ўринлидир.

Шуни билгинки, умр вафосиздир, давлат ва мартаба ҳам бақосиз. Дунёда бахт ва бахтсизлик тушдай бир нарсадир. Кўзни юмиб очгунча ҳаммаси ўтиб кетади. Бу дунёнинг биносини хароб деб тушин; унда нима кўринса, сароб бил. Жумла жаҳон мутлақ фонийдир; мутлақ доимийсини истасанг, у Худонинг ўзидир.

Инсон жисми уйининг биринчи нусхасини чизган ўша; унга руҳ бериб, олувчи ҳам ўша. Оламда инсон тирик экан, унга муносиб иш - Худо билан бўлишдир. Кимки Худони эслашдан огоҳ эмас экан, билки, у шоҳ бўлса ҳам гадодан пас.дир. Биров гадо бўлса ҳам, лекин Тангрини унутмаган бўлса, икки жанон подшоҳлиги уникидир.

Бу саҳифада нимаики ёзилаётган бўлса, ҳаммасини тақдирнинг қалами ёзмокда. Олдинда кўнглисиз ко п ишлар юз берса, нолиш қилма, бу Худодандир. Ғалаба қозонсанг, буни билагинг кучидан деб билма; бу ғалабани ғалаба берувчидан деб бил. Шоҳлигинга эътибор қилма; Худонинг ғазабига, Иутфига эътибор қил. Кўргин, фил минган қўшин бир лаҳзада қалдирғочлар ҳужуми билан қирилиб кетган¹⁶¹. Кошона манзиллар йўқ бўлди, уларнинг ҳар бирини битта қуш бузди. Ёки, эсла, Заххок қандай азобларни тортди! Бойликни эса худо Фаридунга насиб этди. Заххокнинг қахридан йиртқич шер ҳам қўрқарди. Лекин унинг бошини сигир сутини ичган бола олди¹⁶².

Халқингга жисм ва руҳни сен бермагансан. Уларга зафар ақл ва имон эшигидан келади. Уларга ажойиб бу неъматлар Худодан бўлади. Уларнинг ризқларига у сени сабабчи қилган. У сени сабабчи қилиш билан бахтиёр этти. Акс холда одамларга улуш беришга сенга қаердан ихтиёр бўларди. Шундай экан - баъзи нодонлар сенинг фармонингга бўйсунмас эканлар, бунга бошлиқ бўлишнинг қонуни бўлиб, ҳаммасига (ўша бўйинча) жазо хавфи бор.

Сенга Худо тожу тахтни марҳамат қилди, кўп бахт ва иқбол бахш этди. Оламни ҳукмингга бўйсундириб, халқ қаддини амрингга эгди. Сен агар унинг шунча яхшилигига шукр қилмасанг, Худо нима амр этган бўлса, уни бажармасанг, ғафлат ва мағрурлик кўрсатиб, буйруғига дастёрлик этмасанг, унинг қахри келиши мумкинми ё йўқми? - Айт! Мен бунга жавоб бергунча, ўзинг жавоб бериб қўя қол. Унинг ғазабининг қаттиқ шамоли келса, нима қиласан? Мамлакат унинг мамлакатидир. Сен қаёққа кетасан?

Унга қарши бузғунчилик қилиб, исён кўтармоқчи бўлсанг кўтар, агар буни ундан яшира олсанг. У холда халқ олдида хижолатлик юз беради. Яратувчи буни кўрса, қандай бўларкан? Ўз ишларингдаки халқдан уялар экансан, бу Худога маълум бўлса, у вақтда нима бўлади?

Асл мақсадни кўзламоқчи бўлсанг, Муҳаммаднинг шариати йўлини тут. Шоҳ нажот уйдан паноҳ истар экан, ушбу йўл у уйга олиб борувчи асосий йўлдир. Агар қаламнинг қадами сатр йўлидан четга чиқиб кетса, хат ҳам эгри возилади. Шариар йўлини ўзингга шиор қил, адолат билан мамлакатингга қувват бер. Шоҳ ишини адолат билан юргизса, адолат унинг вайрона мамлакатини ҳам обод қилиб юборади. Баъзан динсиз одил подшоҳлар уни обод қилади-ю, золим мусулмон уни барбод этади. Шоҳ адолат билан даврон сурса, унинг (у дунёда) сирот кўпригидан ўтиши осон бўлади. Ким ипнинг устида юришни орзу қилса, адолати тўғри бўлса, юради. Мақсадга етиш учун тўғри бўл, адолат билан иш тут. Ўқда ҳам тўғрилиқ бўлмаса, уча олмайди.

¹⁶¹ «Куръон»даги бир воқеага ишора қилинмокда.

¹⁶² Бунда золим Заххок бошини, Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳикоя қилинишича, ундан яширин холда сигир сутини ичиб катта бўлган Фаридун олгани эслатилмокда.

«Адл» сўзи уч ҳарф билан ёзилади. Лекин унинг ҳар биттаси ўзгача мазмунга эга. Унинг «айн»и ёндирувчи қуёш бўлиб, зулмнинг қора шомини пок қилади. «Дол»и эса давлат ва диннинг тожи бўлиб, дин ва давлат аҳллари доим унга мухтождирлар. Охиридаги «лом»ини ҳурларнинг сочи деб бил; иззат ва шараф қушларига эса уни тузоқ деб бил. Тожни кий, қуёш билан кўзингни ёрит, охиридаги маҳкам ипни қўлингга тут. Мазлумнинг шикоят сўзлари ҳар қанча чўзилса ҳам узоқ умр кўришни истасанг, малол келмасдан эшит. Адолат истовчи зулм ўтидан фиғон қилса, адолатнинг соясидан унга паноҳ бер. У сояда уни қайғуда қўйма; шамънинг тагини унга қоронғи қилма. Мазлумнинг сўзи тўғри бўлиб чиқдими, энди золим ўзингга тегишли одам бўлса ҳам, юзига борма. Унинг нафси давомли айшни истадими, демак, у сенга гуноҳ орттириб, ўз мақсадини ҳосил этмоқчи бўлган. У хазина устида ётиб, илоннинг бахраланишини истади. Ваҳоланки ундан заҳардан бошқа «бахраланиш»ни кутиш мумкин эмас. Унинг орзусини ўйлаб, ўзинг азоб чекма. Тавба қилдириб, уни текшириб тур.

Гуноҳнинг хирмони қанча катта бўлмасин, оҳу пушаймон уни шамолга учуриб юборади. Гуноҳ ўти қанча қаттиқ ёнмасин, узр кўз ёшларининг суви уни ўчирмай қўймайди. Лутфу қарам қанча ёқимли бўлмасин, қаҳру сиёсатнинг ҳам ўз ўрни бор. Оламдаги ҳамма одам бирдай яхши эмас; ҳар кимнинг ҳамма иши маъқул бўла бермайди. Яхши билан ёмонга баробар яхшилик қилиш ёмонга кўп, яхшига кам яхшилик қилиш демакдир. Лутфмг шабадаси билан одамни хурсанд эт. Шу билан бирга жазо тиғини ҳам ўтқир тут. Қанчадан-қанча касаллар қанд билан тузалади, лекин бир қанчаларига заҳаргина фойда қилади. Малҳам билан мадда очилмаса, ништар билан ундаги йиринг олиб ташланади. Зирапча бармоқнинг учи билан чиқмаса, бадан игна воситасида ундан қутулади. Шунинг учун замон шоҳи фикр қилиб, яхшига яхши, ёмонга ёмон бўлиши керак. Бу иккаласини у бир хилда баҳоласа, мамлакатининг ичида кўзғолон кўтарилади.

Бировни тезда кўтариб юборма ҳамда озгина айби учун пастлатиб ҳам қўйма. Ким гумбазнинг учига чиқмоқчи бўлса, чиқиш ва тушиш учун маҳсус зина бор. Кимки зинадан ташқарига қадам қўйса, унга йиқилиш, ранж, алам хавфи бор. Бола савод чиқаришда хижога қарамай ўқийди. Сен унинг зеру забарга эътибор беришини кузат. Ҳар кимни одам десанг, одам бўлиб чиқа бермайди; кўринишда бир хил бўлса ҳам, феълда бир хил эмас. Шамъ билан муз сумалаги худди кўчатга ўхшайди; аслида бунинг бошоғи ўт, уники сувдир. Кимни ўзингга маҳрам қилмоқчи бўлсанг, яхши синамасдан уни ўзингга ҳамдам қилма. Билмасдан уни яхши кўриб, яхши гапирма; билганиндан кейин эса пушаймон еб қолма. Тушингда сенга парига ўхшаб, хурлардан ортиқ бўлиб кўринган одам ўнгингда, фаҳм этсанг, шайтон бўлиб чиқиши мумкин. Озгина айб учун қаттиқ азоб берма; ўлдириш ва жазолашда тезлик қилма. Қатл этиш бир оз кечикиб бўлса, ҳечқиси йўқ, ўлгандан кейин эса уни сўз билан тирилтира олмайсан. Сув юзидаги пуфак пуфласанг ёрилади; шундай экан, пуфак яшаш билан шуғулланиш керакми?

Жазолаш вақтида афв этиш яхши бўлса ҳам, лекин бу ишда фаросат ҳам керак. Гувоҳлар бир одамнинг гуноҳини исботлаган эса-да, шариатда ёлғон гувоҳлик берганлар оз бўлганми? Ёлғон гапиришга ўрганган одам рост гапирса ҳам, унга ишонма. Ростгўй одам ҳеч қачон ёлғон гапиришга интилмайди; ёлғонга одатланган қанча уринмасин, рост гапира олмайди. Тун билан тонг ўзаро мутаносибдир. Тонгнинг бошланиши ёлғон бўлса ҳам, охири тўғридир.

Кин ва адоват йўлини тутиб, бировнинг айби учун бошқани гуноҳкор этма. Қўйчибон бўлсанг, бу нафасда эътиборли бўл; ҳар қўйни ўз оёғидан ос. Хаёлингга яхши бир буйруқ келса, уни маслаҳатсиз амалга оширишга ошиқма. Таъбингдаги завқинг соғлом экан, одамларнинг гапининг тагидаги фасодини билишга ҳаракат қил. Ўз фикрингга кўп ишона берма. Ишончли кишилар фикрдан фойдалан. Шоҳ ўз айтганини қила берса, фикрли кишиларнинг оғзига кулф солган бўлади.

Таваккал қилмаса юриш суст бўлса ҳам, маслаҳатсиз, дабдурустдан таваккал қилма. Кенгаш вақтида баҳс юз берса, хафа бўлма. Шу билан бирга жуда узун кенгашнинг ҳам кераги йўқ.

Мўлжалланган ишингга кучинг етса, уни бир нафас ҳам вақтидан ўтказма. Боғдаги гулнинг жилваси сахар вақтидадир; кеч қолсанг, уни болалар териб олган бўлади.

Ўз ишингга қанча берилмагин, уни Тангри иши билан қўшиб олиб бор. Одил насиҳатчи беғараз бўлади; билиб қўй, бундай одамнинг баҳоси йўқ. У хато қилса, уни дўстлик билан тузат. Хато қилмаслик Тангригагина хос.

Уруш куни душманга юзланганда қоида билан олдин сафларни туз. Жангда хатосиз, аниқ хужум қил; билки, кишининг ўлими тақдирига боғлиқ. Ажал шомиди киши уйида ётмайди; умри бўлса гўрга тушиб ўлтирмайди. Алам қилиб турганда икки қадам орқага юргунча, ҳаракат қил, олға қараб бир қадам бос. Гарчи зафар Худонинг марҳаматидан бўлса ҳам, ҳаракатни бунинг мўтабар сабабларидан деб бил.

Сен сипоҳ тортиб, шундай ҳаракат қилки- халқнинг дуоси сени ўз паноҳига олсин. Шунга интилки, жанг юз берганда халқнинг оҳ шабадаси кўзингга чангни урмасин. Ўчли душманнинг мингта ўқи халқнинг бир оҳ ўқичалик ярадор қилолмайди. Жангда бегона одамларни енгсанг, бунинг шукронасига уларни ўлдиришга ҳаракат қилма.

Бу номада мен нималарни ёзган бўлсам, ҳаммасига шоҳ¹⁶³нинг ишлари мен учун қўлланма бўлди. Агар ишда шоҳга ўхшаш бўлсанг, «Бола отанинг кўринишидир», - дегани бўлади. Унинг қадами бўйича қадам боссанг, йўлда кўп ранжу пушаймонлик кўрмайсан. Болани мурид, отани эса пир деб бил; ҳар ишида унинг буйруғининг таъсири бўлади. Бахт ва қариб юришни истасанг, бу пир олдида ҳеч айб иш қилма.

LXI

*Хожа Муҳаммад Порсодан ҳаж аҳли дуо қилишни сўрагани ва ўғли Хожа Абу Наср (отаси)
Хожа Муҳаммад Порсонинг илтимоси билан дуо қилгани*

Пок Хожа жаноблари Аллоҳ йўлида «Қудсия» ва «Фасл ул-хитоб» деган асарларини ёзганлар. Осмон монанд гумбазда у кишининг кавушларининг излари қолган бўлиб у кишининг лақаби «Порсо»¹⁶⁴ эканлиги бежиз эмас.

Гарчи ўзлари аср яғонаси бўлсалар у кишининг ўғли кимсан - Хожа Абу Наср эди. Тасаввуф йўли - фақрда отаси покларнинг подшоси - покиза табиати бўлса, бу покиза табиат подшонинг ўғли эди.

Кунларнинг бирида Муҳаммад Порсо Маккага борадиган бўлиб қолди. Хожа Абу Наср ҳам шу ишга жазм қилди. Отаси йўлбошчилик тараддудида бўлса ўғли унга энг яқин сирдош махрам бўлди. У чўлда кетаётиб, бир қадам босса, бу ҳам унга эргашиб, изма-из, қадам-бақадам борарди. Бир неча кун давомида улар чоини босиб ўтиб, (ниҳоят) мақсад манзилига ҳам етиб бордилар.

Келган халқ ҳаж қилишнинг асосий қоидаларини тўла бажариб, тавоф қилиш орқали яхши-ёмон муршид солиқлар, ҳатто келолмаганлар ўрнида фаришталар ҳам олий мақомларга эришдилар. (Тасаввуф йўлини тутган) фонийлар ҳам, қолган амалдорлар ҳам ўз тилақларини билдиришиб, Аллоҳ қошида уларнинг барча тилақлари мустажоб бўлди.

Халқнинг (кўнглидаги) илтижоларини адо этиш ва барча келганларни дуо қилишлик учун шунча одамларнинг ичидан муносиб бир кишини излашар экан, Хожа Порсога ёзма ишора бўлди. Бу вазифани бажариш Хожа Порсо устида тўхтар экан, у эса Хожа Абу Насрга мурожаат қилди ва деди:

- У мандан устун! Бу юқори вазифага менга қараганда у лойикрокдир! (Ҳаж) йўлида

¹⁶³ Шоҳ - Султон Ҳусайн Бойқаро.

¹⁶⁴ Порсо - художўй.

кимнинг бирон рахбари бўлмас экан, ҳар (хил) қўлга қараб адашиш мумкин. Бу сафарда менга бирон рахнамо йўқ эди. Тангри уни менга рахнамо қилди. Олдин менинг ишим уни парвариш қилиш бўлган эди. Менинг тарбиямга қараб иш тутадиган бўлди. Йўл машаққатлари мени ваҳимага солган эди. Йўл қийинчилигини (Аллоҳ) унга осон қилди. Йўлдаги нотинчликлар менга зарар келтирса, унга бу тариқат йўлида роҳат ва хузур бағишлади. Мен (йўл-йўлакай) ўзим учун, унинг учун ташвиш чеккан бўлсам, у ўзини ҳам, мени ҳам Аллоҳга топшириб, барча ташвишлардан холи бўлди.

У шундай деб, ўғлини кўрсатар экан, унга қарши узр айтишга имконият қолмаган эди. Отаси шамъ сингари кўзидан ёшлар тўкиб, ичидан ёнаётган (қари) чинордек дуога қўлини очди, раҳмат айтиб, одатга кўра кечиришларига истак билдирди. Хожа эса кўзида ёш билан омин қилди. Унинг сўнгги дуоси шундай бўлди:

- Эй Худо, сени паноҳ қилиб, уятга қолган холда дейман: «Мен қандай тилак билдириш расмини ўрнига қўя олмаган бўлсам, унинг қилган оминини зоеъ этмасанг бўлгани!»

Ота дейишга лойиқ кишининг саъй-ҳаракати билан ўғлининг иши шу даражага етди.

Эй Худо, ўша қилган омин ва дуоларинг ҳурмати ҳамда Ота ва Ўғилнинг ҳурмати! Сен бу ота билан ўғилни доим давлат ва дин тахтида узоқ тутгайсен! Унинг бошқа ўғилларини, унинг ўғиллари бунинг иниларини ҳам ҳурматга сазовор этгайсен! Бутун олам уларнинг ихтиёрида бўлиб, олам халқи ичида шайху шахриёр ҳам шулардир.

Шоҳни дуо қилиш билан сўз ҳам тугади. Энди Навоийнинг тилаги шаробдир.

Соқий, қадахда бодани олиб кел, уни менга хоҳ шоҳ тутсин, хоҳ шахзода, фарқи йўқ. Эртаю кеч маст бўлай. Қачонгача риё билан порсо бўламан!

LXII

Ожизлик ва синиқлик тупроғларининг сариқ ранг сомонига пешона терини тўкиб, сомонли лой тайёрлаб, бу фақирлик кулбасини юз оҳ ва ўртаниши билан суваб тамомламоқ; киприкнинг синиқ игнасига кўз ёшининг узун ипини ўтказиб, юз тешик ва тикик билан ямашни тугалламоқ; бундай тўзатувчиликдан хижолат бўлиб, узр ҳужрасига кирмоқ, бу тикувчилик учун узр сўраб, хижолат ёқасига яширинмоқ, Тангрининг ободонлик эҳсонидан афв масканини тиламоқ ва марҳамати хазинасидан мурувват сарпосини истамоқ

Мендек ошуфтаҳол, шайдойи одам бу орзуни¹⁶⁵ хаёлимга келтирганимда, бир неча кун яширин ранж чекдим; оби ҳаёт истаб, жонимни қийнадим. Китоб ёзиш учун қалам йўниб, қалам учун қоғозларни тайёрладим. Саҳифа бўйлаб қаламим нақшлар чизиб, овозини най овозидек баланд этди. Най куйлаб қандай авжга чиқса, менинг қаламим ўз куйини ундан ҳам ошириб юборди. Най овозини эшитиб, сўфийлар тўдаси зикрга тушиб кетганлари сингари, бу қамиш қаламим овози кесак уйларга, ҳатто тўққиз осмон гумбазига ҳам етиб борди, одамзод орасига ғавғолар солди. Малаклар орасида ҳам шовқинлар кўтарилди. Одамзод эшитиб, дарди ошиб, дард билан ёқасини чок-чок қилди. Малаклар эшитгач, жонсиз бўлиб, ярадор бўлган куш каби қанотлари осилиб қолди. Унинг куйидан хуш бўлса ҳам, нохуш бўлса ҳам, барибир, мамлакат ҳам, малаклар ҳам хаяжондадир.

Энди зебо юзли бир гулрух¹⁶⁶ хат ва хол билан нақшланган ва суратланган экан, осмон пардозчиси ўз ишини тамомлагач, у ўн тўрт кунлик ойдек тўлалиги ила намоён бўлди. Шуъласидан шарқу ғарб ёришиб, еру кўкка яна тўполон тушди. Чарх котибининг қалами синиб, уни сиёҳдоннинг остига ташлаб қўйди. Осмон хазиначиси олдимга келиб, қуёш билан бирга

¹⁶⁵ Бу орзу - «Ҳайрат ул-аброр» достонини ёзиш.

¹⁶⁶ Зебо юзли гулрух - «Ҳайрат ул-аброр» дейилмоқчи.

бошимдан айлана бошлади. Бошимдан сочиш учун жони билан бирга тўққиз дастурхон юлдузани нақд келтирди. Малаклар устидан пуллар, нақд дурру гавҳарларни сочди. Менинг хурматимни қилиб у гард сингари ердан кўтарилди, бошимдан айланиб, оёғимни ўпди.

Олдимга юзлаб бойликни қатор қилиб, ҳаммасини оёғим остига сочди этди. Бошим устидан конидан келтирган лаъларни сочди; олдимга Уммонидан дурларни тўқди.

Бу ҳайратда мен фикрлаб қолдим; ҳатто бу фикрлашда ҳайрон бўлиб қолдим. Ушбу варақларни менинг қаламим (пешонамдаги) ёзиғлар каби қорайтирган экан, улар бу қадар иззатга арзимайдилар, балки бу иззатнинг мингдан бирига лойиқ эмас. Улар, у айтгандай, ёмон ҳам эмас. Яхшидирлар, лекин мақтагундай эмас. Маъноси яхши бўлса, таркиби йўқ; кўриниши ёқимли бўлса, тартиби йўқ.

Уларни ёзишга кўнгул кетгандан кейин ўн байт ҳам ёзмай, кўнгул қоронғилашди. Чунки бошимда қиладиган ишим кўп эди. Бош қашишга ҳам вақтим йўқ эди. Осмон варағи тун қорасини зирних¹⁶⁷ билан ювган вақтдан бошлаб, ҳар томонга тонг нур сочиб, тоза супурги билан кеча қоронғилигини супура бошлади. Тун ўзининг анбар сепилган латтасини яшираркан, тонг ўзининг зарли байроғини тикди. Бу байроқ энди ўзини йўқлик мамлакатининг байроғи деб эълон қилгунга қадар, шорн қорага қизил рангни кўшиб, нур ҳарфларини қорайтиргунга қадар, осмон юлдузларини зоҳир этиб, қора чойшабини дурлар билан беагунга қадар мен шу орада эзилиб, халқнинг жабру жафосига гирифтор бўламан. Халқнинг етказган азобидан бир дам менга тинчлик йўқ; одамларнинг жабридан бир нафас оромим йўқ. Бу ҳастанинг ғамли уйига (арз билан) келган одамнинг кетиш ёдидан бутунлай кўтарилиб қолади. Бир гуруҳи кетиб улгурмасдан, албатта бошқа икки гуруҳи кириб келади. Улар бузилган кўнглимга ўт ёқиб, эрталабдан-кечгача жонимни оладилар.

Менга улар шундай ишларни буюришадик, бажариш осон эмас; уни бажаришнинг сира имкони йўқ. Узр айтсам, ҳаммаларига қаттиқ ботади; яхши гапирсам, аччиқлари келади. Уларга осмонларча ҳайру эҳсон кўрсатсанг ҳам, ҳар осмонни улар бир хашакча кўришади. Кимнинг кўзини тамагирлик катта қилиб очган бўлса, бир қатра ҳам, бутун бир дарё ҳам унга бари бирдир. Берганингни олиб, яна норозилик ҳам изҳор қилади. Кўп берган бўлсанг ҳам оз дейди. Ҳар бири ўзича сўз сўзлаш иштиёқида; ўзича сўз сўзлаш билан бирга юзта нияти бор. Бировнинг Рустамча кучи, Ҳотами Тойича ҳиммати, кўлида Қоруннинг бойлигича бойлиги бўлса ҳам уларни рози қилиш қийин.

Менда бу нарсаларнинг биронтаси йўқ. Заифлик уйида дард билан ҳамнафасман. Шунча ғаму меҳнатим бўла туриб, мен уларга эҳтиёт билан савол-жавоб қиламан. Табиий касаллигимнинг ўзи ҳам бир сари, улар билан муомала қилиш ҳам бир сари бўлиб, куни билан томоғим қуригани қуриган. Кечаси эса уйқум қочиб, фароғатсизман. Кундузи бўлса яна аҳвол шу; кеч кирди дегунча, яна ўша хол.

Кимнингки вақти шу хилда танг бўлгач, яхши шеър ёзишга унинг қачон имкони бўлади? Бу яратган назмим энг соф дур даражасида бўлмаса, мен бу ёзганим учун кечирим сўрашга ҳақлиман. Вақтимнинг иплари қисқа бўлиб, мен уни кўнглим хоҳлагандек уза олмадим. У шу хилда яратилгандан кейин унга ортиқча мартабажпердан бўлади. У қандай қилиб эл орасига хой-хуй солади-ю, қандай қилиб ҳамма томонга узундан-узоқ довуғи кетади!

Менга етарли имкон бўлганда, бир кеча-кундуз давомида бир-икки нафас меҳнатдан қутулиб, дам олиб, кўнглимдагидек осойиш топганимда, хилват бир гўшада ўлтириб, таъбим фақат фикрлаш билан банд бўлганда, дурдона назм яратиш билангина шуғулланиб, хаёл денгизида ғаввослик қилганимда, унда юрганимча юриб, у денгиздан хоҳлаганимча олганимда эди, бу соҳани тушунган одамлар ундан назм дегани қандай бўлиши кераклигини билиб олган бўлишарди. Ҳаётда энг муҳим бир нарсадан-ку, чўнтак қуруқ қолган эди; ижод соҳасидаги орзу

¹⁶⁷ Зирних - олтингургурт билан маргимуш аралашмаси.

амалга ошмаса, айби йўқ.

Шу хилда мен бу навони¹⁶⁸ куйлаб турарканман, бир пок фикрли оқил ногаҳ менга деди:

- Эй қалами ожизлик сиёҳига ботирилиб, инсоф хатига бошини қўйган одам! Сенинг заифлигинга Худонинг ўзи қувват беради. Инсофинг кўринишларига юз офаринлар бўлсин. Сен баён қилиб битган нарса шуни кўрсатадики, сен бундан ҳам яхши ёза оласан. Ўзинг айтгандек юқори қилиб, истаганингдек ёқимли этиб ёзганингда, унга бозор бундан ҳам катта, бутун олам унга харидор бўлган бўлур эди! Шундай бўлса ҳам, у жаҳон бўйлаб савдода; овозаси бутун борлиқни тўлдирган. Бу жаҳоннинг беазаги ундан, денгиз ва кондаги гавҳарлар зийнати ҳам ундан. Шоҳнинг отидан у шарофат топди; чунки саховат қуёши ҳам Худонинг сояси бўлмиш подшоҳ оти туфайли юз беради. Унинг асл зоти шарофат денгизини ташкил этган бўлиб, бу денгиздаги гавҳар эса унинг номидир.

- Эй номига адолат тангаси зарб қилинган, зотига ҳукмдорлик хутбаси ўқилган шоҳ!¹⁶⁹ Сендан уялиб, осмон халқа шаклига кирди; сенинг номинг қуёшнинг узугига битилган. Сенинг мадҳингни ёзиш учун мен кимман?! Бу - бир зарра осмондан жой олгани билан тенгдир. Қатра ўзининг қатралик даражасини билиши керак. У ўз борлигини денгиз билан тенг тутмаслиги лозим. Бирор ишни бажариш кимнингдир тақдирида бор экан, унга киришмасдан бошқа иложи йўқ. Ўтга парвона ўзини девонавор урмасдан тура олмайди-ку! Телбанинг ҳам болалар отган тошдан ярадор бўлмаслигининг чораси йўқ-ку.

Менинг ҳиссамга шеър ёзиш тушгандан буён жоним ўша ўт, ўша тошдан қийналгандай қийналади. Мен у билан шуғулланиб, на фойда кўраман, на уни тарк эта оламан. Гоҳо хаёлимга шундай фикр келади: умрни қийновчи бу бир қанча дағдаға шеър деб аталиб, уни ёзишдан фойда йўқдир: уни кўп ёзиш - зиёндан бошқа нарса эмас. Кимки бирғазални чиройли қилиб ёзса, уни ёртушунади, таъб эгаси тушунади, холос. Шеърдаги чин бошдан-оёқ бемаънилик бўлиб, қизиғи шуки, унинг яхшиси ёлғон ҳисобланади. Кимга умрида у билан шуғулланиш юз берган бўлса, у минг йил яшаган эса-да, умри зое кетган бўлади.

Жуда соз бўлардики, фақирлик қадамини босиб, фано кўчасида фақирлик жомини кўтариб ичиб, бу дунё ишларига оз майл қилсам, у дунёнинг узун йўлини яхши тутсам. У йўлда шарбат ичишни истарканман, юрагимнинг қони менга шарбат бўлса, фароғат топишим учун пул керак экан, танимдаги яра-чақалар танга бўлса; устимдаги чанглар бахтиёрлик кийими, икки оёғим сайр этишим учун йўловчи бўлса; соя учун чодир қидириб ўлтирмасам, отимни ҳеч қаерга боғламай йўрғалатиб кетаверсам; бу сайрда ҳар бир қадамим юз ёғочга¹⁷⁰ тенг бўлса, бошимдаги тўзғиган сочларим менга шараф тожи бўлса; яланг оёғим остидаги тиконлар фақирлик занжиримга мих бўлиб хизмат қилса; бошимга теккан ҳар тошдан ёриқлар пайдо бўлиб, хурсандчилигим бошимнинг ўша жойидан чиқиб турса; қонли кўз ёшларимнинг шоҳона дурлари барча фано қушларига дон бўлса; у қушлар шу дон билан айланишиб, жисмидаги ипдан унга илинса; ғам ханжари кўксимни ёриб, жисмим уйдан дард аҳлига муқаддас жой тайёрласа; юрган сари оёқларим қабариб, қадамимга бу қабариклардан юзлаб тиниқ гавҳарлар сочилса; ёки йўл бўйлаб тўкилган кўз ёшларим қонли оёғимнинг тагига дур бўлиб ёпишса; яраларимдан оққан қонлар қатра-қатра бўлиб, дард ва бало даштларини лолазор қилса; оҳим ўтининг учкунлари чарх уриб, япроғини ел совурган лолаларнинг япроғи ўрнига ҳар учқуни япроғ, ўчган қурумлари эса унга доғ бўлса; азоб-укубатдан жисмим чарчаб, йўлда бир нафас дам олишни истаб қолсам, йўл устидаги битон тоғ этагини топиб, устимга осмон этагини ёпсам-да, уйкуга бош қўймоқчи бўлганимда бирон қоя тош менга қаттиқ болиш бўлса-да, ер юзидаги тупроғ тўшагим бўлиб, гавдам унга соядек чўзилса; юришдан толган иккита оёғимни Фарҳод билан Мажнун қўйнига олса, чунки қалбимда уларнинг ишқининг юзтаси; бузилган кўнглумда

¹⁶⁸ Бу наво - «Ҳайрат ул-аброр» достони кўзда тутилади.

¹⁶⁹ Бунда Ҳусайн Бойқаро назарда тутилган.

¹⁷⁰ Ёғоч - масофа ўлчови - 7-8 км.

уларниқидан минг хисса ортиқ дард бўлса ҳам, мен бировга буни фош этмадим, нола чекиб, висол талашмадим; иккаласи ҳам бу холимни кўриб ҳайрон қолишса: ўзларининг ишқидан эса хижолат бўлишса; ишқда устун эканимни тушуниб, униси ҳам, буниси ҳам менга тан беришса; ишқ менинг мартабамни шундай юксак, ишқнинг дарди кўнглумни шу қадар кенг қилиб, ер билан осмон менга баробар бўлиб, осмоннинг очиқ гулшани эса зиндон бўлиб қолса; ҳимматим шундай авжга чиққанда, этагимни қоқсам: унинг чангларини малаклар кўзларига суртишса; (орзу қилганимни) кўз билан кўра олиш кечаси келганда, малаклар қушларга айланиб қолса; қушлар ҳам эмас, ҳар томонда учган кўршапалакларга айланса; юлдузлар ва осмон эса (оддий) кўкнори ва унинг уруғларига ўхшаб қолса, дедим-да, ибрат кўзини кенг очдим: бор ҳам бир, йўқ ҳам; бору йўқни тенг кўрдим. Борлик ва йўқликдан мен худди Саййид Ҳасан Ардашердек ўтишни истадим. Кўнглим шундай юксак мақомни орзу қилди. Лекин нафсга эса (бу дунё) лаззатлари орзу бўлди. Ҳиммат шодлик ери -жаннатга қараб учиб кетди; нафс эса мени жаханнам чоҳига судради. Нафснинг юзи малаканикига ўхшаса ҳам, ўзи яширин; унда дев билан шайтон иккаласи бирлашиб, жуфт бўлган. Иккаласи жуфт бўлиб кўя қолмасдан, ҳар нафасда ўзларидақаларнинг юзтасини туғдириб туради. Кимки ичдан пишган бўлса, дев билан шайтон жаҳон ичида жаҳон тургандек бўлади. Ичида юз макр ва хийла бошланса, шунча шайтон ва деви фитна кўтаради. Улар менга қанча истакларни раво кўришмасин, қизиғи шуки, ҳаммаси ўзимда бор.

Худо ҳақи, эй кўнгул, инсоф қил; диндан фақат нафсгина чиқариши мумкин. Бу нафснинг кўлида мен афғорман, шунча балоларга гирифторман. Зоҳиран вақтимнинг ўтиши ёмондан-ёмон; ички аҳволим эса ундан ҳам баттар. Қайғули дилимни эслаб йиғлар эканман, кўнглумнинг ўзи ҳам фарёдидан хабар олмайди. Фараз қилайлик, кўз ёшимдан соф денгиз ясаб, кўксимни тешиб ундан кема қилсам ҳам, гавдам кемадек суза олмайди. Чунки менинг лангарим гуноҳ тоғидандир. Ташқи кўринишимдан одамга ўхшайман; жисмимнинг сурати ҳам инсон сифатида. Мазмунга келганда одамгарчиликдан йироқман. Одамгарчилик билан менинг ўртамда минг йиллик хижрон бор.

Лекин софдил одамлар бир ерга йиғилганда эса ўзимни шамъдек равшан ва тўғри кўрсатаман. Кўнглумда юзта илон бир-бирига чирмашиб ётибди; нотинчлик шамолидан кўзғолон кўтаришяпти. Мен шундайманки, «Мен!» демаганим яхшироқ; яхшилар мен -ёмондан узоқ бўлсани дуруст. Ичим-н ташим зулматда; қизиқки, кўнглум ҳам шуни тилайди.

Шундай экан, одамлардан ким мени авлиё деб, тоат ва ибодатга берилган деб тушунарди? Ҳаммалари мени ғамгин ошиқ деб, кўнгли, кўзи эса пок деб атайдилар. Қаттиқ ҳаракат қилиб, йиғидан кўзимни тия оламан. Аммо иш кўнгулни кўлга олишга келганда нима қилишим мумкин? Худо ўзи қарам қилиб, бу ишларда кўлимдан ушламаса, ох, менинг холимга юз марта ох!

Ҳаётим даврини эслар эканман, уятга қолмайдиган бир иш қилганимни эслолмайман. Барча ишим қаламни қора қилиш, учи билан хат ёзиш бўлди. Қалам тилимдан ҳам хирароқ бўлиб, ёзган хатларим юзимдан ҳам қорароқ бўлди. Иккиси ҳам Худонинг раҳмат денгизига тушмаса, бошқа қаерда уларнинг қораси кетиши мумкин?

Эй Тангри, агар сўзим чўзилган бўлса, қилган гуноҳим бундан ҳам кўпдир. Бу ёзганим яхши бўлса, сўроқ вақтида раҳм эт; ёмон бўлса, демак, ўзимнинг ҳам бошдан-оёғим ёмон. Ёмон нарсамни, раҳм этиб, яхши қил, яхши бўлса уни қабул айла. Унга боққан эл кўзига ҳам жилва бериб, уни яхши кўрсат; халқнинг кўнглига уни ёқимли эт. Гуноҳим ҳар қанча қаватма-қават бўлса ҳам, сенинг раҳматинг олдида улар йўқдайдир. Яхшилигим камлигидан мен қанча кўрқсам, сен қарам қилгин, чунки сен сахийсан.

LXIII

Оёғи-тойиб кетиб косадаги ошни шоҳнинг косадек бошига тўкиб юборган ва олижаноб шоҳ олдида ўз ошини пиширган бир қул ҳикояси

Сахий бир подшоҳ бор эди. Сахийлигидан халқи уни ҳурмат қилар эди. Унинг бир қули бор эди, хизмат даражаси баковуллик эди.

Кунлардан бир куни унинг базмида овқат вақтида, подшоҳнинг ҳам иштахаси яхши бўлиб турганда, фалокат босиб, фалокат унинг оёғига тош урди: иссиқ ошни подшоҳнинг бошига тўкиб юборди. Одамлар:

- Подшоҳ энди уни ўлдиради. Гуноҳига лойиқ жазо шудир! - дейишди.

Шоҳ эса қулнинг хафалигини кўриб, кечирди ҳам озод қилиб юборди. Вазир деди:

- Эй сахийликда беғараз шоҳ, унга тиғдан бошқа нарса лойиқ эмас эди-ку? Шоҳ эса завқ қилиб, лутф билан деди:

- Хижолат ўзи уни ўлдириб бўлди. Ҳеч ким ўлган ўликни бошқатдан ўлдирмаган; бошига эсажазо тиғин тортмаган. Халқ ичида ким энг гуноҳкор бўлса, ўша афв ва инояътга энг кўп сазовордир.

Эй Худо, шундай сахий шоҳларнинг юз минги эшигинг йўлагининг тупроғидирлар. Менинг гуноҳим ҳар қанча кўп бўлганда ҳам, шукрки, сендек менинг Худойим бор. Хижолат торта бериб, жоним қолмади. Менга эҳсон қилсанг ўринлидир. Мен гарчи лутфу карамингга лойиқ бўлмасам ҳам, лекин улардан бутунлай ноумид ҳам эмасман.

Менга сандан эҳсон сўрашни ким қўйибди? Еҳсонинг бир денгиз бўлса, унинг бир қатраси менга етарли.

Шукрки, эҳсонинг мададкор бўлиб, дафтарим ўзининг охирги варақларини ҳам топди. Аслида яхшиларнинг ҳайратланганини кўриб, номини «Ҳайрат ул-аброр» деб қўйдим. Ёзилиш тарихининг маъноси чиройли бўлиб, у саккиз юз саксон саккизинчи йил эди¹⁷¹.

Ким ўқиса ёки кўчириб ёзса, дуо билан руҳимни шод қилса, Тангри ишини мурод-мақсадига олиб бориб, руҳини жаннатда шод этсин!

Энди, Навоий, шукрона майини ич; қанча тўла бўлса, ҳаммасини ич!

Эй соқий, қадаҳни олиб кел! Йўқ, хато қилдим, тўла хуми билан келтир! Уни мен кўп-кўп олиб, шимирай, кўп-кўп ичиб, бир дам ўзимни унутай.

¹⁷¹ Милодий 1483-йилга тўғри келади.